

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2020 № 5 (155)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

**Заступники
головного редактора**

В. О. Дятлов, О. Б. Коваленко

**Відповідальний
секретар**

В. В. Шуміло

**Випускові
редактори**

С. А. Токарев, Е. Л. Міден

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
В. М. Лозовий, О. П. Моця, Ю. А. Мицик, Г. В. Папакін, М. О. Носко, Н. Б. Реброва,
Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболев, С. В. Шумило, О. П. Реєнт

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, Т. П. Льоннігрєн,
С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Є. Остапчук, А. М. Острянко,
В. М. Пекарчук, С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно,
І. Хаусман, В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисєв, Н. В. Шліхта,
К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації
6 разів на рік

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна

Телефон для довідок: +38-(046)-295-7418

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: journals.urau.ua/index.php/2518-7422

© Редакція «Сіверянського літопису», 2020

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M.S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T.H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2020 № 5 (155)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief
V. Diatlov, O. Kovalenko

Executive Secretary
V. Shumilo

Technical Editors
S. Tokariev, E. Miden

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, V. Lozovyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V.
Diatlov, Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngren, S. Liashko,
O. Mavrin, R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh,
V. Polovets, O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The Journal is published with the financial support of the Chernihiv Oblast State Administration
6 times a year

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media Series
KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Ch�nihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: journals.urau/index.php/2518-7422

ЗМІСТ

У глиб віків

- Васюта О.** Прізвисько Чернігово-Сіверського князя Олега Святославича: чому «Гориславич»? 4
- Рижова О.** Форми вияву архетипу Великої Матері в образі богині Марени у давній культурі різних слов'янських народів (українців, білорусів, росіян, поляків) 25
- Різун Н.** Тінг і віче в описах скандинавських саг і руських літописів 36

Церковна старовина

- Рендюк Т.** Євангеліє Івана Мазепи арабською мовою 1708 року – видатна пам'ятка релігії, історії та культури 47

Мовою документів

- Пилипенко О.** Документи з особового фонду Андрія Жука (Частина 3) 65

Розвідки

- Коропатник М.** Політика «коренізації» 1920–1930-х років в Україні та окремих регіонах Росії: тріумф і трагедія українського відродження 75
- Кіріченко О.** Газета «Вісті Остерщини» як джерело історії Чернігівщини періоду нацистської окупації (1941–1943 рр.) 93

Літературознавчі студії

- Джиджора Є.** Герменевтична реконструкція портрета героя в євангельських притчах. 99
- Шуміло С.** Григорій Цамблак як антогоніст митрополита Фотія Київського та спадкоємець києворуських літературних традицій 106
- Федоренко Л.** Постбрехтівський театр: «Горації та Куріяції» Бертольта Брехта і «Горацій» Гайнера Мюллера як Lehrstück-драматургія 118

Дослідницькі нотатки

- Павленко С.** Коломацька рада 25 липня 1687 р. та місце її проведення 128

З літературної спадщини

- Невідоме оповідання Євгена Онацького
(Підготував до друку та прокоментував о. **Ю. Мицик**) 141

Рецензії. Огляди. Анотації

- Гордієнко Д. Гирич Ігор.** В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2019. 312 с. 145
- Шуміло В. Черненко О. Є.** Пам'ятки монументальної архітектури північного Лівобережжя України XI–XIII ст. Чернівці: Scriptorium, 2019. 226 с., іл. 150

УДК 94 (477. 51) «10/11»

Олег Васюта

ПРІЗВИСЬКО ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО КНЯЗЯ ОЛЕГА СВЯТОСЛАВИЧА: ЧОМУ «ГОРИСЛАВИЧ»?

DOI: 10.5281/zenodo.4119304

© О. Васюта, 2020. CC BY 4.0

Традиція надавати людям різні прізвиська побутує дуже давно. Вона існувала й за доби Середньовіччя. Прикладом чого є прізвиська тогочасних західноєвропейських правителів. **Метою** статті є розгляд цього явища на Русі у домонгольський період та з'ясування тлумачення прізвиська чернігово-сіверського князя Олега Святославича, яке він отримав від автора «Слова о полку Ігоревім». **Методологічно** дослідження побудоване на основі історико-антропологічного підходу. **Наукова новизна** полягає в тому, що до сьогодні у вітчизняній історичній науці ще не приділялася належна увага питанню прізвиськ князів Київської Русі, а стосовно тлумачення прізвиська Олега Святославича автор статті висловив думку, не схожу з твердженням його попередників у розгляді цієї теми. **Висновки.** Князівські прізвиська були присутні в історії Київської Русі, хоча й не дуже широко. Наприклад, той самий князь Ярослав Мудрий, який у науковій літературі фактично «зрісся» з цим прізвиськом, а останнє сьогодні відображене навіть на грошових знаках України, як виявляється, насправді у давні часи так не називався. «Мудрим» він став тільки завдяки дослідникам від кінця XIX ст. Хоча серед правителів Київської Русі все ж таки були окремі представники, які й у середньовічну добу отримали прізвиська. До таких належить чернігово-сіверський князь Олег Святославич (середина XI–18.1115 р.). В історію він увійшов із прізвиськом «Гориславич», яке отримав від автора «Слова о полку Ігоревім» (кін. XII ст.). До сьогодні дослідники висловлювали різні думки стосовно тлумачення цього прізвиська. Переважно вони залежать від тлумачення того, яке забарвлення, позитивне чи негативне, образ Олега Святославича має у «Слові о полку Ігоревім». На переконання автора статті, цьому князю у «Слові...» висловлене як співчуття, так і, до певної міри, засудження. Але тлумачити його прізвисько потрібно виходячи саме з першого та тієї форми, у якій його вжито в «Слові о полку Ігоревім». Там само останнє використано в формі патроніму, а це доволі ясно дозволяє з'ясувати і його суть.

Ключові слова: Олег Святославич, Гориславич, «Слово о полку Ігоревім», прізвисько, Київська Русь, князь, Чернігово-Сіверська земля.

Так уже склалося, що люди часто отримують різного роду прізвиська. Поширеним це явище є як на сьогодні, так і в минулі часи, згадана традиція вже давно набула сталості. Побутувала вона й у добу Середньовіччя. Передусім це стосується представників тогочасних владних еліт, які завдяки своєму положенню у суспільстві користувалися найбільшою увагою громадськості. Як наслідок, окремі з них здобули прізвиська, із якими також увійшли до історії.

Під час звертання до таких прикладів одразу пригадуються такі відомі європейські володарі XII ст., як англійський король Річард Левове Серце та імператор

Священної Римської імперії Фрідріх Барбаросса (з італійської – Рудобородий). У цілому ж для середньовічних часів схожого роду прикладів є досить багато, а в європейському масштабі їх географія дуже широка. Як виявляється, причини здобуття прізвиськ тогочасними можновладцями були різні. Часто такими виступали як прояви їхньої особистої неординарності, так і банальні особливості фізичної зовнішності останніх. Наприклад, стосовно прізвиська Річарда Левове Серце Ж. Флорі відзначає: «Його військове значення не залишає ніяких сумнівів. Воно застосовувалось до багатьох персонажів, чия дика лють у вирі боротьби проявлялася з найвищою силою... У геральдиці, чії основи закладаються якраз у другій половині XII ст., лев символізує безсумнівну хоробрість та гідність, притаманні королю звірів»¹. За своїм же темпераментом, як засвідчують джерела, англійський володар Річард I повністю підпадав під такий образ². Зовсім іншого походження було прізвисько Фрідріха Барбаросси. Його імператор отримав від італійців за свою «світлу, трохи рудувату бороду»³. У середньовічній історії також достатньо прикладів, коли владному діячу прізвисько надавалось унаслідок якоїсь визначної події, пов'язаної з ним чи його особистими діями. Так, нормандського герцога Вільгельма після захоплення ним Англії у 1066 р. стали називати Завойовником⁴. Однак загалом же причини появи прізвиськ у сильних світу того мають широкий спектр різноманітності. Той же герцог Вільгельм до його опанування Англією через своє походження звався Бастардом⁵.

У цілому до історії під своїми прізвиськами увійшло багато середньовічних володарів. Однак у цьому плані можна зауважити ще один момент. Як з'ясовується, далеко не у всіх ці прізвиська з'явилися ще за їхнього життя. Достатня їхня кількість була надана вже після смерті цих можновладців, а подекуди навіть і не в їхню епоху. Хоча, випадки здобуття прижиттєвого прізвиська також мали місце. Наприклад, так сталося з тим же англійським королем Річардом Левове Серце⁶.

Переходячи до зазначеної теми, як вважаємо, також потрібно з'ясувати, а чи побутували у домонгольській Русі князівські прізвиська. На перший погляд, навіть постановка цього питання може здатись недоречною. Справді, у науковій літературі вже давно присутні тогочасні руські правителі, які фігурують із різного роду прізвиськами. Серед останніх найбільш часто зустрічаються такі князі як, наприклад, Володимир Святий, Святополк Окаянний, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах (з грецької – Єдиноборець), Юрій Довгорукий, Андрій Боголюбський, Всеволод Велике Гніздо, Мстислав Удатний (Успішний). Однак, як виявляється, не все так однозначно.

Серед названих князів до окремої групи одразу можна віднести прізвиська Святополка Окаянного, Ярослава Мудрого та Мстислава Удатного, і ось чому. Щоб це зрозуміти, звернемося до присутнього в історіографії прізвиська першого з цих правителів. Справді, слово «окаянний» фіксується у «Повісті минулих літ» біля імені Святополка Ярополковича, причому і після нього у тому числі⁷. Однак, по-перше, останнє всюди написано з малої літери. І, по-друге, що найголовніше, у розповіді про Святополка зазначений епітет вжито не лише по відношенню до князя, але і стосовно його підлеглого Горясера⁸. Відтак, як цілком впливає, у цьому випадку літописець занотував не князівське прізвисько, а звичайний епітет, ви-

¹ Флори Ж. Ричард Львиное Сердце: Король-рыцарь. Санкт-Петербург: Евразия, 2008. С. 287.

² Там же. С. 384–476.

³ Пако М. Фридрих Барбаросса. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. С. 78.

⁴ Дуглас Д. Вильгельм Завоеватель. Викинг на английском престоле. Москва: Центрполиграф, 2005. С. 35.

⁵ Там же.

⁶ Флори Ж. Ричард Львиное Сердце... С. 288.

⁷ Полное собрание русских летописей: [в 44-х т.]. Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. Т. 2. Стб. 120, 127.

⁸ Там же. Стб. 123.

користаний ним для характеристики як Святополка, так і його поплічника. Отже, можна констатувати той факт, що у згаданого князя присутнє в історіографії прізвисько з'явилося тільки з легкої руки дослідників.

Як не дивно, але подібний висновок стосується також і Ярослава Мудрого, який у науковій літературі фактично зрісся з таким прізвиськом, а останнє сьогодні відображене навіть на грошових знаках України. Більше того, згідно зі спостереженнями А. А. Горського, сам епітет «мудрий» по відношенню до Ярослава Володимировича як у давніх, так і у пізніх джерелах ніде не зустрічається (з близьких у них присутні лише «премудрий» та «богомудрий»)⁹. Позитивних же епітетів стосовно цього князя у джерелах досить багато, але всі вони слугують винятково для його загальної характеристики. В історіографії ж Ярослав став «Мудрим» лише завдяки дослідникам кінця XIX ст.¹⁰

Щодо Мстислава Удатного, то з його присутнім в історіографії прізвиськом також спостерігається ситуація, подібна до Святополка Окаянного. Справді, епітет «удатний» (з прописної літери), прийнятий окремими істориками за прізвисько князя, присутній у Галицько-Волинському літописі, де вміщений до його посмертної характеристики¹¹. Однак, як справедливо зауважує А. А. Горський, крім того, що там зазначене слово вжите з прописної літери, так ще й сам цей епітет у характеристиці має відношення не до імені Мстислава, а до наступного після нього слова «князь»¹². Після ж самого імені у літописі стоїть «великий» (також із малої літери)¹³. Отже, як впливає, і в цьому випадку епітет «удатний» не може вважатися князівським прізвиськом. Взагалі, як відзначає Т. Л. Вілкул, саме у посмертних характеристиках князів зосереджена найбільша кількість епітетів, які в історіографії помилково здобули статус їхніх прізвиськ¹⁴.

Тепер звернемося до згаданого вище прізвиська Володимира Святославича. «Святим», правда, з прописної літери, він уперше названий у Галицько-Волинському літописі у статті, датованій 1254 р.¹⁵. Однак цілком зрозуміло, що таке казати про людину можуть лише після акту її церковної канонізації, яка прижиттєво не здійснюється. Канонізували ж князя у середині XIII ст.¹⁶. Отже, як впливає з датування згаданої літописної статті, саме після цього акту Володимир Святославович і став «Святим».

Юрій Довгорукий, Андрій Боголюбський, Всеволод Велике Гніздо – це князі, прізвиська яких у джерелах відображені. Наприклад, вони присутні у Тверському і Никонівському літописах¹⁷. Однак, згідно зі спостереженнями А. А. Горського, прізвиська цих князів зустрічаються у джерелах, датованих не раніше XIV–XV ст.¹⁸. До таких також належать і згадані літописи. А в більш давніх джерелах зазначені прізвиська відсутні. Отже, як справедливо вказує дослідник, цей факт не є випадковим і свідчить, що «перед нами усвідомлення діянь цих князів не сучасниками, а нащадками»¹⁹. Відповідно, у свою добу та й навіть у найближчі десятиліття після смерті з такими прізвиськами вони не пов'язувались.

⁹ Горский А. А. Средневековая Русь. О чем говорят источники. Москва: Ломоносовъ, 2016. С. 115–116.

¹⁰ Там же. С. 116.

¹¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 752.

¹² Там же; Горский А. А. Средневековая Русь. О чем говорят источники. С. 117.

¹³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 752.

¹⁴ Вилкул Т. Л. Мстислав Храбрый – к происхождению эпитета. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2005. № 3 (21). С. 14.

¹⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 821.

¹⁶ Толочко П. П. Про час і місце канонізації Володимира. *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст.* Чернівці: Сіверянська думка, 2006. С. 198–202.

¹⁷ Полное собрание русских летописей: [в 44-х т.]. Санкт-Петербург: В типографии Леониды Демиса, 1863. Т. 15. Стб. 11, 221; Полное собрание русских летописей: [в 44-х т.]. Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1862. Т. 9. С. 183.

¹⁸ Горский А. А. Средневековая Русь. О чем говорят источники. С. 113–114.

¹⁹ Там же. С. 114.

Ще ряд прізвиськ руських правителів, які діяли в останній чверті XII ст., можна зустріти у списку новгородських князів, вміщеному в Новгородському першому літописі молодшого ізводу. Серед останніх там згадуються Мстислав Безокий, Ярослав Красний та Мстислав Хоробрий²⁰. Указаний літопис є пізнім джерелом, але дослідники і до сьогодні сперечаються щодо наявності давнього протографу в самому списку князів. Так, на думку О. О. Шахматова, С. М. Михеєва та Т. В. Гімона, під час укладання останнього було використано список новгородських князів, який з'явився ще у 1160-ті рр²¹. Їх же опоненти, Т. Л. Вілкул і О. П. Толочко, вважають, що весь відображений у літописі список є витвором суто XV ст., яким датується й сам літопис²². Однак навіть прихильники першої точки зору ту частину списку, де наведено князівські прізвиська, також не відносять до давнього протографу. Отже, і їх навряд чи можна вважати такими, які з'явилися ще в домонгольський час.

Серед чернігово-сіверських правителів присутній князь, а саме Святослав Давидович, який в історії більше відомий як Микола Святоша. Причому Святошею він названий і в «Повісті минулих літ», укладеній ще за його життя²³. Окремі дослідники вважають, що «Святоша» було прізвиськом князя²⁴. Однак нещодавно стала відома ще одна печатка останнього, де присутній напис «С(вя)тошина печать»²⁵. Виходячи ж з цього, Ф. О. Андрощук цілком справедливо вказує, що ця знахідка «дозволяє стверджувати, що «Святоша» було не прізвиськом, але власним ім'ям князя, скороченим від Святослав (подібним іншим «зменшеним» князівським іменам – «Володимирко», «Василько», «Іванко», «Всеволодко», «Вячко» та ін.)»²⁶.

Якщо ж звернутися до прізвиська Володимира Мономаха, то, згідно зі свідченнями джерел, впливає, що під ситуацію з наведеними прикладами воно не підпадає. Перш за все, «Мономахом» він називає себе сам у своєму «Повчанні»²⁷. Це грецьке прізвисько князь успадкував від матері, доньки візантійського імператора Костянтина IX Мономаха²⁸. Хоча, наприклад, А. А. Горський із цього приводу вважає, що «Мономах» у прямому розумінні прізвиськом не було, оскільки так називався цілий рід матері Володимира. Відповідно, на думку дослідника, воно належало князю від самого його народження завдяки самому його походженню²⁹.

Звернувшись до теми прізвиськ руських князів, А. А. Горський дійшов висновку, що в історії вони присутні, але «надавалися не сучасниками, а нащадками»³⁰. Однак, попри наведені приклади, окремі з яких розглядалися і дослідником, з його

²⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. С. 162.

²¹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Москва: Академический проспект; Жуковский: Кучково поле, 2001. С. 144–145; Михеев С. М. Кто писал «Повесть временных лет»? Москва: Индрик, 2011. С. 132–133; Гимон Т. В. События XI – начала XII в. в новгородских летописях и перечнях. *Древнейшие государства Восточной Европы: 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства*. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. С. 597.

²² Вілкул Т. Л. Новгородская первая летопись и Начальный свод. *Palaeoslovica*. 2003. Vol. 11. P. 34; Толочко А. П. Краткая редакция Правды Русской: происхождение текста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 69–70.

²³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 247–248.

²⁴ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. *Династическая история сквозь призму антропонимики*. Москва: Индрик, 2006. С. 441.

²⁵ Андрощук Ф. А. «Святошина печать». *RUTHENICA. Альманах середньовічної історії та археології Східної Європи*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Т. IX. С. 131.

²⁶ Там же.

²⁷ Полное собрание русских летописей: [в 44-х т.]. Москва: Языки русской культуры, 1997. Т. 1. Стб. 240.

²⁸ Боровков Д. А. Владимир Мономах, князь-мифотворец. Москва: Ломоносовъ, 2016. С. 12–13.

²⁹ Горский А. А. Средневековая Русь. О чем говорят источники. С. 113.

³⁰ Там же. С. 117.

кінцевою тезою ми все ж таки погодитись не можемо. Як уважаємо, є цьому і певні підтвердження.

На відміну від А. А. Горського, Т. Л. Вілкул стосовно присутності прізвиськ у руських князів домонгольської доби висловила не так категорично. У загальному плані вказане явище дослідниця вважає не характерним, але до певної міри наявним у ті часи. Як приклад останнього Т. Л. Вілкул згадує Володимира Мономаха та Ізяслава Ярославича Меншого³¹.

Стосовно прізвиська Володимира Мономаха, як уже вказувалось, особливу думку висловив А. А. Горський. Однак відносно неї зазначимо, що у трактуванні історика «Мономах», як гадаємо, розумілося лише у Візантії, але на Русі, де не всі знали грецьку мову та були обізнані в реаліях внутрішнього життя імперії, це іноземне найменування цілком могло сприйматися і як звичайне прізвисько.

Інший згадуваний Т. Л. Вілкул князь Ізяслав Ярославич Менший так названий у Іпатіївському літописному зводі під 1195 р. У цьому джерелі епітет вжито після імені та патроніму князя, щоправда, саме це слово написане з малої літери³². Від себе вкажемо, що в цьому плані також можна звернути увагу і на онука Володимира Мономаха, Володимира Мстиславича, названого під 1155 р. у тому ж літописному зводі «мачушичем». Щоправда, і в цьому випадку останнє вжито з прописної літери³³. Згідно з висновками дослідників, авторами статей, де так згадуються дані князі, були їхні сучасники³⁴. Отже, цілком реально, що цих правителів на такі прізвиська могли називати ще за їхнього життя.

Однак, думається, із цього приводу можна навести ще більш переконливі приклади. Так, у Галицько-Волинському літописі, починаючи зі статті 1208 р., кілька разів згадується пересопницький князь Мстислав Німий, причому його прізвисько всюди вжито після його імені та написано з великої літери³⁵. Як вважають дослідники, та частина літопису, де так названо пересопницького володаря, була укладена його сучасником³⁶. Аналогічне можна сказати і про Всеволода Черного (сучасних відповідників кілька – Червоного, Багряного, Рудого), чернігівського та київського князя початку XIII ст., ім'я якого з таким додатком фігурує у статтях Лаврентіївського літописного зводу, авторство яких дослідники також приписують сучаснику останнього³⁷. Відтак, як впливає із зазначеного, прізвиська названих князів явно мали навіть прижиттєвий характер.

Отже, наведені приклади вказують на той факт, що у домонгольський час на Русі князівські прізвиська побутували. До певної міри, як здається, засвічує це і сам укладач «Повісті минулих літ», який відзначив, що Олега, київського князя кінця IX – початку X ст., люди прозвали Віщим³⁸. Стосовно його пояснення серед істориків присутні різні думки, але відносно порушеної теми головним тут є те, що книжник початку XII ст., коли укладалася «Повість», констатує сам факт надання князю прізвиська. А занотовуючи це, він явно виходив з реалій свого часу.

Князь Олег Святославич (близько середини XI ст. – 01.08.1115 р.) був достатньо яскравою постаттю в історії Русі. За життя свого батька Святослава Ярославича, князя чернігівського і київського, він почергово займав муромський, туровський та ростовський столи. Потім, уже після смерті батька, Олег став володимиро-во-

³¹ Вілкул Т. Л. Мстислав Храбрый – к происхождению эпитета. С. 14.

³² Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 690.

³³ Там же. Стб. 479.

³⁴ Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. Київ: Наукова думка, 2005. С. 147–148, 182.

³⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 725, 744, 750.

³⁶ Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. (Процес складання; редакції і редактори). Київ: Видавництво АН УРСР, 1958. С. 16–24, 90–98.

³⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 426, 427, 428, 435; Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 278–279.

³⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 23.

линським правителем. Згодом дядьком Ізяславом він був позбавлений своїх володінь та, не знайшовши підтримки в іншого батькового брата, втік до Тмутаракані, де натоді князував ще один Святославич – Роман. У 1078 р. спільно з двоюрідним братом Борисом В'ячеславичем та за допомогою половців Олег Святославич на короткий строк оволодів Черніговом, але у жовтні того ж року, програвши своїм дядькам битву на Нежатиній Ниві (там загинули Борис та київський князь Ізяслав Ярославич), знову повернувся до Тмутаракані. Наступного року після чергової невдалої спроби закріпитися на Русі з намови Всеволода Ярославича, нового київського володаря, він був підступно схоплений «хозарами» та відправлений на заслання до Візантії, де два роки провів на острові Родос. Однак після зміни влади в імперії Олега Святославича повернули з політичного небуття, а в 1081 р. він знову оволодів Тмутараканню. У 1094 р. Олег з допомогою половців відвоював у Володимира Мономаха і Чернігів та утвердився на отчому столі, але потім, програвши війну, розпочату проти нього двоюрідними братами, у 1097 р. був змушений поступитися Черніговом на користь молодшого рідного брата Давида. Помер Олег Святославич у статусі новгород-сіверського правителя³⁹. За таке насичене на події та бурхливе життя М. Ф. Котляр навіть назвав цього князя одним із «найбільших політичних авантюристів Європи кінця XI – початку XII ст.»⁴⁰.

Історики по-різному оцінюють діяльність Олега Святославича. Однак це не позбавляє його того особливого місця, яке він посідає серед чернігово-сіверських князів. Воно засвічується вже тільки тим, що саме від його імені здобув найменування весь місцевий князівський рід, представники якого у джерелах фігурують як Ольговичі. Цей визначний родовий статус Олега Святославича подібним чином явно сприймався і в часи Русі, оскільки лише зазначене династійне найменування, на відміну від інших, часто присутніх у наукових доробках, по відношенню до XII – першої половини XIII ст. є аутентичним.

В історіографії за Олегом Святославичем вже міцно закріпилося прізвисько Гориславич. У жодному з літописів воно не згадується. Так його названо лише у «Слові о полку Ігоревім»: стосовно ж цього твору зазначимо, що для нас не є переконливими докази тих дослідників, які визнають «Слово» підрубкою під давнину чи творінням пізнього Середньовіччя. Також, як вважаємо, занадто надуманими є й аргументи Л. М. Гумільова, який створення твору відніс до середини XIII ст. та вбачав у «Слові» відображення реалій саме цього часу⁴¹. Таким чином, у подальшому викладенні ми виходимо з того, що вказаний твір є пам'яткою XII ст., як його трактує більшість дослідників.

Отже, стосовно нашої теми у «Слові» про Олега Святославича зазначено:

«Были вѣчи Трояни,
 Минули льта Ярославля;
 были плъци Олговы,
 Ольга Святъславлича.
 Тѣй бо Олегъ мечемъ крамолу коваше
 и стрѣлы по земли сѣяше.
 Ступаетъ въ златъ стремянь въ градѣ Тмудороканѣ,
 той же звонъ слыша давный великий Ярославъ,
 а сынъ Всеволожъ, Владимиръ,
 по вся утра уши закладаше въ Черниговѣ.

³⁹ Васюта О. О. Олег Гориславич: людина і князь. *Карнабідівські читання*. Чернігів: Десна-Поліграф, 2019. С. 19–67.

⁴⁰ Котляр М. Ф. *Історія в особах: Давньоруська держава*. Київ: Україна, 1996. С. 137.

⁴¹ Гумилев Л. Н. *Поиски вымышленного царства*. (Легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). Москва: Главная редакция восточной литературы «Наука», 1970. С. 305–345.

Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе
и на Канину зелену паполому постла
за обиду Олгову
храбра и млада князя.
Съ тоя же Каялы Святополькъ повелѣти отца своего
междю угорскими иноходьцы
косвятѣй Софии къ Киеву.
Тогда, при Олзѣ Гориславлич (підкреслення – О.В.)
сѣяшеться и растяшеть усобицами,
погибашеть жизнь Даждьбожа внука;
въ княжихъ крамолахъ вѣщи челоуѣком скратишась.
Тогда по Руской земли рѣтко ратаевѣ кикахуть,
нѣ часто в рани граяхуть,
трупы а себѣ дѣляче,
а галици свою рѣчь говоряхуть,
хотятъ полетѣти на уедие»⁴².

У дослідників XIX ст. коментар місця, де у творі присутнє «Гориславич», спочатку навіть викликав певні труднощі. Так, наприклад, Є. П. Барсов як прізвисько його не розглядав, оскільки вважав, що в зазначеній формі воно не може бути пов'язаним з людським горем, а засудження, як сприймав дослідник, Олега Святославича у «Слові» суперечить зв'язку «Гориславич» з особистим горем цього князя. Відповідно, на погляд Є. П. Барсова, поява у творі прізвиська була наслідком помилки перших видавців пам'ятки⁴³. Згодом науковці такі твердження відкинули, а на сьогодні «Гориславич» вже одностайно трактується як прізвисько, надане Олегу Святославичу автором «Слова»⁴⁴. Щоправда, дослідники тлумачать його по-різному.

Як впливає, вже Є. П. Барсов, хоча і вважав присутність у творі «Гориславич» помилкою, але пов'язував його зі словом «горе». Подібної думки дотримувався і С. М. Соловйов, котрий із цього приводу відзначив: «У «Слові о полку Ігоревім» Олег названий Гориславичем: у зв'язку з наступними висловлюваннями треба думати, що він у народному погляді був славним не своїм, але чужим горем; так дивиться на нього і літописець»⁴⁵. А В. М. Перетц стосовно цього прямо вказав: «Гориславлич» Олег – відомий через свої пригоди кн. Олег Святославич... його прозвано так за горе, що він учинив Русі»⁴⁶.

Пізніше думку про прямий зв'язок прізвиська Олега зі словом «горе» також поділяли О. С. Орлов, Б. О. Рибаків, Д. С. Лихачов, Л. О. Дмитрієв, Л. Є. Махновець, С. Я. Лесной⁴⁷. У наші дні такої ж точки зору дотримується, наприклад, Л. В. Соколова⁴⁸.

⁴² Слово о полку Игореве. Москва: Художественная литература, 1985. С. 33–34.

⁴³ Фомин А. И. Гориславич. *Энциклопедия «Слова о полку Игореве»*: [в 5-и т.]. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1995. Т. 2. URL: <http://feb-web.ru/feb/slovenec/es/es2/es2-0471.htm?cmd=0&hash=Гориславлич> (дата звернення 06.05.2020).

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Соловьев С. М. Сочинения: [в 18-и кн.]. Москва: Мысль, 1988. Кн. I. Т. 1–2. С. 677.

⁴⁶ Перетц В. М. «Слово о полку Игоревім»: пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. Вступ. Текст. Коментар. Київ, 1926. С. 207.

⁴⁷ Слово о полку Игореве. С. 203; Орлов А. С. «Слово о полку Игореве». Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1938. С. 108; Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». Москва: Наука, 1972. С. 466; Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» как художественное целое. *Альманах библиофила*. Москва: Книга, 1986. Вып. 21. С. 291; Махновец Л. Є. Про автора «Слова о полку Игоревім». Київ: Вид-во при Київському державному університеті, 1989. С. 147; Лесной С. А. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. Москва: Алгоритм, 2008. С. 24.

⁴⁸ Соколова Л. В. Смысловая функция переключек рассказов об Олеге Святославиче и Всеславе Полоцком в «Слове о полку Игореве». *Труды отдела древнерусской литературы*. Санкт-Петербург: Ростов, 2016. Т. 64. С. 644.

З огляду на зазначений висновок ці дослідники відповідним чином і розтлумачують прізвисько Олега Святославича. Так, зі слів С. М. Соловйова, випливає, що останнє він розумів у якості людини, славної горем. Згідно ж з О. С. Орловим, «Гориславич» – це «сяючий гіркою славою»⁴⁹. Аналогічно це прізвисько сприймають С. А. Лесной і Л. В. Соколова⁵⁰. А на погляд Л. Є. Махновця, «Гориславич» розтлумачується як «людина, яка у своєму житті зазнала багато горя»⁵¹.

Також серед дослідників присутні й інші думки відносно прізвиська Олега, які не базуються на його зв'язку з лексемою «горе». Наприклад, Б. І. Яценко у цьому плані відзначив: «Горислав» – це ім'я, однотипне з іменами «Вишеслав», «Верхуслава», і про горе тут не йдеться. Автор «Слова» вжив у зазначеному контексті «Гориславич», щоб показати справедливість боротьби Олега, його непричетність до біди і зла, які були заподіяні Руській землі в добу отчинних війн»⁵².

Справді, зважаючи на наявність у джерелах відповідних патронімів, наприклад, окремих представників новгородського боярства, факт побутування імені Горислав на Русі можна вважати цілком констатованим⁵³. Однак, як випливає, висувуючи свою версію стосовно прізвиська Олега Святославича, Б. І. Яценко не до кінця висловився, як саме він розуміє його тлумачення.

Думається, аналогічну до Б. І. Яценка думку також поділяє і Є. В. Пчелов, котрий виклав її більш завершено: «У «Слові о полку Ігоревім» Олег названий «Гориславичем» – нібито за те, що у своїй боротьбі за владу спирався на половців, «наводив поганих на Русь». Прізвисько «Гориславич» стійко закріпилося за Олегом в історичній літературі та, гадаємо, його пояснення несправедливе, оскільки він діяв як і майже всі руські князі того часу у боротьбі за свої законні права. Існує й інше пояснення прізвиська «Гориславич» – не від «горя» («гореславич»), а «горіти» (у цьому випадку впливає, що Гориславич – «палаючий славою», і такий епітет у «Слові о полку Ігоревім» цілком не виглядає негативним)»⁵⁴.

Отже, стосовно походження прізвиська Олега Святославича дослідники поділились на тих, хто пов'яже його з лексемою «горе», і таких, які цього не вбачають. Відповідно від висловлених поглядів залежить і їхнє тлумачення самого прізвиська.

На нашу думку, цікавий підхід щодо розв'язання порушеного питання належить А. Ф. Литвиній та Ф. Б. Успенському. Щоправда, своє бачення стосовно прізвиська Олега Святославича вони висловили не прямо, а в контексті пояснення подібної ситуації з Рогнідою, однією з дружин Володимира Святославича та рідною прабабкою Олега, яку в джерелах також називають Гориславою. Тут можна вказати, що цей зв'язок науковцями був помічений уже давно. Так, наприклад, А. М. Робінсон навіть вважав, що прізвисько Олега Святославича «виникло під впливом прізвиська його прабабусі»⁵⁵.

Отже, враховуючи вищезазначене, нагадаємо історію з перейменуванням Рогніди, яка відображена у статті 1128 р. Лаврентіївського літописного зводу, але опи-

⁴⁹ Орлов А. С. «Слово о полку Игореве». С. 108.

⁵⁰ Лесной С. А. Златое слово Руси... С. 24; Соколова Л. В. Смысловая функция переключек рассказов об Олеге Святославиче и Всеславе Полоцком в «Слове о полку Игореве». С. 644.

⁵¹ Махновець Л. Є. Про автора «Слова о полку Ігоревім». С. 147.

⁵² Яценко Б. І. «Слово о полку Ігоревім» як історичне джерело. Таємниці давніх письмен. Київ: Видавничий центр «Просвіта», 2006. С. 110.

⁵³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 275; Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» [в 6-и вып.]. Москва; Ленинград: Наука. Ленинградское отделение, 1965. Вып. 1. URL: <http://feb-web.ru/feb/slovoss/default.asp> (дата звернення 07.05.2020).

⁵⁴ Пчелов Е. В. Рюриковичи. История династии. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. С. 151.

⁵⁵ Робинсон А. Н. Солнечная символика в «Слове о полку Игореве». «Слово о полку Игореве». Памятники литературы и искусства XI–XVII вв. Москва: Наука, 1978. URL: <http://tochka.gerodot.ru/slovo/robinson01.htm> (дата звернення 07.05.2020).

сує події ще другої половини X ст.⁵⁶ Як викладає її автор, Добриня, дядько по матері Володимира Святославовича, на той момент новгородського князя, засватав за свого племінника Рогніду, доньку полоцького князя Рогволода. Однак вона, вказавши на незаконне походження Володимира, відмовилась мати його за чоловіка. У відповідь розлючений Добриня разом із племінником пішов війною на Полоцьк та полонив Рогволода і його родину. А Володимир з наказу дядька згвалтував Рогніду на очах її батьків, після чого полоцького князя вбили, а його донька стала дружиною Святославича. Відносно Рогніди літописець також указав, що тоді Добриня «нарекоша еи имя Горислава»⁵⁷. Згодом, живучи вже в Києві, Рогніда здійснила невдалу спробу вбивства чоловіка. У відповідь Володимир особисто хотів заподіяти їй смерть, але цьому завадив їх спільний малолітній син Ізяслав. Скінчилося все тим, що, за порадою бояр, Володимир надав Рогніді володіння у Полоцькій землі та вислав її туди разом з Ізяславом. Підсумовуючи описану історію, автор статті також указав: «И оттолѣ мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославим (насправді, також сина Рогніди і онука Рогволода. – **О.В.**) внуком»⁵⁸.

Як вважають А. Ф. Литвина та Ф. Б. Успенський, зафіксоване в літописі перейменування Рогніди, швидше за все, не відображало реальну подію і є літературним мотивом, де в якості елементу творчої оповіді «обігрувало семантику формантів, які входять до імені Горислава»⁵⁹. Аналог подібному прийому в тогочасних творах Русі дослідники вбачають у «Молінні» Даниїла Заточника, де автор перейменував місто «Переяславль» у «Гореславль» (щоправда, присутнє це не у всіх списках «Моління»)⁶⁰. Отже, на думку А. Ф. Литвиної та Ф. Б. Успенського, у цьому випадку завдяки такій маніпуляції з назвою міста Даниїл один з її складових елементів перетворив на характеристику останнього⁶¹. Подібне дослідники вбачають і в зміні ім'я по батькові Олега Святославича у «Слові», чим його автор висловив своє сприйняття цього персонажу⁶².

Стосовно імені Горислав А. Ф. Литвина та Ф. Б. Успенський, виходячи з тих же новгородських прикладів, вважають, що на Русі воно було присутнє й у звичайному побутовому найменуванні: перша його складова не пов'язана з лексемою «горе», але у випадку з Рогнідою та Олегом Святославовичем цей зв'язок актуалізовано на основі народної етимології. З цього приводу дослідники зазначили: «Ймовірно, таким чином літературна традиція не вигадувала нового імені-епітета, а використовувала та переусвідомлювала вже готову антропонімічну одиницю»⁶³.

Отже, А. В. Литвина та Ф. Б. Успенський також дотримуються думки, що у сприйнятті автора «Слова» прізвисько Олега Святославича було пов'язане з лексемою «горе». Щоправда, прямо дослідники останнє не розтлумачують. Стосовно ж Рогніди вони зазначають, що справжнє її ім'я своїм першим елементом повторювало першу складову імені батька княгині Рогволода, а це вказувало на приналежність доньки до його роду, подальший розвиток якого перервав Володимир Святославич. Надавши ж їй ім'я Горислава, літописець, згідно з А. Ф. Литвиною та Ф. Б. Успенським, приєднав княгиню до нової родової історії. Це засвідчується другою складовою імені Горислава, яка повторює другий елемент імен синів Володимира і Рогніди – Ізяслава, Ярослава, Мстислава⁶⁴. Однак першою складовою імені Горислава, як зазначають дослідники, літописець указав на особливий статус

⁵⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 299–301.

⁵⁷ Там же. Стб. 300.

⁵⁸ Там само. Стб. 301.

⁵⁹ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. С. 351.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же.

⁶² Там же.

⁶³ Там же. С. 352.

⁶⁴ Там же. С. 352–353.

княгині у цій новій для неї родовій історії, чим підкреслив «відчужене від усіх становище роду полоцьких князів»⁶⁵.

Від себе додамо, що останнє зауваження А. Ф. Литвиної та Ф. Б. Успенського цілком вписується в політичні реалії кінця 20-х рр. XII ст. на Русі. Як впливає з історії про перейменування Рогніди, уміщеній у статті 1128 р., наголос у ній зроблено на антагонізмі між Володимиром та княгинею. Це знадобилося літописцю для обґрунтування осібною положення полоцьких князів серед Рюриковичів, чим пояснювалось їхнє вороже ставлення до інших руських правителів – «Ярославим внуком». А це явно було потрібне автору літопису, прихильнику київського князя Мстислава Володимировича, для виправдання його дій у 1129 р., коли він, захопивши в полон представників полоцького князівського роду, відправив їх на заслання до Візантії, про що йдеться вже в наступній після розповіді про перейменування Рогніди статті того ж Лаврентіївського зводу⁶⁶.

Отже, історія Рогніди напругу пов'язана з тими подіями, до опису яких літописець її й увів. Отже, на нашу думку, не буде помилкою, швидше за все, подібне вбачати і в ситуації зі зміною автором «Слова» патроніму Олега Святославича. Тим більше, той уривок твору, де вона присутня, змальовує реальні історичні події.

Ми цілком приєднуємось до висновків А. Ф. Литвиної та Ф. Б. Успенського, що в розумінні автора «Слова» прізвисько Олега Святославича пов'язане саме з лексемою «горе», а його поява у творі відображає ставлення його творця до цього князя. Взагалі ж така теза стосовно присутності у «Слові» прізвиська Олега серед дослідників вже є загальноприйнятою. Однак саме відношення до нього автора «Слова» науковці визначають по-різному.

У перших коментаторів твору формулювання відповіді на це питання було позначене навіть певною дилемністю. Так, у першій половині XIX ст. М. Ф. Граматин запропонував два варіанти причини появи в «Слові» прізвиська у Олега Святославича: воно було надане через невдачі його заходів чи завдяки бідам, завданим ним Русі⁶⁷. Однак надалі у цьому плані науковці висловлювались уже більш однозначно. Отже, на сьогодні серед них у залежності від їхніх поглядів на порушену проблематику виділяється кілька груп однодумців.

Так, А. В. Соловйов вважав, що автор «Слова», хоча й докоряв Олегу Святославичу за «крамолу», але від його образу навіть перебував у захваті⁶⁸. М. Д. Присьолков, А. М. Робинсон, В. О. Захаров, Б. І. Яценко, Є. В. Пчелов вбачають Олега суто позитивним персонажем цього твору⁶⁹. Для наочної ілюстрації такої точки зору наведемо висловлювання М. Д. Присьолкова: «Олег, дід Ігоря, родоначальник Ольговичів, змальований як позитивний тип князя, який відкрито мечем домагався свого батьківського столу, але нам, що знають цього Олега з описів літописців, ворожих Олегу, треба зробити певне зусилля, щоб зрозуміти точку зору автора «Слова» і не тлумачити його слова про Олега в дусі «Повісті минулих літ»⁷⁰.

Згідно ж з поглядами іншої групи дослідників, навпаки, у «Слові» образ Олега

⁶⁵ Там же. С. 353.

⁶⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 301.

⁶⁷ Граматин Н. Ф. Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозой и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера, с привоскуплением другого буквального предложения, с историческими и критическими примечаниями, критическим же рассуждением и родословною. Москва: В типографии С. Селивановского, 1823. С. 148.

⁶⁸ Соловьев А. В. Политический кругозор автора «Слова о полку Игореве». *Исторические записки*. Москва: Изд-во АН СССР, 1948. № 25. С. 75.

⁶⁹ Яценко Б. І. «Слово о полку Игоревім» як історичне джерело... С. 204, 408, 409–410; Пчелов Е. В. Рюриковичи. История династии. С. 151; Робинсон А. Н. Солнечная символика в «Слове о полку Игореве»; Присьолков М. Д. «Слово о полку Игореве» как исторический источник. *Историк-марксист*. 1938. № 6. С. 133; Захаров В. А. Тмутаракань и «Слово о полку Игореве». «Слово о полку Игореве». *Комплексные исследования*. Москва: Наука, 1988. С. 218–219.

⁷⁰ Присьолков М. Д. «Слово о полку Игореве» как исторический источник. С. 133.

Святославича має суто негативне забарвлення. Таку думку поділяють С. М. Соловйов, М. С. Грушевський, В. М. Перетц, О. С. Орлов, Б. О. Рибаків, М. Ф. Котляр, М. Ю. Брайчевський, Л. М. Гумільов, П. П. Толочко, Ф. Б. Успенський⁷¹. Тривалий час подібних поглядів дотримувався і Д. С. Лихачов, але в одній зі своїх останніх робіт дослідник їх змінив⁷². Раніше висловлену точку зору, яку тепер вважаємо помилковою, поділяли й ми⁷³.

Серед зазначених науковців найпрямолінійніше у цьому плані висловився Б. О. Рибаків: «Убивча характеристика набігів Олега з половцями не має нічого спільного з оспівуванням Олега ... Олег звинувачений поетом не за якийсь окремих вчинок, не за порушення вірності сюзерену чи хрестоцілування рівному князю (за що звичайно засуджували літописці) – він звинувачений начебто від імені всієї Руської землі, всього руського народу, включаючи орачів, котрі загинули у результаті половецьких розбоїв, за шкоду, відчуту всією країною. Він уведений до історії з новим іменем – «Гориславич», що ніяк не може бути пов'язаним із відчутим горем, оскільки одразу ж по цьому імені по батькові, яке є епітетом, йде список його злочинів перед онуком Дажьдбога, перед всією Руссю»⁷⁴.

Думається, у висловленій характеристиці ставлення автора «Слова» до Олега Святославича одразу стає помітним, що Б. О. Рибаків сформував її, спираючись значною мірою на відомості «Повісті минулих літ» про цього князя. Із цього приводу наведемо такий приклад. Дослідник у своїй характеристиці всюди акцентує увагу на половцях як союзниках Олега. Однак у самому «Слові» про це взагалі не йдеться. Ба більше, і в тому уривковій творі, де останнього названо Гориславичем, половці також не згадуються. Навпаки, саме у «Повісті» Олег Святославич неодноразово звинувачується за об'єднання з ними. І взагалі там його образ представлений у досить непривабливих тонах. Причина цього також зрозуміла. До наших днів «Повість» дійшла вже у третій редакції⁷⁵. Згідно з висновками дослідників, вона була зроблена людиною, дуже близькою до Мстислава Володимировича, сина Мономаха, і цілком можливо, що не без зацікавленої участі останнього⁷⁶. А як відомо, саме Олег Святославич тривалий час був головним супротивником Володимира Мономаха. Отже, у відредагованій під таким наглядом «Повісті» зі зрозумілих причин на об'єктивність стосовно дій Олега сподіватися не доводиться. Таким чином, на нашу думку, автоматичне перенесення характеристики Святославича у вказаному творі на його образ, представлений у «Слові», для розкриття останнього є помилковим методом. Дослідники вже давно вважають, що автор «Слова» був знайомий з «Повістю», однак, як справедливо відзначає Л. В. Соколова, у своїх поглядах на окремі історичні події він не став однозначно залежним від

⁷¹ Котляр М. Ф. Історія в особах: Давньоруська держава. С. 135; Соловьев С. М. Сочинения. Кн. I. Т. 1–2. С. 677; Перетц В. М. «Слово о полку Игоревім»: пам'ятка феодальної України-Руси XII віку... С. 207; Орлов А. С. «Слово о полку Игореве». С. 108; Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 465–466; Грушевський М. С. Історія України-Руси: [в 11 т., 12-й кн.]. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. С. 86; Брайчевський М. Ю. Черниговский княжеский дом и автор «Слова о полку Игореве». *Проблемы археологии Южной Руси*. Київ: Наукова думка, 1990. С. 14; Брайчевський М. Ю. Історичні портрети. Каталог ювілейної виставки. Київ: Спалах, 1999. С. 67; Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. Москва: Изд-во АСТ, 2000. С. 340; Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», Вид-во «АртЕк», 2001. С. 63; Успенский Ф. Б. Скандинавы. Варяги. Русь: Историко-филологические очерки. Москва: Языки славянской культуры, 2002. С. 48.

⁷² Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» как художественное целое. С. 291; Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Ленинград: Художественная литература, 1985. С. 96, 106.

⁷³ Васюта О. О. Олег Гориславич: людина і князь. С. 20.

⁷⁴ Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 465–466.

⁷⁵ Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 106; Орлов А. С. Владимир Мономах. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1946. С. 40.

⁷⁶ Михеев С. М. Кто писал «Повесть временных лет»? С. 162; Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. С. 106.

цього літопису і висловив своє особисте їх бачення⁷⁷. На нашу думку, це стосується й того уривку «Слова», де Олега Святославича названо Гориславичем.

Відтак для визначення ставлення автора «Слова» до цього князя дослухаємось до поради М. Д. Присьолкова й звернемося безпосередньо до зазначеного твору. І спочатку, зважаючи на приклад з перейменуванням Рогніди, у хронологічному плані визначимо історичну складову, відображену у частині «Слова», а в цьому сенсі вона має чіткі початок і кінець, де присутнє прізвище Олега Святославича.

Так, Б. І. Яценко, торкнувшись порушеного питання, дійшов висновку, що цей фрагмент в історичному плані охоплює період 1078–1094 рр⁷⁸. Справді, визначена дослідником його нижня межа базується на звертанні автора «Слова» до теми битви на Нежатиній Ниві (там змальовано похорон Ізяслава Ярославича і смерть Бориса В'ячеславича), яка сталася у 1078 р⁷⁹. Верхню ж межу Б. І. Яценко, як можна здогадатись, вивів із того, що в цій частині твору Володимир Мономах представлений як чернігівський правитель. Він став таким саме після згаданої битви і такий статус мав до 1094 р., коли змушений був поступитися Черніговом на користь Олега Святославича⁸⁰. Однак у «Слові» останні зміни на чернігівському столі вже не відображені. Отже, логіка дослідника цілком зрозуміла, і з його висновками можна було б погодитись, але, на нашу думку, стосовно верхньої межі визначеного ним періоду цього не дозволяє зробити одна вказівка, яка також присутня у даній частині твору, але, щоправда, завуальована образним стилем.

Сам автор «Слова» змальовані тут події назвав часом війн Олега Святославича: «были плъци Олговы»⁸¹. Б. О. Рибаків, звернувши увагу на множину у цій фразі слова «плъци», вважав, що у творі під ним, окрім 1078 р., мався на увазі ще «цілий ряд приводів половців на Русь Олегом Святославичем», до яких зарахував і 1094 р⁸². Стосовно подій цього року, коли Олег відвоював у Мономаха Чернігів, як ми вже зазначали, у творі нічого не відображено. Відповідно, його автор 1094 р. явно до уваги не брав. Отже, під «цілий ряд» війн Олега, за Б. О. Рибаківим, згідно з джерелами, можуть підпадати тільки події 1078 р., фіналом яких і стала битва на Нежатиній Ниві та похід із Тмутаракані Романа Святославича в 1079 р. (справжнім його організатором також був Олег Святославич)⁸³. До того ж, на нашу думку, саме 1079 р. і вважався автором «Слова» верхньою межею того історичного періоду, до якого він звернувся у розглядуваній частині твору. Так уважати дозволяє фраза, яка в «Слові» стоїть одразу після згадки про «полки Олегови». Як там зазначено, коли Олег уступав у «златъ стремень въ градъ Тмутороканъ», то Мономах «по вся утра уши закладаше въ Черниговъ»⁸⁴. На перший погляд може здатися, що цими словами автор «Слова» характеризує всі 1078–1094 рр., тобто період князювання Володимира Всеволодовича у Чернігові. Справді, після візантійського заслання Олег Святославич протягом 1083–1094 рр. правив у Тмутаракані⁸⁵. Однак, згідно з джерелами, за цей час він не здійснював жодних ворожих дій, спрямованих у бік Мономаха. Отже, тоді причин для «закладання вух» у Володимира Всеволодовича не було. У цей час він упевнено почувався на чернігівському столі.

⁷⁷ Соколова Л. В. Смысловая функция переключек рассказов об Олеге Святославиче и Всеславе Полоцком в «Слове о полку Игореве». С. 645; Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 83.

⁷⁸ Яценко Б. І. «Слово о полку Игоревім» як історичне джерело... С. 203.

⁷⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 192–193; Слово о полку Игореве. С. 34.

⁸⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 195, 216–217.

⁸¹ Слово о полку Игореве. С. 33.

⁸² Рыбаков Б. А. Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». Москва: Молодая гвардия, 1991. С. 50.

⁸³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 195–196; Васюта О. О. Олег Гориславич: людина і князь. С. 35–36.

⁸⁴ Слово о полку Игореве. С. 33.

⁸⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 196, 216.

Саме так, як образно зазначено у «Слові», Володимир Всеволодович міг чинити лише у короткий проміжок часу, а саме у 1078–1079 рр., коли він щойно отримав Чернігів, а розбитий на Нежатиній Ниві Олег утік до рідного брата у Тмутаракань. Там він знову заходився організовувати нову військову кампанію на Русь, невдало здійснену у 1079 р., після чого потрапив на заслання до Візантії. Отже, історична складова «Слова», де присутнє прізвисько Олега Святославича, у розумінні автора твору охоплювала період не 1078–1094 рр., як вважав Б. І. Яценко, а обмежувалася всього лише 1078–1079 рр. А по суті, як впливає, у зазначеному уривкові автор «Слова» основну свою увагу приділив саме битві на Нежатиній Ниві. Можна вважати, що у контексті звернення саме до цієї події він і назвав Олега Святославича Гориславичем.

Дослідники вже давно одностайні в думці, що головним лейтмотивом «Слова» є заклик до об'єднання руських князів перед степовою загрозою. Відповідно, наприклад, той самий Б. О. Рибakov, як зазначалося вище, наголошуючи на негативному образі Олега у «Слові», спирався саме на відомості «Повісті минулих літ» про дружні стосунки Святославича з половцями. На причину упередженості до цього князя у «Повісті» ми вже вказували. Із цього приводу ще раз зауважимо, що у розглядуваній частині «Слова», як до речі і у всьому творі загалом, про поєднання Олега Святославича з половцями ніде не згадується. Більше того, у зазначеному уривкові «Слова» вони самі по собі також не фігурують⁸⁶. Хоча, згідно з джерелами, у поході Олега Святославича та Бориса В'ячеславича на Русь у 1078 р. саме половці були їх основною силою⁸⁷. Щоправда, у зіткненні на Нежатиній Ниві вони участі вже не брали, принаймні у літописах про це не повідомляється. Отже, як з'ясовується, автор «Слова», звертаючись до вказаної події, насправді концентрував увагу не на половецькій проблемі як такій, а на іншому, але в його усвідомленні також згубному й небезпечному для Русі явищі, а саме на міжкнязівських чварах та уособицях. Відповідно, як ми вважаємо, впливає, що у зазначеному випадку зв'язки Олега з половцями не можуть слугувати тим орієнтиром, завдяки якому окремі дослідники визначали ставлення автора «Слова» до цього князя.

Якщо звернутися до передісторії подій на Нежатиній Ниві, то вона виглядає таким чином. З 1077 р. Олег Святославич правив на Волині⁸⁸. Однак у першій половині 1078 р. він був позбавлений своїх володінь рідним дядьком Ізяславом Ярославичем, князем київським⁸⁹. Не знайшов він натовді підтримки і в іншого свого дядька Всеволода Ярославича, на той момент князя чернігівського. Після чого Олег утік до Тмутаракані, де володарював його молодший брат Роман⁹⁰. Отже, натовді він опинився у статусі ізгоя. У серпні 1078 р., найнявши половців, Олег Святославич разом із двоюрідним братом Борисом В'ячеславичем, ще одним князем-ізгоем, рушили на Русь. Спочатку вони розбили військо Всеволода Ярославича й оволоділи Черніговом⁹¹. А в жовтні того ж року фіналом описаних подій і стала битва на Нежатиній Ниві між полками Олега Святославича і Бориса В'ячеславича та Ізяслава і Всеволода Ярославичів.

А тепер розглянемо, що найбільше у цій події привернуло увагу автора «Слова». Як впливає з твору, саму битву як таку він не зауважує, а лише вказує на її результати: загибель Бориса В'ячеславича й Ізяслава Ярославича (останній у «Слові» виступає не під своїм іменем, а як батько Святополка)⁹². Причому, в однакових

⁸⁶ Слово о полку Игореве. С. 33–34.

⁸⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 191.

⁸⁸ Васюта О. О. Олег Гориславич: людина і князь. С. 28.

⁸⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 247; Васюта О. О. Олег Гориславич: людина і князь... С. 33; Літопис Руський. Київ: Дніпро, 1989. С. 458–459.

⁹⁰ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 199, 247.

⁹¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 191.

⁹² Слово о полку Игореве. С. 34.

тонах автор відгукується про обидві ці смерті, хоча загиблі належали до різних ворогуючих таборів. Мовчить він і про перемогу однієї зі сторін цього протистояння, але широко зауважує його жахливі наслідки для Русі⁹³. По суті, зазначений міжкнязівський конфлікт, перш за все, автором «Слова» засуджується як такий. Однак у загальному плані ці події ним названо саме війнами Олега Святославича, який натоді, згідно з твором, «мечемь крамолу коваше и стрѣлы по земле сѣяше»⁹⁴. Указані зауваження автора окремі дослідники, які поділяли думку про негативний образ Олега у «Слові», особливо виділяли як один із головних аргументів на користь останнього⁹⁵. Справді, якщо виходити лише з цих констатацій автора твору, то може скластися враження, що головну провину за виникнення цього міжкнязівського протистояння він покладав саме на Святославича. Однак, як ми вважаємо, це лише на перший погляд, оскільки у «Слові» також зауважена і «обида Олгова»⁹⁶. А цим автор досить чітко показав своє розуміння причини таких його дій. По суті, у творі вказано на те, що згадана «обида» і спричинила реакцію ображеного Олега Святославича. А згідно з тогочасними правовими нормами і поглядами, у суспільстві він мав повний, так би мовити, карт-бланш на їх здійснення.

Саме таке правове бачення автором «Слова» дій Олега, на нашу думку, також підтверджується і його відгуком про князювання Володимира Мономаха у Чернігові, за який змагався Святославович. Як уже зазначалося, із цього приводу в розглядуваній частині твору вказано, що, коли Олег ступав у «злать стремень», від того «звону» Володимир «по вся утра уши закладаше въ Черниговѣ»⁹⁷. Дослідники присутнє тут слово «уши» розуміють по-різному. Так, Б. О. Рибаків у ньому вбачав залізні скоби, куди закладався дерев'яний стовбур, що зачиняв міську браму⁹⁸. А Д. С. Лихачов, вказуючи на «звон», який чують саме людські вуха, вважав, що у «Слові» все ж таки малися на увазі безпосередньо фізичні вуха Мономаха⁹⁹. Однак все одно, незалежно від того, як дослідники тлумачать дане слово, такий відгук автора твору про Володимира Всеволодовича, на перший погляд, уявляється досить дивним. Таким він здається ще більше, коли взяти до уваги, а на цьому, як уже зазначалось, наголошують науковці, що творець «Слова» використовував «Повість минулих літ», де Мономах має образ мужньої та зваженої людини.

Однак далеко не всі дослідники у зазначеному місці твору вбачають якусь неординарність стосовно погляду його автора на Володимира Мономаха. Так, наприклад, Б. О. Рибаків цей фрагмент «Слова» пояснив у такий спосіб. Як вважає дослідник, насамперед він утримує інформацію історичного плану, з якої ми довідуємось, що Всеволод Ярославич, передчуваючи початок «полків Олегових», викликав до свого столярного Чернігова сина Володимира зі Смоленська¹⁰⁰. А очікування ним цієї невідворотної війни, на думку Б. О. Рибаків, автор твору просто передавав поетичними словами про Мономаха, який «кожний день зранку наказував зачиняти фортечну браму Чернігова, закладаючи стовбур в її «уши» (залізні бокові скоби)»¹⁰¹.

На наш погляд, така трактовка одразу викликає кілька зауважень. По-перше, якщо прийняти виведений зі «Слова» Б. О. Рибаківим історичний факт як реальний, то дивує те, чому автор твору зосереджує увагу саме на Володимирі Всеволо-

⁹³ Там же.

⁹⁴ Там же. С. 33.

⁹⁵ Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. С. 63; Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. С. 106; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 443.

⁹⁶ Слово о полку Игореве. С. 34.

⁹⁷ Там же. С. 3.

⁹⁸ Рыбаков Б. А. Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». С. 50.

⁹⁹ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» как художественное целое. С. 284.

¹⁰⁰ Рыбаков Б. А. Петр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». С. 49.

¹⁰¹ Там же. С. 50.

довичеві і повністю ігнорує його батька, справжнього тодішнього господаря Чернігова. По-друге, перебування в місті Мономаха на момент приходу на Русь Олега Святославича та Бориса В'ячеславича не узгоджується із джерелами. Як впливає з них, Володимир не брав участі у першій битві, коли батько зазнав поразки. Не боровив він тоді і Чернігів. У своєму ж «Повчанні» Мономах чітко вказує, що зі Смоленська на театр бойових дій він прибув, коли розбитий племінниками Всеволод Ярославич перебував уже в Переяславі¹⁰². Отже, автор «Слова», пишучи про «закладання вух» Володимиром Всеволодовичем, мав на увазі зовсім інший час, коли після битви на Нежатиній Ниві батько Мономаха утвердився в Києві, а сам він став повновласним господарем Чернігова. Олег же в цей час утік до Тмутаракані, де розпочав готувати нову військову кампанію на Русь.

Д. С. Лихачов, обґрунтовуючи своє бачення слова «уши» у «Слові», звернув увагу на те, що у разі тлумачення останнього як деталі міської брами, як це робить Б. О. Рибаків, виходить абсурдна ситуація, бо у ті часи міста зачинялися на ніч, а не зранку, як про те мовиться у творі¹⁰³. Від себе ж акцентуємо, що, згідно зі «Словом», Володимир Всеволодович вдавався до цього «по вся утра»¹⁰⁴.

Справді, у реальному житті місто не могло бути постійно зачиненим. Однак, як випливає, й у випадку прийняття версії Д. Я. Лихачова зазначені у творі дії Мономаха також виглядають, м'яко кажучи, дивними. Виходить, що, прокидаючись зранку, він від «звону» підготовки «полків» Олега Святославича просто затикав собі вуха. Між іншим, коли людина реально поводить себе подібним чином, це пояснюється як небажання нею сприймати дійсність і в такий примітивний спосіб намагання відмежуватися від неї.

Отже, як ми вважаємо, незалежно від прийняття жодної із зазначених версій трактування «уши» у «Слові», його автор у цьому місці твору відобразив не реальні дії Володимира Всеволодовича, а закамуютьовано під них передав своє бачення чогось іншого. Так, наприклад, В. О. Захаров із цього приводу вказав, що в такий спосіб автор «Слова» висловив зневажливе ставлення до Мономаха¹⁰⁵. На наш же погляд, таке тлумачення є занадто прямолінійним та однобічним і суперечить загальній концепції твору. Отже, ми вважаємо, що в зазначеному місці автор «Слова» виразив не зневагу до Володимира Всеволодовича як такої, а образно передав його іронічне ставлення до його присутності на чернігівському столі в наступний після битви на Нежатиній Ниві період.

Чому ж автор «Слова» дозволив собі так відверто іронізувати з цього приводу? На нашу думку, враховуючи реалії часу, коли він жив, відповідь може бути лише одна – порушення Мономахом права отчини. Як відомо, згідно із заповітом Ярослава Володимировича (1054 р.), Чернігів став центром володінь його сина Святослава¹⁰⁶. На час же битви на Нежатиній Ниві Олег був найстаршим у роді Святославичів. Отже, виходячи з зазначених обставин, чернігівський стіл тоді повинен був належати саме йому. Щоправда, в часи, коли відбувалися зауважені у «Слові» війни Олега Святославича, право отчини ще не було закріплене офіційно¹⁰⁷. Сталося це на Любецькому з'їзді князів у 1097 р.¹⁰⁸ Однак, як гадаємо, не можна забувати про ще одну річ, а саме про те, що «Слово» було створене фактично через сто років після Любеча, у час, коли право отчини було вже визначальним у взаємостосунках руських правителів, а князівський рід Ольговичів однозначно асоціювався з Чер-

¹⁰² Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 248.

¹⁰³ Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» как художественное целое. С. 284.

¹⁰⁴ Слово о полку Игореве. С. 33.

¹⁰⁵ Захаров В. А. Тмутаракань и «Слово о полку Игореве». С. 218.

¹⁰⁶ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 150.

¹⁰⁷ Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Київ: Наукова думка, 1992. С. 36.

¹⁰⁸ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 231.

нігово-Сіверською землею. Відповідно для автора кінця XII ст. князювання Володимира Всеволодовича в Чернігові виглядало як нонсенс, а змагання за чернігівський стіл Олега Святославича сприймалися як справедливі та виправдані правом отчини. Між іншим, урешті-решт за кілька десятків років до появи «Слова» визнав це й сам Мономах, який у створеному ним у 1117 р. «Повчанні» з приводу своєї вимушеної поступки Черніговом на користь Олега у 1094 р. занотував: «И вдахъ брату о(т)ца своего мѣсто, а сам идох на о(т)ца своего мѣсто Переяславлю»¹⁰⁹.

Отже, автор «Слова», відверто іронізуючи з приводу чернігівського князювання Володимира Всеволодовича, явно перебував на боці Святославича. Хоча, яскраве змалювання жахить, які Русь пережила у часи «полків Олегових», на нашу думку, вказує на те, що і з останнього він також не знімав відповідальності. Отже, виходячи з висловлених спостережень, у визначенні ставлення автора «Слова» до Олега Святославича ми приєднуємося до тих дослідників, а саме Л. О. Дмитрієва, Д. С. Лихачова (остання робота), В. В. Кускова, Л. Є. Махновця та Л. В. Соколової, на погляд яких, він як співчував цьому князю, так до певної міри його ж і засуджував¹¹⁰.

З огляду на те, що автор «Слова» співчував Олегу Святославичу, згадані науковці у такому ж контексті розтлумачують і його прізвище. Так, наприклад, Л. Є. Махновець, як вище відзначалось, «Гориславич» розумів як людину, яка знала багато горя у своєму житті¹¹¹. А на думку Л. В. Соколової, «Гориславич» – це людина з гіркою славою, з «сумною долею ізгоя»¹¹². Ми також вважаємо, що у присутньому у «Слові» прізвищу Олега відображене співчутливе ставлення автора твору до нього, але погодитись із подібними тлумаченнями, як гадаємо, не дозволяє одна річ, а саме форма, у якій наведене дане прізвище. Якби у «Слові» малося на увазі те, на чому наголошують названі дослідники, то, на нашу думку, його автор, акцентуючи це, як і літописець у випадку з княгинею Рогнідою, змінив би ім'я Олега Святославича. Однак він трансформував саме патронім останнього. По суті, у творі було переіменовано батька Олега. Відповідно, зважаючи на цю обставину, і потрібно тлумачити досліджуване прізвище.

Свого часу М. Ю. Брайчевський, який сприймав образ Олега Святославича у «Слові» у негативному плані, звернувши увагу на форму прізвища князя, висловив думку, що таким чином автор твору побіжно також піддав засудженню і його батька¹¹³. Однак, як ми вже пересвідчилися, Олега не можна відносити до антигероїв «Слова», де йому навіть висловлювалося співчуття. Отже, виходячи з такої тези, на наш погляд, автор твору, наводячи прізвище князя у формі патроніму, мав на увазі інше. Щоб зрозуміти, що саме, необхідно згадати, чому Олег Святославич у переддень битви на Нежatinній Ниві опинився у статусі ізгоя.

Як відомо, з 1054 р. вся влада на Русі здійснювалася у формі союзу трьох Ярославичів, який історики називають тріумвіратом. Однак у 1073 р. Святослав та Всеволод Ярославичі вигнали з Києва старшого брата Ізяслава, який змушений був полишити межі Русі, а на столичному столі утвердився батько Олега. Наприкінці ж 1076 р. він помер, а вже влітку 1077 р. Ізяслав Ярославич повернув собі ста-

¹⁰⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 249; Гиппиус А. А. Сочинения Владимира Мономаха: опыт текстологической реконструкции. II. Русский язык в научном освещении. 2004. № 2(8). С. 167.

¹¹⁰ Слово о полку Игореве. С. 203–204; Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» как художественное целое. С. 291; Махновець Л. Є. Про автора «Слова о полку Игоревім». С. 147–148; Соколова Л. В. Смысловая функция переключек рассказов об Олеге Святославиче и Всеславе Полоцком в «Слове о полку Игореве». С. 644, 645; Кусков В. В. Исторические аналоги событий и героев в «Слове о полку Игореве». «Слово о полку Игореве». Комплексные исследования. Москва: Наука, 1988. С. 73.

¹¹¹ Махновець Л. Є. Про автора «Слова о полку Игоревім». С. 147.

¹¹² Соколова Л. В. Смысловая функция переключек рассказов об Олеге Святославиче и Всеславе Полоцком в «Слове о полку Игореве». С. 644.

¹¹³ Брайчевский М. Ю. Черниговский княжеский дом и автор «Слова о полку Игореве». С. 14.

тус київського князя. Остаточного замирившись та узгодивши всі питання з братом Всеволодом, на початку 1078 р. він провів репресії щодо синів свого кривдника. У результаті найстаріший із них Гліб Святославич загинув, а Олег, позбавлений дядьком усіх володінь, перетворився на князя-ізгоя¹¹⁴.

З приводу вчинку батька Олега Святославича у 1073 р. у «Повісті минулих літ» зазначено: «С(вя)тослав же бѣ начало выгнанию братню, желая большая власти ... преступивъ заповѣдь отню, паче же и Б(о)жию, великъ бо естъ грѣхъ переступати заповѣдь о(т)ца своего»¹¹⁵. Сама «Повість» грішить тенденційністю щодо Святослава Ярославича і його роду, але подібної оцінки такі дії князя удостоїлись і в інших тогочасних творах Київської Русі. Наприклад, у «Житії» Феодосія Печерського за цей вчинок він уподібнений біблійному Каїну¹¹⁶. Взагалі ж, як засвідчують відповідні дослідження, в уявленні книжників XI – початку XII ст. законним та природним способом заміщення князівських столів «вважались воля батька (чи старшого у роді князя) і родове старшинство», тобто той принцип, який відображав заповіт Ярослава Володимировича (1054 р.)¹¹⁷. Відповідно Святослав Ярославич став першим, хто його порушив.

Зрозуміло, що й автор «Слова», який украй негативно ставився до міжкнязівських чвар, також засуджував подібного роду вчинки. Це засвідчують і його слова:

«Усобица княземъ на поганья погибе,
рекоста бо брать брату:
«Се мое, а то мое же».
И начяша князи про малое
«се великое» мльвити,
а сами на себѣ крамолу ковати»¹¹⁸.

Однак «Слово» творилося за часів, коли у стосунках між князями визначальним стало вже і право отчини. А саме її через вчинок свого батька і був позбавлений Олег Святославич. По суті, він опинився в ситуації, коли без вини став винуватим. Відтак, вважаючи отчинні домагання Олега справедливими, автор твору, назвавши його Гориславичем, на нашу думку, у цьому випадку акцентував увагу не на засудженні батька князя, а вказав на його дії як на причину нещастя Святославича, і з цього приводу йому ж і поспівчував. Отже, з огляду на таке бачення присутності прізвиська «Гориславич» у «Слові», ми підходимо і до його тлумачення.

У проаналізованому творі в прямому розумінні «Гориславич» – це син людини (Горислава), яка прославилася горем, а в нашому випадку – людини, яка цим горем завдала значної шкоди і своєму синові. Зміна ж у «Слові» патроніму Олега Святославича вказувала на те, за що він від інших князів дістав «обиду», хоча, насправді, на неї й не заслуговував.

Джерела не відображають побутового найменування Олега Гориславичем ні за його життя, ні після смерті. Зазначене прізвисько було суто витвором автора «Слова о полку Ігоревім», покликаним передати його бачення образу цього князя в історії Русі. Але саме з цим прізвиськом завдяки науковцям Олег Святославич і увійшов до пантеону Рюриковичів та сьогодні фігурує на сторінках фахової літератури.

¹¹⁴ Васюта О. О. Олег Гориславич: людина і князь. С. 32–33.

¹¹⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 172–173.

¹¹⁶ Абрамович Д. І. Кисво-Печерський патерик. Репринтне видання. Київ: Час, 1991. С. 67.

¹¹⁷ Пузанов В. В. Государство и общество Древней Руси глазами современников (XI – начало XII века): историко-антропологические очерки. Ижевск: Издательство «Удмуртский университет», 2012. С. 194–195.

¹¹⁸ Слово о полку Игореве. С. 35.

Reference

- Abramovych, D. (1991). Kyievo-Pecherskyi pateryk. Repryntne vydannia [Kiev-Pechersk Paterik. Reprint]. Kyiv, Ukraine: Chas.
- Androshchuk, F. (2010). «Svyatoshina pechat». *RUTHENICA. Almanakh serednovichnoi istorii ta arkeolohii Skhidnoi Yevropy – RUTHENICA. Almanac of medieval history and archeology of Eastern Europe*, 9, 131–136.
- Borovkov, D. (2016). Vladimir Monomakh, knyaz-mifotvorets [Vladimir Monomakh. Prince-peacemaker]. Moscow, Russia: Lomonosov.
- Braychevskiy, M. (1990). Chernigovskiy knyazheskiy dom i avtor «Slova o polku Igoreve» [Chernihiv Prince's House and the author of «The Tale of Igor's Campaign»]. *Problemy arkheologii Yuzhnoy Rusi – Problems of archeology of Southern Rus*, pp. 10–15.
- Braichevskiy, M. (1999). Istorychni portrety. Kataloh yuvileinoi vystavky [Historical portraits. Catalog of the anniversary exhibition]. Kyiv, Ukraine: «Spalakh».
- Duglas, D. (2005). Vilgelm Zavoevatel. Viking na angliyskom prestole [William the Conqueror. Viking on the English throne]. Moskva, Russia: ZAO Tsentropoligraf.
- Flori, Zh. (2008). Richard Lvinoe Serdtse: Korol-rytsar [Richard the Lionheart. Knight King]. Saint Petersburg, Russia: Yevraziya.
- Fomin, A. (Ed.). (1995). Gorislavich. Entsiklopediya «Slova o polku Igoreve» [Gorislavych. Encyclopedia «The Tale of Igor's Campaign»]. (Vol. 2). Sankt-Peterburg, Russia: Dmitriy Bulanin. Retrieved from <http://feb-web. ru/feb/sloven/es/es2/es2-0471.htm?cmd=0&hash=Gorislavlich>.
- Gimon, T. (2012). Sobytiya XI – nachala XII v. v novgorodskikh letopisyakh i perechnyakh [Events of the XI-beginning of the XII century. in the Novgorod chronicles and lists]. *Drevneyshie gosudarstva Vostochnoy Yevropy: 2010 god: Predposylki i puti obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva*, pp. 584–703.
- Gippius, A. (2004). Sochineniya Vladimira Monomakha: opyt tekstologicheskoy rekonstruktsii [Compositions of Vladimir Monomakh: experience of textological reconstruction]. II. *Russkiy yazyk v nauchnom osvyashchenii – Russian language in scientific coverage*, 2(8), pp. 146–171.
- Gorskiy, A. (2016). Srednevekovaya Rus. O chem govoryat istochniki [Medieval Russia. What do the sources say?]. Moscow, Russia: Lomonosov.
- Grammatin, N. (1823). Slovo o polku Igorevom, istoricheskaya poema, pisannaya v nachale XIII veka na slavenskom yazyke prozoyu i s onoy perelozhennaya stikhami drevneyshego russkogo razmera, s privosokupleniem drugogo bukvalnogo prelozheniya, s istoricheskimi i kriticheskimi primechaniyami, kriticheskim zhe rassuzhdeniem i rodoslovnouy [The Tale of Igor's Campaign]. Moscow, Russian Empire: V tipografii S. Selivanovskogo.
- Gumilev, L. (1970). Poiski vymyshlennogo tsarstva. (Legenda o «gosudarstve presvitera Ioanna») [The search for a fictional kingdom. (Legend of the «State of Presbyterian John»)]. Moscow, USSR: Nauka.
- Gumilev, L. (2000). Drevnyaya Rus i Velikaya step [Ancient Russia and the Great Steppe]. Moscow, Russia: Izdatelstvo AST.
- Hensorskiy, A. (1958). Halytsko-Volynskiy litopys (Protsey skladannia; redaktsii i redaktory) [Galician-Volhynian chronicle (Compilation process; textual variants and editors)]. Kyiv, UkrSSR: Vydavnytstvo AN URSR.
- Hrushevskiy, M. (Ed.). (1992). Istoriia Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus]. (Vol. 2). Kyiv, Ukraine : Naukova dumka.
- Kotliar, M. (1996). Istoriia v osobakh: Davnoruska derzhava [History in persons: The ancient Rus state]. Kyiv, Ukraine: Ukraina.
- Kuskov, V. (1988). Istoricheskie analogi sobytiy i geroev v «Slove o polku Igoreve» [Historical analogues of saboteurs and heroes in «The Tale of Igor's Campaign»].

«Slovo o polku Igoreve». *Kompleksnye issledovaniya* – «A Tale of Igor's Regiment». *Comprehensive research*, pp. 62–79.

Lesnoy, S. (2008). Zlatoe slovo Rusi. Krakh antirussskikh navetov [The golden word of Rus. The collapse of anti-Russian gossip]. Moscow, Russia: Algoritm.

Likhachev, D. (1985). «Slovo o polku Igoreve» i kultura ego vremeni [«The Tale of Igor's Campaign» and the culture of his time]. Leningrad, USSR: Khudozhestvennaya literatura.

Likhachev, D. (1986). «Slovo o polku Igoreve» kak khudozhestvennoe tseloe [«The Tale of Igor's Campaign» as an artistic whole]. *Almanakh bibliofila* – *Almanac of the bibliophile*, 21, pp. 268–292.

Litopys Ruskyi [Chronicle of the Russian]. (1989). Kyiv, Ukraine: Dnipro.

Litvina, A., Uspenskiy, F. (2006). Vybor imeni u russkikh knyazey v X–XVI vv. Dinasticheskaya istoriya skvoz prizmu antroponomiki [The choice of the name of the russian princes in the X–XI centuries. Dynastic history through the prism of anthroponymy]. Moscow, Russia: Indrik.

Makhnovets, L. (1989). Pro avtora «Slova o polku Ihorevim» [About the author of «The Tale of Igor's Campaign»]. Kyiv, UkrSSR: Vydavnytstvo pry Kyivskomu derzhavnomu universyteti.

Mikheev, S. (2011). Kto pisal «Povest vremennykh let»? [Who wrote «The Tale of Time»?]. Moscow, Russia: Indrik.

Novgorodskaya pervaya letopis starshogo i mladshego izvodov [Novgorod's first chronicle of senior and junior izvod]. (1950). Moscow; Leningrad, USSR: Izdatelstvo AN SSSR.

Orlov, A. (1938). «Slovo o polku Igoreve» [«The Tale of Igor's Campaign»]. Moscow; Leningrad, USSR: Izdatelstvo AN SSSR.

Orlov, A. (1946). Vladimir Monomakh. Moscow; Leningrad, USSR: Izdatelstvo AN SSSR.

Pako, M. (1998). Fridrikh Barbarossa. Rostov-na-Donu, Russia: Feniks.

Pchelov, Ye. (2001). Ryurikovichi. Istoriya dinastii. Moscow, Russia: OLMA-PReSS.

Peretts, V. (1926). «Slovo o polku Ihorevim»: pamiatka feodalnoi Ukrainy-Rusy XII viku. Vstup. Tekst. Komentar [«The Tale of Igor's Campaign»: a monument of feudal Ukraine–Russia of the XII century. Introduction. Text. Comment]. Kyiv, Ukraine.

Polnoe sobranie russkikh letopisey [Complete collection of Russian chronicles]. (Ed.). (1862). (Vol. 9). Saint Petersburg, Russian Empire: V tipografii Eduarda Pratsa.

Polnoe sobranie russkikh letopisey [Complete collection of Russian chronicles]. (Ed.). (1862). (Vol. 15). Saint Petersburg, Russian Empire: V tipografii Leonida Demisa.

Polnoe sobranie russkikh letopisey [Complete collection of Russian chronicles]. (Ed.). (1962). (Vol. 2). Moscow, USSR: Izdatelstvo vostochnoy literatury.

Polnoe sobranie russkikh letopisey [Complete collection of Russian chronicles]. (Ed.). (1997). (Vol. 1). Moscow, Russia: Yazyki russkoy kultury.

Priselkov, M. (1938). «Slovo o polku Igoreve» kak istoricheskiy istochnik [«A word about Igor's regiment» as a historical source]. *Istoriik-marksist* – *Marxist historian*, 6, 112–133.

Puzanov, V. (2012). Gosudarstvo i obshchestvo Drevney Rusi glazami sovremennikov (XI – nachalo XII veka): istoriko-antropologicheskie ocherki [The state and society of Ancient Rus through the eyes of contemporaries (XI – early XII century): historical and anthropological essays]. Izhevsk, Russia: Izdatelstvo «Udmurtskiy universitet».

Robinson, A. (1978). Solnechnaya simbolika v «Slove o polku Igoreve» [Solar symbols in «The Tale of Igor's Campaign»]. «Slovo o polku Igoreve». *Pamyatniki literatury i iskusstva XI–XVII vv.* Retrieved from <http://tochka.gerodot.ru/slovo/robinson01.htm>.

Rybakov, B. (1972). Russkie letopistsy i avtor «Slova o polku Igoreve» [Russian chroniclers and the author of «The Tale of Igor's Campaign»]. Moscow, USSR: Nauka.

Rybakov, B. (1982). Kievskaya Rus i russkie knyazhestva XII–XIII vv. [Kyivan Rus and Russian principalities of the XII–XIII centuries.]. Moscow, USSR.

Rybakov, B. (1991). Petr Borislavich: Poisk avtora «Slova o polku Igoreve» [Pyotr Boryslavych: Search for the author of «The Tale of Igor's Campaign»]. Moscow, Russia: Molodaya gvardiya.

Shakhmatov, A. (2001). Razyskaniya o drevneyshikh russkikh letopisnykh svodakh [Research on the oldest Russian chronicles]. Moscow, Russia: Akademicheskii prospekt; Zhukovskiy: Kuchkovo pole.

Slovar-spravochnik «Slova o polku Igoreve» [Dictionary-reference book of «The Tale of Igor's Campaign»]. (Ed.). (1965). (Vol. 1). Moscow; Leningrad, USSR: Nauka. Leningradskoe otdelenie. Retrieved from <http://feb-web.ru/feb/slovoss/default.asp>.

Slovo o polku Igoreve [The Tale of Igor's Campaign]. (1985). Moscow, USSR: Khudozhestvennaya literatura.

Sokolova, L. (2016). Smyslovaya funktsiya pereklichek rasskazov ob Olege Svyatoslaviche i Vseslave Polotskom v «Slove o polku Igoreve» [Semantic function of retellings of stories about Oleg Svyatoslavich and Vseslav Polotsky in «The Tale of Igor's Campaign»]. *Trudy otdela drevnerusskoy literatury – Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature*, 64, pp. 628–652.

Soloviev, A. (1948). Politicheskii krugozor avtora «Slova o polku Igoreve» [Political outlook of the author «The Tale of Igor's Campaign»]. *Istoricheskie zapiski – Historical notes*, 25, 71–103.

Soloviev, S. (Ed.). (1988). [Works] (Vol. 1/1–2). Moscow, USSR: Mysl.

Tolochko, A. (1992). Knyaz v Drevney Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiya [Prince in Ancient Russia: power, property, ideology]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.

Tolochko, A. (2009). Kratkaya redaktsiya Pravdy Russkoy: proiskhozhdenie teksta [Short edition of Pravda Russkaya: origin of the text]. Kyiv, Ukraine: Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

Tolochko, P. (2001). Dvortsovye intrigi na Rusi [Palace intrigues in Rus]. Kyiv, Ukraine: Vidavnychy dim «Alternativi»; Vidavnytstvo «ArtEk».

Tolochko, P. (2005). Davnoruski litopysy i litopystsi X–XIII st. [Ancient Russian chronicles and chroniclers of the X–XIII centuries]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.

Tolochko, P. (2006). Pro chas i mistse kanonizatsii Volodymyra [About the time and place of Vladimir's canonization]. *Rus na perekhrestni svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoj derzhavy) IX–XI st. – Russia at the crossroads of worlds (international influence on the formation of the ancient state) IX–XI centuries*. Pp. 198–202.

Uspenskiy, F. (2002). Skandiny. Varyagi. Rus: Istoriko-filologicheskie ocherki [Scandinavians. Vikings. Rus: Historical and philological essays]. Moscow, Russia: Yazyki slavyanskoy kultury.

Vasiuta, O. (2019). Oleh Horyslavych: liudyna i kniaz [Oleg Gorislavych: man and prince]. *Karnabidivski chytannia*, pp. 19–67.

Vilkul, T. (2003). Novgorodskaya pervaya letopis i Nachalnyi svod [Novgorod First Chronicle and Initial Arch]. *Palaeoslovica*, 11, 5–35.

Vilkul, T. (2005). Mstislav Khrabryy – k proiskhozhdeniyu epiteta [Mstislav the Brave – to origin of the epithet]. *Drevnyaya Rus. Voprosy medievistiki – Ancient Rus. Questions of medieval studies*, 3 (21). p. 14.

Yatsenko, B. (2006). «Slovo o polku Ihorevim» yak istorychne dzherelo [«The Tale of Igor's Campaign» as a historical source]. *Taiemnytsi davnikh pysmen – Secrets of ancient writings*. Kyiv, Ukraine: Vydavnychii tsentr «Prosvita».

Zakharov, V. (1988). Tmutarakan i «Slovo o polku Igoreve» [Tmutarakan and «The

Tale of Igor's Campaign»]. *Kompleksnye issledovaniya* – «A Tale of Igor's Regiment». *Comprehensive research*, 203–220.

Васюта Олег Олегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Іллінська, 33-а, м. Чернігів, 14000, Україна).

Vasiuta Oleh O. – deputy head of the cave research and archeology department of the Chernihiv ancient national architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (33-a Illinska St., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: vasutaoleg@gmail.com

THE NICKNAME OF CHERNIHIV-SIVERSK'S PRINCE OLEG SVYATOSLAVOVYCH: WHY «HORYSLAVYCH»?

It so happens that people often get all sorts of nicknames. This phenomenon is as widespread today as it has been in the past. And in general, this tradition has long been matured, also in the Middle Ages. This is especially true for representatives of the ruling elites of the time, who, due to their position in society, received the most public attention. Consequently, some of them got nicknames, which also included history.

A similar phenomenon was present in the history of Kyivan Rus, though not as widely as traditionally considered. For example, very famous prince Yaroslav the Wise, who in the scientific literature merged with this nickname, and the last is now reflected even on the banknotes of Ukraine, as it turns out, in fact in ancient times was not so-called. He became «wise» only thanks to researchers from the end of the 19th century. Although, among the rulers of Kyivan Rus there were still some representatives who in the Middle Ages received nicknames.

These include Prince Oleg Svyatoslavych of Chernihiv-Siversk land (mid-11th century – 1.8.1115). He went down in history with the nickname «Horyslavych», which he received from the author of «The Tale of Igor's Campaign» (late 12th century). To date, researchers have expressed differing views on the interpretation of this nickname. Mostly they depend on determining what coloring, positive or negative, the character of Oleg Svyatoslavych has in «The Tale of Igor's Campaign».

In this research, these issues also considered. Accordingly, here is the argumentation of the author's vision of the author's attitude «The Tale of Igor's Campaign» to Oleg Svyatoslavych. And, based on this, the author offers his version of the interpretation of this nickname.

Key words: Oleg Svyatoslavych, Horyslavych, «The Tale of Igor's Campaign», nickname, Kyivan Rus, prince, Chernihiv-Siversk land.

Дата подання: 31 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Васюта О. Прізвисько Чернігово-Сіверського князя Олега Святославовича: чому «Гориславович»? *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 4–24. DOI: 10.5281/zenodo.4119304.

Цитування за стандартом APA

Vasiuta, O. (2020). Prizvysko Chernihovo-Siverskoho kniazia Oleha Sviatoslavovycha: Chomu «Horyslavovych»? [The nickname of Chernihiv-Siversk's Prince Oleg Svyatoslavovych: Why «Horyslavych»?]. *Siverianskyi litopys* – *Siverian chronicle*, 5, 4–24. DOI: 10.5281/zenodo.4119304.

ФОРМИ ВІЯВУ АРХЕТИПУ ВЕЛИКОЇ МАТЕРІ В ОБРАЗІ БОГИНИ МАРЕНИ У ДАВНІЙ КУЛЬТУРІ РІЗНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ (УКРАЇНЦІВ, БІЛОРУСІВ, РОСІЯН, ПОЛЯКІВ)

DOI: 10.5281/zenodo.4119878

© О. Рижова, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – розглянути світоглядні уявлення древніх слов'ян на прикладі образу матері, який є домінантою колективного досвіду, надзвичайно давнього (матріархат) та актуального (рідна мати) і водночас з'ясувати, які суперечності він викликає у тлумаченні та інтерпретаціях, вказати на двоїстий характер архетипу Великої Матері, основними рисами якого є родючість і достаток, смерть і життя, відродження та любов. Аналіз фольклору дає змогу авторці представити особливості менталітету слов'янських народів, знайти їхні спільні та відмінні риси, дати пояснення їхньому поклонінню тому, що не приносило добра, а скоріше змушувало лякатися й жахатися. Результати дослідження вказали на спільність поведінки слов'ян у ставленні до Марени – всюди її не тільки боялися, але і поважали за постійне відродження життя, підтримку рівноваги в природі і Всесвіті. Отже, проаналізувавши українські, польські, чеські, словацькі, білоруські та російські обряди, приказки, пісні, казки тощо, авторка дійшла висновку, що архетип Великої Матері об'єднує ціннісне світоглядне поле вказаних слов'янських народів, але має децю різні прояви.

Ключові слова: слов'яни, архетип, Марена, фольклор, джерела, менталітет, життя, смерть.

Український філософ і культуролог С. Кримський зазначив, що аналіз архетипів становить досить адекватний, відповідний умовам наукової раціональності метод дослідження національної культури та національного менталітету, праісторії та майбутнього етнічних утворень¹. Ми використали метод дослідження архетипів, про який каже С. Кримський, для аналізу образу Великої Матері та його виявів у культурі різних слов'янських народів. Багато вчених займалося вивченням цього архетипу в обрядах, фольклорі, традиціях слов'ян і, на наш погляд, вони йшли паралельними шляхами та доходили схожих висновків. Проведений нами системний аналіз цих праць дозволив стверджувати, що протягом багатьох століть від спільного проживання слов'янських народів до їхнього розділення, розселення по різних територіях та формування окремих етносів зберігалися залишки досліджуваного культу в фольклорі, традиційних святкуваннях (Івана Купала, Масляної тощо) і побутових забобонах.

Розглянемо основні праці культурологів, етнографів, істориків, філософів щодо поклоніння Великій Матері та його відбитків на культурах слов'ян.

У ментальності, мові, традиціях, фольклорі відображається метафізичний зв'язок народу з прадавніми віруваннями, а тому аналіз архетипів, притаманних слов'янським народам, дозволяє визначити джерела походження цих образів. Розглядаючи українські, польські, чеські, словацькі, білоруські та російські обряди, приказки, пісні, казки тощо ми знаходимо їхні спільні та відмінні риси, і спільного під час аналізу виявляємо більше.

¹ Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії. Київ: дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 306.

Образ Матері, як стверджує І. Сікорська, найскладніший, він викликає суперечності у тлумаченні та інтерпретації, це домінанта колективного досвіду, надзвичайно давнього (матріархат) та актуального (рідна мати) водночас. Цей архетип початково двоїстий і розщеплений на, з одного боку, хтонічний аспект родючості, достатку, сексуальності та, з іншого, – ефірно-повітряний аспект чистоти, цнотливості².

Усі дослідники первісних вірувань відзначають, що для давньої людини символом вічності людського буття, його запорукою було уявлення про Велику Матір, адже допоки вона існує, життя не припиняється. Її образ має різноманітні іпостасі, які втілюються в різних богинях, що сприяють пізнанню її багатоаспектної функціональності та значущості. Як відомо, в пантеоні індоєвропейців верховне становище займала саме богиня, відгомін культу якої зберігається в міфології та фольклорі цих народів дотепер.

Експертка з ранньої історії слов'янських племен М. Гімбутас пише: «З огляду на незліченну кількість зображень, які дісталися нам від доісторичної Європи, джерелом найдавніших релігійних переживань було велике таїнство жіночої життєдайної сили творення. Велика богиня-Мати, зі священного мороку утроби якої виходять всі творіння, була метафорою самої Природи, вселенського джерела життя та смерті, що постійно оновлюється в безперервній зміні життя, смерті та відродження... Найдавніші з вирізаних на скелях символів, як і вироби з рогу й кістки, є прямим наслідком глибокої віри в Богиню-дарувальницю життя, джерело всього сущого»³. Дослідивши релігійні уявлення стародавнього населення Європи, вчена дійшла висновку, що серцевиною давньоєвропейської символіки є циклічне повторення таїнства народження, смерті та нового повернення як людини, так і всього живого. Символи й образи концентруються навколо партеногенетичної (тієї, що самозароджується) Богині, єдиного джерела життя.

Російський письменник, історик М. Серяков у книзі «Богини славянського мира» звертає увагу на те, що основною рисою Богині є материнська турбота про дітей, яка виявляється не тільки в породженні живих істот і їх забезпеченні всім необхідним для життя. Ця материнська любов виражається також і в тому, щоб прийняти в Своє Лоно все померле від її руки, щоб відродити його до нового життя⁴.

Отже, досліджуваний архетип має глибокі корені в давній індоєвропейській міфології. Виявом образу Великої Богині-Матері у слов'ян є її давня язичницька іпостась Марена (Мара, Маржана) – загальнослов'янська богиня зими та смерті.

На думку Б. Рыбакова, імена таких сумнівних «божеств», як Марена, Купала не можуть збагатити слов'янський пантеон (як це здавалося історикам XV–XVII ст.), але вводять нас у цікавий розділ язичницьких уявлень дуже глибокої індоєвропейської давнини, описаних Д. Фрезером у «Золотій гілці», – уявлень про божество рослинності, що вмирає, а потім воскресає⁵. «Справа в тому, що марени й купали – це солом'яні опудала, ляльки, які знищуються під час обряду; їх роздирають на частини, спляють, топлять, здійснюють дійство поховання та ритуального оплакування. Для нас дуже важливо відзначити широку розповсюдженість цих обрядів у слов'янському світі та далеко за його межами в усіх європейських народів, що говорить про їх архайзм»⁶.

² Сікорська І. М. Генеза образу мачухи в західноєвропейській та українській фольклорній традиції. Міфологічна казка та історична дійсність. *Література. Фольклор. Проблеми поетики: зб. наук. праць*. Київ: Акцент, 2006. Вип. 24, ч. 2. С. 659–675.

³ Гімбутас М. Цивілізація Великої Богини. Мир Древней Европы. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2006. С. 243.

⁴ Серяков М. Л. Богини славянського мира. Москва: Вече, 2016. С. 360.

⁵ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва: Наука, 1981. С. 334.

⁶ Рыбаков Б. А. Язычество древних... С. 316–317.

Марена була частиною весняних ритуальних обрядів, зберіглося достатньо свідчень про поширення таких святкувань на її пошану в Словаччині, Моравії, Чехії, Польщі (Великопольща, Сілезія, Мазовія, Келецьке, Люблінське, Краківське воєводства), Лужиці, Каринтії, Австрії та Угорщині. Богиня Марена (Маржана) відома не лише з фольклорних, етнографічних джерел, а й із західнослов'янських писемних матеріалів XV–XVI ст., зокрема:

– Статути Анджея Ласкарца, познанського єпископа, доктора права (близько 1420 р.), містять спробу заборонити обряди, присвячені Маржані, та їх опис;

– хроніка Мацея Меховіти, професора Краківської академії, історика (1521 р.), зображує Маржану як богиню зернових культур та землеробства;

– історична хроніка «De origine et rebus gestis Polonorum» польського хроніста, теолога Марціна Кромера (1555 р.) надає відомості про Маржану-Дзевану та обряди, що їй присвячені;

– польський письменник та історіограф Марцін Бельський в «Хроніці всього світу» (1564 р.) дав характеристику Марзи, богині «Марса» та опис присвячених їй обрядів;

– Алессандро Ґваньїні, польський письменник та історик у «Хроніці Європейської Сарматії» (1578 р.) дає опис обряду поклоніння Маржані в Сілезії;

– автор першої друкованої історії Східної Європи Мацей Стрийковський (1582 р.) описує Маржану «Ziewonna» та обряди, пов'язані з нею⁷.

Польський католицький священник, історик Я. Длугош ототожнював цю богиню з античною Церерою, «Матір'ю і богинею плодів», яку шанували селяни і хлібороби, приносячи в жертву пшеничні зерна. Він першим описав утоплення опудал Дзевани і Маржани⁸.

Інший польський письменник М. Бельський у 1551 р. так описував особисті спостереження цього свята: «На моїй ще пам'яті було колись по селах, що на Білому тижні посту топили одне опудало: прибравши сніп з конопель або соломи в людське плаття, все село проводжало його туди, де поблизу було яке-небудь озерце або калюжа, і там, знявши з нього одяг, кидали у воду, співаючи жалібно: “Смерть в'ється по тину, шукаючи собі клопів” і т. д. Потім скоріше бігли додому від того місця; хто ж... у той час падав, вважали це ознакою, що він в тому ж році помре. Звали це опудало Маржана...»⁹.

За традицією в сілезьких селах в кожному будинку на вікні ставили деревце з маленькою лялькою – маржанкою (marzanka). Одні вважали, що лялька уособлює зиму і коли її топлять у річці, топлять зиму, щоб прийшла весна. Інші, спалюючи ляльку, говорили, що спалюють чаклунку. За третьою версією – топили смерть. Роздигаючи й кидаючи Маржану в річку, дівчата співали:

Wynieśliśmy mór ze wsi,
Latorośl niesem do wsi.

(Ми винесли мор із села,
Внесли пагони)¹⁰.

Як відзначають сучасні дослідники, ритуальне знищення образу Марени не тільки знаменувало завершення зими, а й забезпечувало родючість у всіх її проявах. Вірили, що знищення опудала забезпечить швидкий прихід літа, хороший урожай, збереже село від мору й смерті, а дівчатам забезпечить заміжжя. Оскільки щорічне утоплення Марени було покликане забезпечити хороший урожай, стає зрозумілим, чому Я. Длугош несподівано ототожнив її не з богинею смерті, а з богинею родючості римської міфології Церерою.

⁷ Niedzelski G. Marzanna – Ceres czy Hekate? *Weneda. Metologia Staropolska*. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.bogowiepolsky.net/gfx/file/Marzanna-Cerera-Hekate.pdf>.

⁸ Серяков М. Л. Богини славянського ... С. 289.

⁹ Там же.

¹⁰ Токарев С. А. (отв. ред.) Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Конец XIX – начало XX в. Весенние праздники. Москва: Наука, 1977. С. 208.

У «Хроніці польській, литовській та всієї Русі» польський історик М. Стрийковський також ототожнював Марену із богинею родючості Церерою: «...також Церері, богині землі, всіляких злаків, яку вони звали Маржана, їй теж в Гнєзно ... був за великі кошти збудований храм, де їй на славу десятину всілякого зерна після жнив приносили, просячи на майбутній рік рясного врожаю»¹¹.

Однак, якщо Я. Длугош ототожнював польську Маржану з римською богинею земної родючості Церерою, то більш ранні давньочеські глоси «Mater verborum» співвідносили її з набагато зловіснішою грецькою Гекатою, що підтверджується й коренем «мор», який лежить в основі її імені. Варто відзначити, що в фольклорі Марена також називалася Smrt, Smrtka, Smrtanoska та асоціювалася зі смертю й хворобами, як про це красномовно говорить чеська приказка: «Від Марени немає порятунку». Інше прислів'я свідчить: «проти Марени немає коріння», тобто ліків. Зазвичай вона уособлювалася жіночим опудалом, що символізувало смерть (мор) і зиму, яке урочисто топилося західними слов'янами під час зустрічі весни для забезпечення майбутнього врожаю¹².

С. Токарев пише, що в передостанню неділю перед Великоднем (так звану «смертну» або «Вербну») чехи та словаки ще на початку ХХ ст. здійснювали так званий «винос смерті». Він існував у безлічі варіантів. Головний об'єкт дійства, солом'яна лялька, була одягнена або в жіноче плаття (Морена, Маржена, Марена), або в чоловіче (Маржак). «Смерть» могла бути вдягнута у святкову сукню, навіть у наряд нареченої, а то і в лахміття. Від цього залежало і ставлення до неї. Ошатну «марену» іменували Маржена Прекрасна, Маржена моя мила. Солому, що йшла на її виготовлення, потім розкидали на поля для приросту врожаю¹³.

Літні жінки в північній Словаччині пояснювали обряд виносу «марени» необхідністю вигнання зими. Вони навіть згадують, що коли в одну з весен не виконали цього обряду, настало таке холодне літо, що довелося урочисто виносити «марену» вже влітку. Про давність цього обряду свідчить суворя його заборона чеським синодом у 1366 р. та повторно – у 1384 р. Проте в Празі молодь урочисто «виносила смерть» навіть у XVII ст.¹⁴

Мабуть, це був старий язичницький обряд, що здійснювався в близький до весняного рівнодення період. А, можливо, також, міркує С. Токарев, що «марена» була колись живою жертвою, принесеною зимі та весняним водам. У старих обрядових піснях, що зберігаються в деяких областях і зараз, часто повторюється, що вона «за когось» померла. У Старому Грозенкові (північно-східна Моравія) вони складаються з питань до «марени» та її відповідей, де називаються люди або групи людей, за яких вона була принесена в жертву:

Morena, morena,
za kohos umrela?
– Za hrozenské dzievky,
Za pekne panenky.

(Марена, марена,
за кого ти померла?
За грозенковських дівчат,
За прекрасних панянок)¹⁵.

У чехів і словаків цей обряд існував до недавнього часу, а зараз зберігається у формі дитячої гри з пісню: «Смерть несемо з села, нове літо в село» («Smrt nesem ze vsi, nové leto do vsi»)¹⁶.

Зі звичаєм «виносу смерті» у чехів і словаків був пов'язаний і інший обряд,

¹¹ Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Відп. ред. О. Купчинський. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка. 2011. С. 200. (Історичні джерела. Т. 10).

¹² Серяков М. Л. Богини славянського... С. 289.

¹³ Токарев С. А. (отв. ред.) Календарные обычаи... С. 229.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

що існував у той самий день або ж у наступну вербну (květná) неділю. Це було носіння символу весни – прикрашеної гілки ялини, верби (léto, letečko, jedličko, máj, lesola). Дівчата з літом ходили по домівках, танцювали, водили хороводи і співали:

Smrtná neděla,
Kde sa poděla
Poděla se, poděla
U sv. Jiří.
Svaty Jiří jede k nám
Odemyká zemi,
Aby trava rostla
trava zelená, fiala modrá.

(Смертна неділю,
Куди ти пропала,
Я була, була
У св. Юрія.
Св. Юрій їде до нас
Відімкнути землю,
Щоб трава росла,
Трава зелена, фіалка синя)¹⁷.

Звичай ходіння з літом у багатьох областях зберігається й зараз, навіть там, де давно забули про обряд виносу смерті. Цей звичай ілюструє двоїсту природу Марени, яка знаменувала як народження чогось нового, родючість, відродження природи після зими, так і була символом вмирання всього старого.

У східних слов'ян ім'я цієї богині смерті зберегли українці: Мареною називали купальське деревце. Його прикрашали вінками, намистом і стрічками, а поруч ставили одягнене в сорочку солом'яне опудало. Поки дівчата водили хоровод і стриба-ли через багаття, хлопці підкрадалися і виносили Марену, розривали на частини і топили в річці. Якщо дівчатам вдавалося відбити якусь частину цих речей, то гілки, солому – те, що залишилося, закопували в городі на врожай.

Біля причепуреного деревця дівчата співали:

Коло Мареноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик їде, стороною.
Що на морі хвиля, а в долині роса,
Стороною дощик їде, стороною,
Над нашою рожею червоною¹⁸.

Український письменник, дослідник української міфології В. Войтович так змальовує обряд утоплення Марени: «Після того, як уже починало вечоріти, на кропиву кладуть солому й запалюють. Узявши в руки пучки палаючої соломи й убравшись у вінки з полину й всякого польового зілля, дівчата стрибають через вогонь просто у воду. Плаваючи у воді, вони держать в одній руці пучок запаленої соломи, бо як у вогні згорає солома, так і Маренонька нехай їде в цю ніч на відпочинок. Скупавшись, дівчата ворожать: пускають на воду вінки зі свічками: до якого берега вода понесе віночок, з того кутка треба чекати судженого. Коли ж багаття потухне, до ляльки прив'язують камінь, бо ж як кинуть у воду, то Марена обов'язково мусить втопитися. Топлять Марену, бо ріка – то широка і велика сонцева дорога у Вирій-рай потойбічний, де вічний спокій. Наші діди-прадіди вірили, що Марена через ріку Лету перевозить душі померлих на той світ, а тому і топлять, щоб повесні вона знову принесла людям радість і повноту життя. Від назви цієї річки Лета походить слово «Літо». Калиновий міст – межа, що замикає наше земне життя, а тому, хто уже перейшов Лету по калиновому або кленовому мосту, треба думати про дорогу у вічне зоряне царство предків.

Коли топлять Марену, дівчата розвішують свої віночки на деревах, а то й не-суть додому й вішають у хатах, бо вони є надійним оберегом від усякої нечистої

¹⁷ Токарев С. А. (отв. ред.) Календарные обычаи... С. 230.

¹⁸ Войтович В. Міфи та легенди давньої України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. С. 197.

сили, а ще вживають ці вінки як ліки. Гіллячко з Марени кидають на грядку в огірки, бо кажуть, що тоді вони краще ростуть»¹⁹.

У білорусів Марена – опудало, що сплюється на купальському багатті. Марами вони називають злих духів-перевертнів, що зачаровують людей, які гинуть від любовної туги. Якщо на селі захворів молодий хлопець, вважалося, що його мари засушили. Мара може обернутися дівчиною, привабити та згубити людину, вкрати дитину і зіпсувати худобу²⁰.

Ось як описує це божество білоруський історик, фольклорист В. Ластовський: «Всю зиму над землею та людьми разом з Морозом панує смертний Дух Марени. Це стара потворна жінка. Але коли приходить час весни, Марена змушена ховатися в Наві до наступної зими. У Навський Великдень білоруси, знущаючись над духом, топлять куль соломи, вбраний як Марена, в першій за селом калюжі. Білоруси радіють, що з цього часу закінчується панування Марени»²¹.

У деяких російських областях Марена (Маринка) являє собою ритуальний символ, ляльку, що виготовляється із соломи, кропиви, деревця, обвішується квітами, плодами, стрічками. Іноді замість ляльки Маринку зображала молода дівчина, що була наряджена в кілька сорочок, які надягалися на підняті та зв'язані руки. Ляльку ще називали Маринка-русалонька. На Кубані її виготовляли дівчата до дванадцяти років, несли до річки зі співами, а потім камінням збивали прикраси й топили. Вірогідніше, тут найбільше простежується зв'язок із метеорологічною тематикою, наприклад, із викликанням дощу. В Саратовській області Маринку робили із глини, а потім, знову ж таки, топили.

Існує багатий етнографічний матеріал, що свідчить про очевидну подібність календарних символів, пов'язаних із обрядовим знищенням старого, того, що стоїть на заваді нового.

Отже, порівнюючи обряди слов'янських народів, пов'язаних з Мареною, робимо висновок про їхню значну схожість. Усі ці традиції включали знищення ляльки або гілок, соломи, які символізували богиню. У такий спосіб слов'яни проганяли зиму, смерть, просили кращого урожаю та раділи приходу весни. Хоча могли бути й дещо різні трактування та виконання цих обрядів у різних народів.

Виходячи з наукових досліджень останніх десятиліть (серед інших висновки таких польських дослідників, як А. Кемпінський²², Л. Коланкевич²³ та Й. Кшиштофурська-Дошек²⁴), ми повинні враховувати умовність сприйняття Маржани як вузького та абстрактного зображення зими та смерті. У політеїстичних віруваннях однобічних уявлень не могло існувати, жодна язичницька система не мала божества з однозначно негативними характеристиками, оскільки поділ між абсолютним добром і абсолютним злом прийшов лише з християнством²⁵. Не випадково М. Гімбутас виділила три основні категорії зображення Великої богині: 1) богиня, що уособлює продуктивні сили природи, в її іпостасі життєдарувальниці й покровительки розмноження; 2) богиня, що уособлює руйнівні сили природи, або богиня смерті; 3) богиня відродження й регенерації, якій підпорядковані життєві цикли всього природного світу. Оскільки смерть і відродження нерозривно пов'язані як частини природного циклу, то Богині смерті та відродження нерідко виступають як єдине божество, що підкреслює синхронність і взаємозалежність циклічних функцій²⁶.

¹⁹ Войтович В. Міфи та легенди... С. 197–198.

²⁰ Шамак А. Міфалогія беларусов. Мінск: Інстытут культуры Беларусі, 2013. С. 147–148.

²¹ Шамак А. Міфалогія беларусов... С. 158.

²² Kempniński A. Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich. Warszawa, 2001. S. 444.

²³ Kolankiewicz L. Dziady. Teatr święta zmarłych. Gdańsk, 1999. S. 421–422.

²⁴ Krzysztoforska-Doschek J. Prasłowiańskie źródła nowszej poezji polskiej. Kraków, 2000. 21 s.

²⁵ Niedzelski G. Marzanna – Ceres czy Hekate?... [Електронний ресурс]. URL: <http://www.bogowiepolscy.net/gfx/file/Marzanna-Cerera-Hekate.pdf>.

²⁶ Гімбутас М. Цивілізація Великої Богини... С. 244.

Маржана одночасно опікувалася життям, родючістю, врожаєм, багатством, і разом із тим, зимою, війною, смертю. Більше того, в атрибутах передусім виявляються вінок, який надягають на наречену, намистини, золоте яблуко, золотий ключ, щоб відкрити землю/весну та зібране зерно. Наведені вище приклади на-вряд чи можна вважати однозначно пов'язаними із зимою або з вузьким розумінням смерті. Марена – приклад того, як наші предки поклонялися навіть тому, що не приносило їм добра, а скоріше змушувало їх лякатися й жахатися.

До проявів язичництва у хрещеній Русі відносять і звичай насипати небіжчикові в труну зерен – «данину Марені». Цей звичай, як зазначають археологи, був особливо поширений у Новгороді. Тут об'єднуються теми родючості та смерті. У слов'янських сім'ях часто називали дівчаток цим ім'ям не боячись гніву богині, а, можливо, в такий спосіб намагалися її задобрити, щоб вона не насилала мор на їхній рід.

У народних віруваннях та давньопольських легендах вода, море, болото, ліс, печера, зима, сон і ніч є формою воріт у потойбіччя або відіграють роль його метафоричного образу²⁷. Чіткий зв'язок богині Марзанни з первозданим морем змушує її ідентифікувати (принаймні, у західних слов'ян) як одну із головних богинь та найближчу до оригінального образу Матері-Землі. Фольклорні джерела ставлять море на зорі історії («До створення не було нічого, крім неба й моря»), що пов'язане з жіночим принципом. Маржана, таким чином, може вважатися слов'янською матір'ю богів і Всесвіту, схожою на вавилонську богиню первісного океану Тіамат, в елліністичній культурі відому як Талатте (грецький варіант Таласа – «море»)²⁸.

Семантичне ядро *mar-/mog-*, окрім значень «смерть» та «вода», може бути розширене за допомогою подальшого кола асоціацій. Перш за все, це зимовий час, мороз. Також слово «темрява» походить від початкової форми *mogъ*. Це не дивно – адже зимовий час характеризується пануванням ночі. По-друге, це мор (лат. *Mors* – «смерть»), в українських казках – моровиця, що також асоціюється з чумою²⁹. В «Етимологічному словнику російської мови» М. Фасмера корінь «мор» також означає смерть, чуму, мор. Знаходимо й цілий ряд можливих значень кореня «мар»: сонячна спека, туман, задуха, непритомність, блиск, міраж, пагорб, насип, могильний пагорб. Також звернемо увагу на корінь «мара» в українській мові: у сенсах «привід», «мрії», «мана», «втрата свідомості», «сон», «марево»³⁰.

Богиня, яка керує часом темряви, зими та ночі, є господаркою снів. Давні слов'яни вважали, що уві сні можна бачити духи померлих предків, сон – ворота у світ мертвих. Ось чому в деяких російських говірках термін мара означає водночас дух, привид і сон³¹.

За переказами древніх слов'ян, навіть після відходу Зими-Смерті з людьми залишалися її численні слуги – мари. Це злі духи хвороб, вони носять голову під пахвою, бродять по нощах під вікнами будинків і шепочуть імена домочадців: хто відгукнеться на голос мари, той помре. За білоруськими переказами, мара – величезна страшна істота на коротких лапах, обов'язково чорна, яку діти дуже бояться. Коли мара рухається, від неї йдуть металеві звуки, як віддалені удари в чавунний казан. Вона не тільки цілує й лоскоче свою жертву, але й душить її, налягаючи їй на груди. Правда, у більшості випадків, мара робить це із сонними людьми, які не можуть чинити опір. Про вигляд і характер мари свідчать розрізне-

²⁷ Niedzelski G. Marzanna – Ceres czy Hekate?... [Електронний ресурс]. URL: <http://www.bogowiepolscy.net/gfx/file/Marzanna-Cerera-Hekate.pdf>.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Фасмер М. «Этимологический словарь русского языка». [Електронний ресурс]. URL: <https://gufo.me/dict/vasmer>.

³¹ Ibid.

ні згадки, що збереглися в народі: «Виглядаєш як мара» – на адресу скуйовдженої дівчини або «причепився як мара» – про людину нахабну та нав'язливу³².

Язичницькі вірування слов'ян представляли собою світ численних духів різного походження, які оживляли житла, природу й небесний світ. Деякі з цих духів вже в протослов'янський період набули більшого значення й шанувалися більше інших, перетворившись тим самим у богів і піднявшись над іншими духами. З цим пантеоном слов'яни поширилися зі своєї прабатьківщини на нові, віддалені один від одного історичні місця поселення, що піддавалися різним новим впливам. На цих територіях індивідуалізація богів тривала³³.

Процес усвідомлення єдності землеробських доль ішов повсюдно; у кожній великій області нові уявлення групувалися навколо того чи іншого локального жіночого божества. Все це різноманіття імен свідчить не стільки про відмінності уявлень, скільки про повсюдність їх, про втягування локальних божеств у створення образу Великої Матері³⁴. Жіноче божество, асоційоване з «матір'ю-сирою-землею», з плоносною силою землі як головний персонаж аграрного культу живе в народних віруваннях слов'янських народів і дотепер. Зараз уже можна сказати, що якщо у слов'ян і не було богині Марени, то, без сумніву, був стародавній загальнослов'янський комплекс уявлень про божество рослинної сили, яка щорічно народжується і щорічно вмирає³⁵.

Аналіз джерел дає змогу стверджувати, що ставлення до смерті в наш час і в давні часи істотно відрізняється. Смерть для наших предків не припускала помертих страждань і кар. Слов'яни твердо знали, що свої вчинки за життя частково вони самі оплатили, частково покарання перейшло до молодших нащадків. А за межею смерті їх чекав Вирій, посмертний світ. Будь-чие життя має початок (народження) і кінець (смерть). Тож Марена, як уособлення смерті, не добра і не зла, оскільки до самих сил природи неможливо застосувати такі суто людські поняття. Життя й смерть – єдине ціле. Так, якби не зима, одне з підконтрольних Марені явищ, природа не змогла б відпочивати, постійно плононосила б і в результаті стала б безплідною. І як би не називали богиню смерті різні слов'янські народи, всюди їй не тільки бояться, але і поважають за постійне відродження життя, підтримку рівноваги в природі і Всесвіті.

Окрім етнографічних джерел, які дають цікавий матеріал про обряди, присвячені досліджуваній богині, існують і фольклорні згадки про неї. Свідчення усної народної творчості особливо важливі для нашого дослідження, оскільки дають текстувальне підтвердження ідей, висновків, яких доходять згадані нами етнографи, історики, філософи. Як вказує В. Пропп, фольклорні джерела (а особливо казки) мають тісний зв'язок із язичництвом, обрядами та звичаями. Вони можуть за змістом повністю відповідати означеному культовому дійству (хоча й доволі рідко), переосмислювати або переінакшувати його, надаючи зовсім іншого змісту³⁶.

У білоруському фольклорі можна знайти казки про Марену, серед яких «Марена і Стах». У цій казці говориться, що Марена – холодна смерть – не шкодує нікого, морозить людей, і вони засинають в снігу. Живе вона в темному, густому лісі, з якого білою хмарою зі снігу піднімається, з'являється жінкою в білому вбранні й з волоссям довгим, до самих п'яток, яке все небо закриває³⁷.

Знаковим казковим персонажем російських чарівних казок є Мар'я Моревна, яка, на нашу думку, є втіленням богині Марени. В однойменній казці зі збірки

32 Ненадавец А. Нарысы беларускай мыфалогіі. Мінск: Беларуская навука, 2013. С. 386–389.

33 Нидерле Л. Славянские древности. Москва: Издательство иностранной литературы, 1956. С. 407.

34 Рыбаков Б. А. Язычество древних... С. 308.

35 Там же. С. 299.

36 Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. [Электронный ресурс]. URL: http://www.lib.ru/CULTURE/PROPP/skazki.txt_with-big-pictures.html.

37 Шамак А. Міфалогія беларусов... С. 244–246.

А. Афанасьєва її називають прекрасною королівною³⁸. Вона не тільки красива, але й сильна жінка, могутня богатириша й очільниця війська. Казкова героїня в цьому випадку грає роль богині родючості, яка стає гостею Кощєєва підземного царства тільки на час холодів, коли у хліборобів настає перерва в їх господарській діяльності. Цей сюжет є відлунням часів матріархату. Спочатку Мар'я Моревна як одне зі втілень Великої богині мала владу над усіма божественними силами, зокрема й над Кощєєм. Казка зображує й Змія, що сидить на ланцюзі в будинку Мар'ї Моревни. Але в патріархальні часи їхні ролі змінилися, і тепер уже Кощей диктує свою волю богині. Казкове оповідання поєднало, таким чином, різні міфи про Кощєя та його кохану Мар'ю Моревну. Цикл казок про неї доносить до нас ще одне з імен Великої богині, під яким її шанували наші предки³⁹.

Одним із головних жіночих образів російських казок є Баба Яга, яка за своїми основними рисами може вважатися виявом Великої Матері або Марени. В. Пропп у книзі «Исторические корни волшебной сказки» докладно описує її особливості. У першу чергу, це зв'язок Баби Яги зі смертю, підземним царством. Вона займає собою усю хатинку: «На печке лежит баба-яга, костяная нога, из угла в угол, нос в потолок врос», що недвозначно нагадує мерця у труні. На цей аспект указує і Гюнтерт, порівнюючи кількох стародавніх богинь і Бабу Ягу: «Якщо Хель (північна богиня підземної країни мертвих) має колір трупа, то це означає не що інше, як те, що вона, богиня смерті, сама є труп». Другою особливістю цього персонажа є зв'язок із материнством, гіпертрофована жіночність (вона показується жінкою з величезними грудьми). В. Пропп вважає, що в казках про Бабу Ягу якраз зберігаються залишки найдавніших суспільних відносин, матріархату, коли жінка-мати була й володаркою. Персонаж міфу зберігає лише атрибути влади, а не материнства як такого, тому в різних казках Баба Яга панує над тваринами, вітрами або сонцем⁴⁰. З огляду на перераховані риси можемо стверджувати, що в цьому казковому образі втілено досліджуваний нами архетип.

Варто згадати також і численні пісні, приказки та прислів'я, які дають нам розуміння як обрядових особливостей культу Марени, так і побутових забобонів, пов'язаних із нею. Ці компоненти усної народної творчості ми цитували у першій частині нашої роботи у контексті конкретних обрядових практик.

Отже, архетип Великої Матері об'єднує ціннісне поле українців, білорусів, росіян, поляків, чехів та словаків, але має дещо різні прояви. Етнографи, історики, філософи вивчали цей архетип в обрядах, фольклорі, традиціях слов'ян і доходили схожих висновків. Завдяки нашому всебічному аналізу їхніх праць та конкретних джерел усної народної творчості ми змогли довести те, що протягом усієї історії розвитку окремих слов'янських народів у їхній культурі зберігалися залишки досліджуваного культу. Очевидно, що обряди, пов'язані з Мареною, мають багато спільного в різних слов'янських народів, може відрізнятися лише вигляд самої богині, її функції та значимість. Вона залишається нашим загальним культурним та аксіологічним надбанням, показує двоїсту природу слов'янської культури та самого життя.

References

Abrashkin, A. (2013). *Russkie bogi. Podlinnaya istoria ariyskogo yazichestva*. [Russian gods. The true story of Aryan paganism]. Moscow, Russia.

Afanasyev, A. (2010). *Narodnie russkie skazki* [Folk Russian fairy tales]. Moscow, Russia.

³⁸ Афанасьев А. Народные русские сказки. Москва: Азбука, 2010. С. 300–305.

³⁹ Абрашкин А. Русские боги. Подлинная история арийского язычества. [Електронний ресурс]. URL: <http://loveread.ec/contents.php?id=73549>.

⁴⁰ Пропп В. Исторические корни... [Електронний ресурс]. URL: http://www.lib.ru/CULTURE/PROPP/skazki.txt_with-big-pictures.html.

Voitovich, V. (2005). Mifi ta legendi davnioi Ukraini [Myths and legends of ancient Ukraine]. Ternopil, Ukraine.

Gymbutas, M. (2006). Civilisazia Velikoy Bogini. Mir Drevney Evropy [Civilization of the Great Goddess. World of Ancient Europe]. Moscow, Russia.

Crymskiy, S. (2008). Pid sygnaturoyu Sofii [Under the signature of Sophia]. Kyiv, Ukraine.

Lastovski, V. (1910). Kolki slov ab davnaiav veri belarusav [How many words about the ancient faith of Belarusians]. *Nasha Niva*, 15–17.

Nenadavec, A. (2013). Narysy belaruskai myfalogii [Essays on Belarusian mythology]. Minsk, Belarus.

Niderle, L. (1956). Slavianskie drevnosti [Slavic antiquities]. Moscow, USSR.

Propp, V. Istoricheskie korni volshebnoi skazki [The historical roots of a magic tale]. [Elektronniy resurs]. Russia.

Rybakov, B. (1981). Yasychestvo drevnih slavian [Paganism of the ancient Slavs]. Moscow, USSR.

Seriakov, M. (2016). Bogyni slavianskogo myra [Goddesses of the Slavic world]. Moskow, Russia.

Sikorska, I. (2006). Genesa obrazu machuhi v zahidnoevropeiskiy ta ukrainskiy folklorniy tradicii. Mifologichna kazka ta istorichna diysnist [Genesis of the image of the stepmother in the Western European and Ukrainian folklore tradition. Mythological fairy tale and historical reality]. *Lyteratura. Folklor. Problemy poetyki: zb. nauk. prats*, is. 24, p. 2. P. 659–675.

Strykovskiy, M. (2011). Lytopis polskiy, lytovskiy, zhmutskiy i vsiei Rusi [Chronicle of Polish, Lithuanian, Zhmut and all of Rus] / Vydp. red. O. Kupchinskiy. Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Lviv, Ukraine. 1075 p. (Istorychni dzherela. T. 10).

Tokarev, S. (otv. red.). (1977). Kalendarnye obychai i obriady v stranah Zarubezhnoy Evropy. Konec XIX – nachalo XX v. Vesennie prazdniki [Calendar customs and rituals in the countries of Foreign Europe. The end of the XIX – the beginning of the XX century. Spring holidays]. Moscow, USSR.

Fasmer, M. Etymologicheskii slovar russkogo yazyka [Etymological dictionary of the Russian language] / Per. s angl. O. N. Trubachev. [Elektronniy resurs]. Russia.

Shamak, A. Mifalogia belarusov [Mythology of Belarusians]. Minsk, Belarusia.

Kempiński, A. (2001). Encyklopedia mitologii ludów indoeuropejskich. Warszawa, Poland.

Kolankiewicz, L. (1999) Dziady. Teatr święta zmarłych. Gdańsk, Poland. 421–422 s.

Krzysztoforska-Doschek, J. (2000). Prasłowiańskie źródła nowszej poezji polskiej. Kraków, Poland.

Niedzelski, G. Marzanna – Ceres czy Hekate? *Weneda. Metoligia Staropolska – Weneda. Old Polish Metolis*. [Elektronniy resurs]. Poland.

Рижова Олександра Віталіївна – студентка Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Ryzhova Oleksandra V. – student of the O. M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

FORMS OF MANIFESTATION OF THE ARCHETYPE OF THE GREAT MOTHER IN THE IMAGE OF THE GODDESS MARENA IN THE ANCIENT CULTURE OF VARIOUS SLAVIC NATIONS (UKRAINIANS, BELARUSIANS, RUSSIANS, POLES)

The purpose of the article: to consider the worldviews of the ancient Slavs about the image of the mother, which is the dominant collective experience, extremely ancient (matriarchy) and relevant (native mother) at the same time; to find out what contradictions it causes in explanations and interpretations; point to the dual nature of the archetype of the Great Mother, the main features of which are: fertility and prosperity, death and life, rebirth and love. Through folklore, the author tried to present the peculiarities of the mentality of the Slavic nations, to find their common and distinctive features, to explain their worship something that did not bring good, but rather made them afraid and terrified. The results of the study indicated the common behavior of the Slavs in relation to Marena – everywhere she was not only feared, but also respected for the constant revival of life, maintaining balance in nature and the universe. Thus, analyzing the Ukrainian, Polish, Czech, Slovak, Belarusian and Russian rites, proverbs, songs, fairy tales, etc., the author concluded that the archetype of the Great Mother unites the value field of these Slavic nations, but has slightly different manifestations.

Keywords: Slavs, archetype, Marena, folklore, sources, mentality, life, death.

Дата подання: 7 липня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рижова О. Форми прояву архетипу Великої Матері в образі богині Марени у давній культурі різних слов'янських народів (українців, білорусів, росіян, поляків). *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 25–35. DOI: 10.5281/zenodo.4119878.

Цитування за стандартом APA

Ryzhova, O. (2020). Formy proiavu arkhetypu Velykoi Materi v obrazi bohyni Mareny u davnii kulturi riznykh slovianskykh narodiv (ukraintsiv, bilorusiv, rosiian, poliakiv) [Forms of manifestation of the archetype of the Great Mother in the Image of the Goddess Marena in the Ancient culture of various Slavic Nations (Ukrainians, Belarusians, Russians, Poles)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 25–35. DOI: 10.5281/zenodo.4119878.

Назар Різун

ТІНГ І ВІЧЕ В ОПИСАХ СКАНДИНАВСЬКИХ САГ І РУСЬКИХ ЛІТОПИСІВ

DOI: 10.5281/zenodo.4119924

© Н. Різун, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – порівняти фрагменти скандинавських саг і руських літописів, у яких описано середньовічні зібрання, тобто тінги й віча. **Методологія дослідження.** У статті використано загальноісторичні та компаративний методи. **Наукова новизна.** Порівняльне дослідження середньовічної Скандинавії та Русі є потрібним, адже існує небагато розвідок, у яких зіставлено їхній суспільно-політичний розвиток. У статті вперше систематично порівняно скандинавські та руські писемні джерела, насамперед відомості про середньовічні зібрання.

Висновки. З урахуванням здобутків найновішої історіографії у статті продемонстровано очевидні подібності між сагами і літописами. Обидві групи текстів є наративними, кореняться в усній традиції, написані задовго після періоду, який зображують. Саги і літописи викладають події у хронологічному порядку, найбільше уваги приділяють діяльності правителів. Утім, порівняльний аналіз цих наративних традицій засвідчив лише епізодичні подібності в описах асамблей. Саги містять значно більше відомостей про тінги, ніж літописи про віча. Скандинавські джерела набагато детальніше розповідають про місце проведення зібрань, їхню діяльність, учасників. Літописи описують руське віче як винятково міське явище, яке поширилось у середині XII ст. Ці згадки можна порівнювати з інформацією саг про тінги. Однак можливе лише епізодичне зіставлення, дослідження окремих аспектів, а не систематичне порівняння скандинавських і руських зборів. На відміну від тінгів, про ранні віча майже нічого не відомо. Сільських зібрань на Русі, найімовірніше, також не було. Коректно порівнювати руські віча винятково з міськими тінгами. Щоправда, таких відомостей у сагах зовсім небагато, тому зіставлення буде лише частковим. Натомість сільські жителі Русі, очевидно, не відвідували міські віча і не мали власних зібрань. Отже, немає можливості повноцінно зіставити скандинавський тінг і руське віче. Можна проаналізувати хіба що окремі аспекти й епізоди, такі як описи тінгу і віча під час військових походів, розповіді про міські збори і повстання проти правителя тощо. Тому систематичне порівняння скандинавських і слов'янських зібрань потребує використання не лише літописного матеріалу, а й додаткових джерел.

Ключові слова: скандинавські саги, руські літописи, тінг, віче, джерелознавчий аналіз.

Порівняльне дослідження середньовічної Скандинавії та Русі є перспективним з двох причин. По-перше, існує небагато розвідок, у яких проаналізовано їхній суспільно-політичний розвиток¹. По-друге, привертає увагу його синхронність: практично одночасні християнізація, поява писемності, кодифікація права, державотворення, урбанізація. Тому постає необхідність зіставлення скандинавських та руських суспільно-політичних інститутів, таких як владні повноваження правителів (конунг і князь), податкових систем (вейцла і полюддя та гусебю і погост), асамблей (тінг і віче). Відтак мета статті – порівняльний аналіз джерельного матеріалу – скандинавських саг і руських літописів, а саме фрагментів, які висвітлюють тінги та віча.

¹ Мельникова Е. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды / Под ред. Г. В. Глазыриной, Т. Н. Джаксон. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2011. С. 15–34, 73–100.

До першої групи джерел належать тексти, які розповідають про норвезькі й ісландські зібрання. Саги в науковій літературі традиційно поділяють на три головні типи: міфічно-героїчні (*fornaldarsögur*), королівські (*konungasögur*) та родові (*íslandingasögur*)². У зіставленні використано лише ті, які розповідають про норвезькі тінги. Адже ісландські зібрання – це переважно не політичні арени, а суди. До другої групи належать літописи. Вони описують віча, які здебільшого відбувались у Києві та Новгороді.

Порівняльний аналіз саги та літопису провела О. Мельникова³. Аналогічний підхід використали Т. Гімон й О. Гіппіус. На підставі аналізу літописів та європейських хронік вони визначили типологічні паралелі руських і західних джерел⁴. Також дослідники звернули увагу на подібність скандинавських саг⁵. Т. Гімон й О. Гіппіус зазначають, що, на відміну від більшості пам'яток руської писемності, типологічно літописи належать не до візантійського, а до європейського культурного кола⁶.

Найбільше відомостей про тінги містить «Геймскрінгла» («Heimskringla») – зібрання саг про норвезьких конунгів, яку написав ісландський історик і поет початку XIII ст. Сноррі Стурлусон (*Snorri Sturluson*)⁷. Водночас деякі науковці сумніваються в авторстві цього твору⁸. «Геймскрінгла» охоплює період від кінця VIII ст. до 1177 р. Сноррі жив значно пізніше від висвітлених подій і спирався на усну традицію. Наративи, які лягли в основу «Геймскрінгли», сформувалися впродовж XII і XIII ст.⁹ Їхній запис увів історію скандинавських країн у європейську християнську історіографію¹⁰. Більшість джерел з історії Норвегії виникли в XII і XIII ст. Саги були записані в Ісландії, але розповідають здебільшого про Норвегію¹¹. На думку А. Гуревича, автори королівських саг приписують норвезькому суспільству IX–XII ст. деякі ознаки ісландського суспільства кінця XII – початку XIII ст.¹²

Більшість описів тінгів містять: «Сага про Гакона Доброго» («Hákonar saga góða») (934–961), «Сага про Олава Трюгвасона» («Óláfs saga Tryggvasonar en mesta») (995–1000), «Сага про Олава Святого» («Óláfs saga helga») (1015–1028), «Сага про Гаральда Суворого» («Haralds saga harðráða») (1046–1066) і «Сага про Магнуса Ерлінгсона» («Magnús saga Erlingssonar») (1163–1184). Привертає увагу надзвичайна різноманітність тінгів. До них належать локальні асамблеї, аль-

² Brink S., Price N. *The Viking World*. Oxford: Routledge, 2008. P. 304.

³ Мельникова Е. Историческая память в устной и письменной традициях: Повесть временных лет и «Сага об Инглингах». *Древнейшие государства Восточной Европы. Историческая память и формы ее воплощения* / Отв. ред. сер. Е. А. Мельникова. Москва: Восточная литература, 2003. С. 48–92.

⁴ Гимон Т., Гиппиус А. Русское летописание в свете типологических параллелей (к постановке проблемы). *Жанры и формы в письменной культуре средневековья*. Москва: Институт мировой литературы им. А. М. Горького Российской академии наук, 2005. С. 174–192.

⁵ Там же. С. 191.

⁶ Там же. С. 175.

⁷ Гуревич А. История и сага. О произведении Снорри Стурлусона «Хеймскрингла». Москва: Наука, 1972. С. 5–7.

⁸ Long, A.-M. *Iceland's Relationship with Norway 870–1100: Memory, History and Identity*. Leiden: Brill, 2017. P. 57.

⁹ Ghosh Sh. *Kings' Sagas and Norwegian History: Problems and Perspectives*. *The Northern World*. Vol. 54. Leiden: Brill, 2011. P. 1.

¹⁰ Ideology and Power in the Viking and Middle Ages: Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes / Ed. by G. Steinsland, J. V. Sigurðsson, J. E. Rekdal, I. Beuermann. Leiden: Brill, 2011. P. 10.

¹¹ Гуревич А. Избранные труды. Норвежское общество. Москва: Традиция, 2009. С. 157.

¹² Там же. С. 289.

¹³ Snorri Sturluson. *Heimskringla. Noregs Konunga Sogur*. Vol. 1. Köbenhavn: Moller, 1893. P. 165–222.

¹⁴ Ibid. P. 255–459.

¹⁵ Snorri Sturluson. *Heimskringla*. Vol. 2. P. 3–530.

¹⁶ Snorri Sturluson. *Heimskringla*. Vol. 3. P. 74–224.

¹⁷ Ibid. P. 432–492.

тінги, регіональні тінгові зібрання – Фростатінг, Гулатінг, Ейратінг, Боргартінг і Гаугатінг¹⁸. Детальний опис різномірних тінгів відрізняє саги від літописів. Руські джерела змальовують вічеву активність не так детально й різнопланово. Здебільшого віча відбуваються в граді – Києві або Новгороді¹⁹. Натомість саги представляють мережу норвезьких тінгів локального, регіонального і загальнодержавного рівнів.

На думку А. Гуревича, Сноррі розглядає королівську владу з двох перспектив. З одного боку, він вважає її гарантією порядку та благополуччя, а з іншого – остерігається загрози впливу цієї влади на свободу бондів (землевласників) і на народні традиції²⁰. Тому «Геймскрінгла» описує тінгові протистояння між правителями та їхніми підданими доволі збалансовано. Свере Багге також вважає, що «Геймскрінгла» написана нейтрально²¹. Утім, не всі дослідники погоджуються з такою позицією. Зокрема, вони дискутують, наскільки позитивно Сноррі зображує норвезьких правителів і як оцінює їхню діяльність²². Анн-Марі Лонг стверджує, що «погляд на норвезьких королів у «Геймскрінглі» великою мірою виглядає так, ніби ісландський вождь інтерпретує норвезьку історію через призму взаємин між королем і знаттю країни»²³.

«Геймскрінгла» сфокусована на конунгах і їхній діяльності, проте часто розповідає про тінги. На думку А. Гуревича, Сноррі змальовує певний баланс сил – конунг і люди (здебільшого, знать)²⁴. О. Мельникова нагадує, що «історична пам'ять зберігала передусім соціально значущі події. Оскільки найбільший вплив на суспільне життя в різних його проявах мали племінні вожді, згодом правителі та представники вищої знаті, то саме їхні долі ставали предметом меморизації»²⁵. Конунги були змушені рахуватися з бондами не менше, ніж зі знаттю. Землевласники були особливо активними на тінгах²⁶. Ймовірно, саме їхня значна роль у суспільно-політичному житті Норвегії, яка передусім відобразилася у жвавій участі в зібраннях, уплинула на фіксацію численних розповідей «Геймскрінгли» про тінги.

«Сага про Сверіра» («Sverris saga»), частину якої написав ісландець Карл Йонсон (Karl Jónsson)²⁷, розповідає про норвезького правителя Сверіра Сігурдарсона й описує чимало тінгів²⁸. Хронологічно вона продовжує «Геймскрінглу», а саме висвітлює історію Норвегії в 1177–1202 рр. Здебільшого «Сага про Сверіра» розкриває суспільно-політичну роль норвезьких асамблей. Водночас вона відрізняється тим, що змальовує чинного правителя. На думку С. Багге, «Сага про Сверіра» є передусім *res gestae* великого короля і військового лідера [...] тому вона відповідає загальній ідеології сагової літератури»²⁹. Отже, впродовж XII–XIII ст. у Скандинавії розвинулися «національні» історіографії, які висвітлюють появу народів і виникнення династій³⁰.

¹⁸ Snorri Sturluson. Heimskringla. Vol. 1. P. 61, 116, 147 182, 427; Snorri Sturluson. Heimskringla. Vol. 2. P. 140, 183, 216, 367; Snorri Sturluson. Heimskringla. Vol. 3. P. 9, 316, 348, 435, 445.

¹⁹ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Издание второе. Санкт-Петербург: Типография М. А. Александрова, 1908. Стлб. 162; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950. С. 189.

²⁰ Гуревич А. История и сага... С. 117.

²¹ The Oxford History of Historical Writing: 400–1400. Vol. 2 / Ed. by S. Foot, Ch. F. Robinson. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 419.

²² Ghosh Sh. Kings' Sagas and Norwegian History. P. 180–182.

²³ Long A.-M. Iceland's Relationship with Norway. P. 57.

²⁴ Гуревич А. История и сага... С. 117.

²⁵ Мельникова Е. Трансформация исторической памяти: от устной исторической традиции к письменной. Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. 2014. № 5. С. 18.

²⁶ Гуревич А. Избранные труды... С. 289.

²⁷ Ghosh Sh. Kings' Sagas and Norwegian History. P. 10.

²⁸ Saga Sverris konungs. Kaupmannahöfn: Í Poppsku prentsmiðju, 1834. P. 41, 65, 325, 348.

²⁹ Bagge S. Ideology and Propaganda in Sverris saga. Arkiv för nordisk filologi. 1993. № 108. P. 17.

³⁰ The Oxford History of Historical Writing. P. 414.

Більшість відомостей про віча містить Іпатіївський³¹ (Іпат.) список, а саме «Повість минулих літ» («Повѣсть времѣньныхъ лѣтъ») і «Київський літопис» («Кієвскій лѣтописный сводъ»)³². Найранішу згадку про вічеве зібрання зберегла ПМЛ (997 р.)³³ Також тут описано віча, датовані 1015, 1016 і 1097 рр.³⁴ За період 1098–1139 рр. згадок про вічеві збори немає. КЛ повідомляє про віча, датовані 1140, 1146, 1147, 1148, 1159, 1160, 1161, 1169 і 1185 рр.³⁵ Згадки про вічеві зібрання містить «Новгородський перший літопис» (НПЛ) старшого³⁶ (ст.) і молодшого³⁷ (мл.) зведень. У НПЛ мл. є лише кілька таких описів, датованих 1015, 1016, 1068 і 1069 рр.³⁸. Перші два повідомлення перекликаються з інформацією ПМЛ³⁹. Натомість НПЛ ст. зберіг значно більше розповідей про вічеві збори. Проте всі вони пізні, а найранніша згадка датована 1209 р.⁴⁰

ПМЛ була написана приблизно 1115 р. в Києво-Печерському монастирі та базується на початковому зводі 1090-х рр. Його основою є найдавніше сказання, яке походить зі зламів Х та XI ст. і корениться в усній традиції⁴¹. О. Гіппіус зазначає, що це «перший досвід зв'язного викладу історії Русі [сконцентрований] на долі Києва і київського князіння»⁴². На думку Т. Вілкул, «літописний формульний стиль в основному стосується справ правителів, і за своїм характером це досить лаконічні повідомлення. Водночас для розповіді про наради і повстання, виступи і промови «людей» літописці найчастіше залучали різноманітні книжні зразки»⁴³. Тому літописний матеріал лише частково висвітлює діяльність віча.

Літописи відрізняються від саг датованістю. Утім, С. Багге зазначає, що «Геймскрінгла» має досить чітку хронологію⁴⁴. Саги і літописи доволі схожі за формою і змістом. Здебільшого вони висвітлюють політичну історію Скандинавії та Русі. «Геймскрінгла» закінчується 1177 р., «Сага про Сверіра» – 1202 р., ПМЛ – 1117 р., а КЛ – 1200 р. Передусім вони стосуються діяльності правителів, а тому основний акцент саг і літописів припадає не на тінги і віча. Однак описи зібрань займають значне місце у кожному з текстів.

Й. Гранберг аналізує лише ті фрагменти літописів, які містять іменник *вѣче*. Водночас історик вважає, що «існували різні способи позначення віча, в тому числі й без використання самого слова»⁴⁵. П. Лукін погоджується з висновком про нетермінологічність цього поняття⁴⁶. Першу згадку про віче містить ПМЛ (997): «и створиша вѣче въ градѣ и рѣша. се хочемъ помрети ѿ глада. а ѿ княза помо-

³¹ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 1–285.

³² Там же. Стлб. 285–715.

³³ Там же. Стлб. 112.

³⁴ Там же. Стлб. 128, 242, 247.

³⁵ Там же. Стлб. 307, 320–322, 348, 369–370, 495, 510, 537, 647.

³⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 13–100.

³⁷ Там же. С. 101–427.

³⁸ Там же. С. 165–176.

³⁹ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 307.

⁴⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 49.

⁴¹ Гиппиус А. К реконструкции древнейших этапов истории русского летописания. *Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств*. Москва: Институт всеобщей истории Российской академии наук, 2012. С. 41.

⁴² Гиппиус А. До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции. *Русь в IX–X веках: археологическая панорама*. Москва, Вологда: Древности севера, 2012. С. 55.

⁴³ Вілкул Т. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. Москва: Квадрига, 2009. С. 16.

⁴⁴ The Oxford History of Historical Writing. P. 420.

⁴⁵ Гранберг Ю. Вече в древнерусских письменных источниках: Функции и терминология. *Древнейшие государства Восточной Европы: материалы и исслед.* / Отв. ред. тома Т. В. Гимон, Е. А. Мельникова. Москва: Восточная литература, 2006. С. 30.

⁴⁶ Лукін П. Терминологический анализ: плюсы и минусы (по поводу монографии Юнаса Гранберга о древнерусском вече). *Средневековая Русь*. 2009. № 8 / Отв. ред. А. А. Горский. С. 225.

чи нѣтъ. [...] И бѣ же ѡдинъ старѣчь. не былъ вѣчи томъ. выпрашаше. что ради створиша вѣче людье»⁴⁷. Цей епізод висвітлює напад печенігів на Білгород і лише загально інформує про діяльність віча.

Й. Гранберг звертає увагу на те, що «Новгородський четвертий літопис» описує ці ж події, але замість іменника вѣче містить слово *съимъ*⁴⁸. Літописи не завжди визначають тип зібрання або називають однакові збори різними словами. В одному з епізодів Саги про Магнуса Ерлінгсона сказано: «Гакон скликав тінг у місті Каупанг і на ньому був проголошений конунгом всієї країни»⁴⁹. Ідеться про протистояння між правителями, оскільки Магнус Ерлінгсон також був конунгом Норвегії. Як і в описі віча (*Бѣлагород*), місцем проведення тінгу було місто (*Kaupangi*). В іншому фрагменті саги написано: «Військо й ополчення зібралися на домашній тінг в Ерлінга, і він розказав про свої наміри і призначив начальників кораблів»⁵⁰. Ідеться про *húsping*, тобто про домашній тінг, який був скликаний спонтанно, проходив за межами визначеного місця проведення тінгів. Іменники *þing* і *húsping* (як і вѣче) позначають різноманітні типи зібрань.

Віче висвітлює НПЛ (мл.) (1015): «И се слышавъ, Ярославъ заутра собра новгородцовъ избытокъ, и сътвори вѣче на полѣ, и рече к нимъ»⁵¹. Про саме зібрання сказано небагато, зокрема, що віче відбулось у полі. В епізоді зображено міжкнязівське протистояння: Ярослав скликає новгородців для боротьби проти Святополка, який правив у Києві⁵². Інший уривок НПЛ мл. (1068) висвітлює загрозу половецького нападу на Київ: «и людие киевѣстѣи прибѣгоша Киеву, и створиша вѣче на торговищи, и рѣша, пославше къ князю. [...] идоша с вѣча на гору, и придоша на дворъ Коснячевъ, и не обрѣтше его, и стаха у двора Брячиславля, и рѣша»⁵³. Дієслово *рѣша* знову ж описує процес вічевого зібрання.

Також літопис згадує про локацію проведення зборів – торговище. З опису випливає, що віче мало конкретне місце: «идоша с вѣча на гору». «Сага про Сверіра» також повідомляє про розташування зібрання: «Сверір конунг скликав домашній тінг на пагорбі над церквою Ніколаса»⁵⁴. П. Лукін зазначає, що іменник вѣче не відповідає місцю проведення зібрань, натомість він описує саме зібрання⁵⁵. Це видно зі статті КЛ (1147): «и ре^чимъ созовите Кияны. на дворъ къ стѣи Софьи. [...] ѿ мала и до велика. к стѣи Софьи. на дворъ. вставшем же имъ въ вѣчи и ре^чимъ Изаславль посоль цѣловаль въ»⁵⁶. Як і «Сага про Сверіра», літопис інформує, що зібрання відбулося біля церкви – на дворѣ стѣи Софьи.

НПЛ мл. (1069) описує віче, яке скликали, щоб вирішити суперечки між князями: «Заутра же видѣша людие бѣжавша князя, възратишася къ Киеву, и створше вѣче, послаха къ Святославу и ко Всеволоду, глаголюще: мы уже зло створилѣ есмы, князя своего прогнавшѣ»⁵⁷. Джерело повідомляє про віче зовсім небагато, а саме змальовує вічевий процес фразою *и створиша вѣче*. Іменник вѣче не завжди вказує на конкретний тип зібрання. Так само його відсутність не означає, що вічевих зборів не було. Тому на основі матеріалу з руських літописів складніше аналізувати віча, ніж тінги на підставі відомостей саг.

⁴⁷ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 112.

⁴⁸ Гранберг Ю. Вече в древнерусских письменных источниках... С. 32.

⁴⁹ «Hákon átti þing í býnum í kaupangi ok var hann þar til konungs tekinn um alt land» (Snorri Sturluson. Heimskringla. Vol. 3. P. 435).

⁵⁰ «Erlingr átti húsping við lið sitt ok leiðangrs-menn, segir þá ætlan sína, nefndi menn til skipstjórnar» (ibid. P. 440).

⁵¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 175.

⁵² Гранберг Ю. Вече в древнерусских письменных источниках... С. 41.

⁵³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 189.

⁵⁴ «Sverrir konúngur hafði húsping á bókum upp frá Nikóláskirkju» (Saga Sverris konungs. P. 348).

⁵⁵ Лукин П. Терминологический анализ... С. 237–238.

⁵⁶ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 348.

⁵⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 190.

У ПМЛ (1097) читаємо: «гражани же слышавше се. и созваша вѣче. и рекоша Дѣдъ и людѣ на вѣчѣ. выдаи мужи сия. мы не бѣемъса за сихъ. а за та можемъ са бити. а за сихъ не бѣемъса»⁵⁸. Також у джерелі сказано: «и в четвертѣи днѣ повѣдаша и на вѣчи. и рекоша людѣ. се князь оубѣнь. да аще са вдамы. и Стѣполкъ погубить ны»⁵⁹. Ці літописні згадки про віче дають доволі обмежений матеріал. Основний мотив описів віча стосується протистояння людей і князя. НПЛ мл. (1016) повідомляє: «И се слышавъ, Ярославъ заутра собра новгородцовъ избытокъ, и сътвори вѣче на полѣ»⁶⁰. З опису дізнаємося місце проведення зібрання (на полѣ) та причину його скликання.

У КЛ (1140) читаємо: «по малѣ же времени почаша вѣставити. Новгородци оу вѣчи на Стѣслава. про его злобу. онъ же оузрѣвъ. вже вѣставають. на нь Новгородъци. посла къ братоу Всеволодоу. река емоу. тагота брате в людехъ сихъ. [...]. и слышавъ вже вѣсташа Новгородци въ вѣчи и избиваютъ»⁶¹. Іменник вѣче означає повстання проти князя: *почаша вѣставити. Новгородци оу вѣчи на Стѣслава*. Розповідь про зібрання пов'язана з описом політичного протистояння. Літопис сфокусований не на самих зборах, а на загальному контексті протистояння люди (Новгородци) – князь (Стѣслав).

У КЛ (1146) читаємо: «а вѣторѣи днѣ створиша вѣче Звенигородъци. хотаже са передати и бѣ оу нихъ воевода Володимиръ моужь Иванъ Халдѣвичъ. изома оу нихъ моужи гѣ. и оуби я и кождо ихъ перетень наполь поверже»⁶². Літопис повідомляє причину зібрання, його мету, ініціаторів, учасників зборів (Звенигородъци), впливових осіб і результати. В іншому фрагменті КЛ (1148) читаємо: «на оутрии же днѣ пославъ Изславъ на Ярославль дворѣ. и повелѣ звонити. и тако Новгородци и Плесковичи снидоша^с на вѣче. и ре^с имъ се бра^се снѣ мои въ прислалиса есте ко мнѣ»⁶³. Опис містить інформацію про дзвін, яким скликали на вічеве зібрання. «Сага про Сверіра» також повідомляє, що у таких випадках використовували дзвони: «Після цього конунг (Сверір. – **Н. Р.**) повернувся в Трондгейм. Коли він підпливав до міста, городяни прийняли його як повинні приймати конунга, в місті почали дзвонити в усі дзвони і на зустріч йому вийшла святкова процесія»⁶⁴.

У фрагменті КЛ (1159) читаємо: «противу ему не ѣзди кнѣже вѣче ти в городѣ»⁶⁵. Тут слово вѣче знову означає повстання⁶⁶. Подібні відомості містить КЛ (1169): «начаша Новгородъци вѣче дѣяти в таинѣ по дворомъ. на кнѣз свого на Стѣслава на Ярославича. и приѣхавше на Городище приятели его начаша повѣдати. кнѣже дѣють людѣе вѣче ночь. а хотятъ та «ти»⁶⁷. Цей епізод перекликається з описом тінгу і таємних планів бондів у «Сазі про Сверіра»: «Цей тінг був призначений бондами не без таємних умислів, оскільки вони бачили, що конунг мав мало війська, і вони сподівалися напасти на конунга під час тінгу»⁶⁸. Іменники *ping* і вѣче часто позначають повстання чи, принаймні, вказують на його вірогідність. Аналогічні відомості містить «Сага про Олава Трюгвасона»: «Олав, як тільки прибув

⁵⁸ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 242.

⁵⁹ Там же. Стлб. 247.

⁶⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 175.

⁶¹ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 307.

⁶² Там же. Стлб. 320.

⁶³ Там же. Стлб. 370.

⁶⁴ «Eptir þetta snýr konúgr norðr aprt til Brándheims, ok er þeir komu til bæjarins, gerðu bæjarmenn sem samði við konúng, hringðu um allan bæmn, ok gengu með processíu ímóti honum» (Saga Sverris konungs. P. 41).

⁶⁵ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 495.

⁶⁶ Гранберг Ю. Вече в древнерусских письменных источниках... С. 43.

⁶⁷ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 537.

⁶⁸ «Þessi sáttarfundr var eigi ætlaðr prettalaus af búondum, þvíat þeir sá, at konúgr hafði lítið lið, ok ætluðu þeir konúgi atgöngu at veita á þínginu» (Saga Sverris konungs. P. 44).

у Рогаланд, одразу скликав тінг; але коли ті, хто скликали, прийшли до бондів, вони зібралися у великій кількості, всі озброєні»⁶⁹. Цей уривок також описує ймовірність повстання проти конунга.

У КЛ (1160) ідеться про збори, як про повстання новгородців проти князя Мстислава Ізяславича: ««ко имѣти мене княземъ собѣ, а мнѣ вамъ хотѣти. и ѿтолѣ начаша^с Новгородци масти. и вѣче часто начаша творити Тои же зимѣ ходи Мъстиславъ Изаславичъ»⁷⁰. Своєю чергою Й. Гранберг інтерпретує ці події як боротьбу між двома групами мешканців граду – прихильниками і противниками Андрія Боголюбського⁷¹.

Натомість «Сага про Сверіра» містить інформацію про роль тінгів у вирішенні повстань: «Там скликали тінг, і конунг звинуватив бондів у тому, що вони виступали проти нього в Сеймсфьорді, й обрали на заміну іншого конунга»⁷². Насамкінець у «Сазі про Гаральда Суворого» сказано: «Вранці конунг Магнус наказав зібрати військо на тінг»⁷³. В оригіналі вживається саме іменник *þing*, який міг означати військове зібрання.

Подібні відомості містить КЛ (1185): «Смолнанѣ же почаша вѣчѣ дѣяти рекоуще. мы пошли до Киева. дажебы была рать. билица быхо^м. намѣ ли иноѣ рати искати то не можемъ. оуже са есмы изнемоглѣ»⁷⁴. Тут ідеться про загін смолян, які скликали віче для військової наради. Іменники *þing* і *вѣче* могли позначати також військове зібрання чи збори під час військового походу.

На підставі аналізу згадок про віча за період 997–1185 рр. Й. Гранберг виокремив дві головні ситуації, коли літописи описують зібрання. Це кризові події та схвалення плану дій, а також збори, на яких князь звертається до мешканців граду⁷⁵. Наявні чіткі паралелі з описами тінгів у сагах. Здебільшого конунги скликали бондів на зібрання, щоб запропонувати їм прийняти їхню владу⁷⁶ чи перейти в християнство⁷⁷. Також тінги відбувались у часи протистоянь між правителями⁷⁸.

Для зіставлення тінгу та віча потрібно залучити додаткові літописні відомості, а саме фрагменти, у яких описано колективну активність людей. У ПМЛ (970) читаємо: «в се же время придоша людѣ Новгородьстии. просаще князя себѣ. аще не поидете к нам. то налѣземъ князя себѣ. и речѣ к нимъ Стѣславъ. а бы кто к вам шелъ. [...]. и рѣша Новгородци Стѣславу. вѣдай ны Володимира»⁷⁹. Нерідко вибір або вигнання князя зображено як вічевий процес, однак розповіді про обрання правителя не обов'язково містили іменник *вѣче*. Натомість у сагах у таких випадках майже завжди фігурує слово *þing*: «На початку зими конунг Гакон виріядився в Упланд, де скликав тінги, й усі, хто тільки міг, ішли до конунга; на всіх тінгах його проголошували конунгом»⁸⁰. А також: «Потім скликали тінг у місті, і на цьому тінгу Магнуса проголосили конунгом усієї країни»⁸¹.

⁶⁹ «Ólafr stefndi þing, þegar er hann kom á Rogaland; en er buqndum kom þingboð, þá samnask þeir fjölmenn saman ok með alvæpni» (Snorri Sturluson. Heimskringla. Vol. 1. P. 364).

⁷⁰ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 510.

⁷¹ Гранберг Ю. Вече в древнерусских письменных источниках... С. 46.

⁷² «Stefndi þar þing við bændr, ok bar konúgr þar sakir á hendr þeim, at þeir hefði verit í samnaði móti honum í Seimsfirði, ok hefði tekit konúgr annan í höfuð honum» (Saga Sverris konungs. P. 325).

⁷³ «Eptir um morgininn lét Magnús konungr blása til þings qllu liðinu» (Snorri Sturluson. Heimskringla. Vol. 3. P. 108–109).

⁷⁴ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 647.

⁷⁵ Гранберг Ю. Вече в древнерусских письменных источниках... С. 49.

⁷⁶ Snorri Sturluson. Heimskringla. P. 109, 541.

⁷⁷ Ibid. P. 197, 206.

⁷⁸ Ibid. P. 791.

⁷⁹ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Стлб. 57.

⁸⁰ «Hákon konungr fór qndurðan vetr á Uplqnd, stefndi þar þing, ok dreif alt fólk á hans fund, þat er komask mátti; var hann þá til konungs tekinn á qllum þingum» (Snorri Sturluson. Heimskringla. Vol. 1. P. 167).

⁸¹ «Síðan áttu þeir þing í býnum ok á því þingi var Magnús til konungs tekinn yfir land alt» (Snorri Sturluson. Heimskringla. Vol. 3. P. 434).

На думку Т. Вілкул, «всі давньоруські «терміни» книжники використовують в такий самий спосіб (нетермінологічно, тобто досить вільно. – **Н. Р.**). Як виглядає, відкидання часткових повідомлень про віче не виправдане, а жорстке розмежув'я «прямі»–«непрямі» повідомлення – штучне»⁸². Й. Гранберг також указує на нетермінологічність іменника *вѣче*⁸³. У НПЛ мл. (1132) сказано: «И прииде опять Новугороду; и бысть встанъ велика в людех; и приидоша плесковици и ладожанѣ Новугороду, и выгониша князя Всеволода из города»⁸⁴. У НПЛ мл. (1136) читаємо: «Новгородци призваша плесковиць и ладожанъ и сдумаша, яко сгонити князя своего Всеволода»⁸⁵. Ймовірно, ці фрагменти розповідають про віча новгородців, які проганяли князя. Тож іменник *вѣче* не завжди вживається на позначення зібрань.

Насамкінець у Сазі про Гакона Доброго сказано: «Гакон обіцяв йому (халдірському ярлові Сігурду. – **Н. Р.**) велике володіння, якщо стане конунгом. Вони скликали багатолюдний тінг, і на зібранні Сігурд говорив на користь Гакона і запропонував бондам проголосити його конунгом»⁸⁶. Автор джерела зобразив тінг у центрі політичних подій, учасниками яких є конунг, ярл і бонди. Зібрання описане як частина ширшого процесу боротьби Гакона за владу. Тінг охарактеризовано як багатолюдний, що надає йому важливого значення. Проведення зборів зображено як процес обговорення й обрання конунга.

Саги та літописи є наративними джерелами, які кореняться в усній традиції та написані набагато пізніше від висвітлених у них подій. Їхню розповідь вибудовано за хронологічним принципом. У фокусі текстів перебуває діяльність правителів. Однак також є чимало відомостей про суспільно-політичну активність звичайних людей, а саме про їхню участь у зібраннях. Скандинавські та руські джерела містять художню складову, пропагують певну ідеологію.

Іменники *þing* і *вѣче* вживаються в різних ситуаціях. У літописах зібрання позначено відповідним словом рідше, ніж у сагах. Також руські джерела містять описи зібрань або суспільно-політичної активності широких мас людей, у яких не вживається іменник *вѣче*. Саги використовують кілька назв для тінгів (*þing*, *húsping*), що спрощує їхню ідентифікацію. Скандинавські джерела чіткіше акцентують увагу на політичних зібраннях.

Саги («Сага про Олава Трюгвасона», «Сага про Олава Святого», «Сага про Сверіра» тощо) та літописи (ПМЛ, КЛ, НПЛ) описують численні тінги і віча. Утім, згадок про скандинавські зібрання більше, ніж про руські. Тому студії над останніми вимагають залучення додаткового літописного матеріалу. Йдеться про непрямі згадки про віче (про активність руських городян). Контекст, у якому маємо відомості про тінги і віча, подібний. Переважно йдеться про кризові події та ситуації, які стосуються політичної боротьби. Основні дійові особи саг і літописів – це правителі, а не збори.

Згадки про тінги та віча схожі причетністю до таких ситуацій, як оборона місця під час облоги, боротьба між правителями, протистояння між конунгом або князем і людьми. Водночас особливості джерел полягають у тому, що в сагах згадки про зібрання частіші, ніж у літописах. Причиною можуть бути як суспільні реалії, так і специфіка джерел. Імовірно, політичні збори були важливішими для Скандинавії, ніж для Русі, тобто тінги відбувалися регулярніше, ніж віча.

⁸² Вілкул Т. Люди и князь... С. 26–27.

⁸³ Гранберг Ю. Вече в древнерусских письменных источниках. С. 36.

⁸⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. С. 208.

⁸⁵ Там же. С. 210.

⁸⁶ «Siglði þá Hákon norðr til Þrándheims ok fór á fund Sigurðar Hlaða-jarls, er allra spekinga var mestr í Nóregi, ok fékk þar góðar viðtökur, ok bundu þeir lag sitt saman; hét Hákon honum miklu ríki, ef hann yrði konungr. Þá létu þeir stefna þing fjölment, ok á þinginu talaði Sigurðr jarl af hendi Hákonar ok bauð bóndum hann til konungs» (Snorri Sturluson. Heimskringla. Vol. 1. P. 165–166).

Саги та літописи інформують про ініціаторів скликання тінгу або віча, про причину його зібрання (також вживається відповідне дієслово, яке свідчить про характерні ознаки процесу). Крім того, зрідка названо місце зібрання і його спосіб (розіслано повідомлення, використано дзвони тощо). Насамкінець описано процес тінгу або віча, нерідко кількома чи навіть одним словом. У цьому аспекті саги найбільше відрізняються від літописів, адже часто висвітлюють цілу розмову між конунгом і бондами. Руські джерела лише зрідка подають комунікацію між князем і городянами. Також описи тінгу і віча можуть зображати конкретні дії правителя.

Літописи описують руське віче як винятково міське явище, яке поширилось у середині XII ст. Переважно більшість відомостей за домонгольський період містить КЛ (1140, 1146, 1147, 1148, 1159, 1160, 1161, 1169 і 1185 рр.). Ці згадки можна порівнювати з інформацією саг про тінги. Однак можливе лише епізодичне зіставлення, дослідження окремих аспектів, а не систематичне порівняння скандинавських і руських зборів. На відміну від тінгів, про ранньодержавні віча майже нічого не відомо. Сільських зібрань на Русі, найімовірніше, також не було. Коректно порівнювати руські віча винятково з міськими тінгами. Щоправда, таких відомостей у сагах зовсім небагато, тому зіставлення буде лише частковим. Натомість сільські жителі Русі, очевидно, не відвідували міські віча і не мали власних зібрань.

Отже, немає можливості повноцінно зіставити скандинавський тінг і руське віче. Можна проаналізувати хіба що окремі аспекти й епізоди. Серед них – описи тінгу й віча під час військових походів, розповіді про міські збори і повстання, згадки про використання тінгових і вічевих дзвонів. Тому систематичне порівняння скандинавських і слов'янських зібрань потребує використання не лише літописного матеріалу, а й додаткових джерел.

References

- Bagge, S. (1993). Ideology and Propaganda in Sverris saga. *Arkiv för nordisk filologi*, 108, 1–18.
- Brink, S., & Price, N. (Eds.). (2008). *The Viking World*. Oxford, England: Routledge.
- Ghosh, Sh. (2011). *Kings' Sagas and Norwegian History: Problems and Perspectives. The Northern World*. (Vol. 54). Leiden, Netherlands: Brill.
- Gimon, T, & Gippius, A. (2005). Russkoe letopisanie v svete tipologicheskikh paraleley (k postanovke problemy) [Russian chronicle writing in the light of typological parallels (introduction to the problem)]. *Zhanry i formy v pismennoy kulture srednevekovya*. Moscow, Russia: Institut mirovoy literatury im. A. M. Gorkogo Rossiyskoy akademii nauk, 174–192.
- Gippius, A. (2012). Do i posle Nachalnogo svoda: rannaya letopisnaya istoriya Rusi kak obekt tekstologicheskoy rekonstrukcii [Before and after Initial chronicles: early history of Rus chronicles as an object of textological reconstruction]. *Rus v IX–X vekakh: arkheologicheskaya panorama*. Moscow; Vologda, Russia: Drevnosti severa, 37–63.
- Gippius, A. (2012). Krekonstrukcii drevneyshikh etapov istorii russkogo letopisaniya [To the reconstruction of the oldest stages in the history of Russian chronicle writing]. *Drevnyaya Rus i srednevekovaya Evropa: vzniknovenie gosudarstv*. Moscow, Russia: Institut vseobshchey istorii Rossiyskoy akademii nauk, 41–50.
- Granberg, Y. (2006). Veche v drevnerusskikh pismennykh istochnikakh: Funkcii i terminologiya [Veche in Old Russian written sources: Functions and terminology]. *Drevneyshie gosudarstva Vostochnoy Evropy: materialy i issled*. Moscow, Russia: Vostochnaya literatura, 3–163.

Gurevich, A. (2009). *Izbrannye trudy. Norvezzhskoe obshchestvo* [Selected works. Norwegian society]. Moscow, Russia: Tradiciya.

Gurevich, A. (1972). *Istoriya i saga. O proizvedenii Snorri Sturlusona «Kheimskringla»* [History and saga. About the work of Snorri Sturluson «Heimskringla»]. Moscow, Russia: Nauka.

Ideology and Power in the Viking and Middle Ages: Scandinavia, Iceland, Ireland, Orkney and the Faeroes. (2011). *The Northern World*. (Vol. 52). Leiden, Netherlands: Brill.

Long, A.-M. (2017). Iceland's Relationship with Norway c. 870 – c. 1100: Memory, History and Identity. *The Northern World*. (Vol. 81). Leiden, Netherlands: Brill.

Lukin, P. (2009). Terminologicheskii analiz: plyusy i minusy (po povodu monografii Yunasa Granberga o drevnerusskom veche) [Terminological analysis: pluses and minuses (about the monograph of Yunas Granberg)]. *Srednevekovaya Rus – Medieval Rus*, 8, 217–242.

Melnikova, Y. (2011). *Drevnyaya Rus i Skandinaviya. Izbrannye trudy* [Old Rus and Scandinavia. Selected works]. Moscow, Russia: Universitet Dmitriya Pozharskogo.

Melnikova, Y. (2003). *Istoricheskaya pamyat v ustnoy i pismennoy traditsiyakh: Povest vremennykh let i «Saga ob Inglingakh»* [Historical memory in oral and written traditions: Primary Chronicle and «Ynglinga saga»]. *Drevneyshie gosudarstva Vostochnoy Evropy. Istoricheskaya pamyat i formy ee voploshcheniya – The oldest states of Eastern Europe. Historical memory and the form of the embodiment*. Moscow, Russia: Vostochnaya literatura, 48–92.

Melnikova, Y. (2014). Transformatsiya istoricheskoy pamyati: ot ustnoy istoricheskoy traditsii k pismennoy [The transformation of historical memory: from oral to written historical tradition]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo – Vestnik of Lobachevsky University of Nizhni Novgorod*, 5, 18–24.

Novgorodskaya pervaya letopis starshego i mladshhego izvodov (1950). [The Novgorod First Chronicle of older and younger versions]. Moscow; Leningrad, USSR: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.

Polnoe sobraniye russkikh letopisey. Ipatievskaya letopis. Izdanie vtoroe [The complete collection of Russian chronicles. Ipatiev Chronicle. Second edition]. (1908). (Vol. 2). Sankt-Peterburg, Russian Empire: Tipografiya M. A. Aleksandrova.

Saga Sverris konungs. (1834). Kaupmannahöfn, Denmark: Í Poppsku prentsmiðju.

Snorri Sturluson. (1893). *Heimskringla. Nóregs Konunga Sögur*. (Vols. 1–4). København, Denmark: Moller.

The Oxford History of Historical Writing: 400–1400. (2012). (Vol. 2). Oxford, UK: Oxford University Press.

Vilkul, T. (2009). *Lyudi i knyaz v drevnerusskikh letopisyakh serediny XI–XIII vv.* [People and prince in the Old Rus chronicles of the middle of the 11th–13th centuries]. Moscow, Russia: Kvadriga.

Різун Назар Тарасович – аспірант кафедри історії середніх віків та візантистики Львівського національного університету імені Івана Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна).

Rizun Nazar T. – Ph.D. student at the Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies of Ivan Franko National University of Lviv (1 Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: nrizun1991@gmail.com.

THING AND VECHЕ IN DESCRIPTIONS OF SCANDINAVIAN SAGAS AND OLD RUS CHRONICLES

The purpose of the study. The article compares fragments of Scandinavian sagas and Old Rus chronicles, which describe medieval assemblies, namely thing and vechе. **The methodology.** The paper uses general historical and comparative methods. **The scientific novelty.** The comparative study of medieval Scandinavia and Old Rus is necessary, because there are only a few such investigations of their socio-political development. The article for the first time provides a systemic typological comparison of Scandinavian sagas and Old Rus chronicles, specifically of the evidence they present about medieval assemblies.

Conclusions. Based on the achievements of the newest historiography the article demonstrates clear similarities between sagas and chronicles. Both groups of texts are narrative, rooted in oral traditions and written long after the period they describe. Sagas and chronicles present events in a chronological manner, focus on the deeds of rulers. At the same time, the comparative analysis of these narrative traditions shows only limited similarities in the descriptions of assemblies. Sagas contain much more evidence about thing, then chronicles about vechе as well as present highly detailed accounts. Chronicles describe vechе as completely urban phenomena, which became widespread in the middle of the 12th century. Their evidence could be compared to the information from sagas. However, it is possible to analyze only some aspects of gatherings. There is not enough material in the chronicles for a systematic typological comparison. Unlike thing, early vechе is almost unknown. In addition, there is no information about rural gatherings of Old Rus. It is possible to compare vechе only with urban thing, but necessary evidence is limited. Also, people from rural areas did not come to urban assemblies. Overall, comparative analysis could focus only on such types of gatherings as thing and vechе during a military expedition, urban meeting or rebellion against ruler, and other. Therefore, systemic comparison of Scandinavian and Slavic assemblies requires the analysis of additional sources.

Key words: Scandinavian sagas, Old Rus chronicles, thing, vechе, source analysis.

Дата подання: 17 червня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Різун Н. Тінг і віче в описах скандинавських саг і руських літописів. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 36–46. DOI: 10.5281/zenodo.4119924.

Цитування за стандартом APA

Rizun, N. (2020). Tinh i viche v opysakh skandinavskykh sah i ruskykh litopysakh [Thing and vechе in descriptions of Scandinavian sagas and Old Rus chronicles]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 36–46. DOI: 10.5281/zenodo.4119924.

УДК 94 (477)

Теофіл Рендюк

ЄВАНГЕЛІЄ ІВАНА МАЗЕПИ АРАБСЬКОЮ МОВОЮ 1708 РОКУ – ВИДАТНА ПАМ'ЯТКА РЕЛІГІЇ, ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

DOI: 10.5281/zenodo.4120031

© Т. Рендюк, 2020. CC BY 4.0

Мета дослідження – запровадити до наукового обігу відомості про обставини створення, структуру, зміст та подальшу долю унікального Євангелія арабською мовою, виданого на початку XVIII ст. в м. Алеппо за безпосереднього сприяння та фінансової підтримки гетьмана І. Мазепи. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, а також методи історіографічного аналізу та синтезу, конкретно-пошуковий, проблемно-хронологічний, ретроспективний. **Наукова новизна.** У статті вперше висвітлено невідомі в Україні дані про історію виявленого автором у Бухаресті оригіналу Євангелія, виданого за кошти І. Мазепи у м. Алеппо (нинішня Сирія). **Висновки.** В результаті проведеного дослідження розшифровано титули гетьмана на початковій сторінці самого видання. Проаналізовано та вперше оприлюднено переклади із грецької та арабської мов вступної частини початку XVIII ст., автором якої був Антіохійський Патріарх Афанасій. Вивчена доля цього «*unicum exemplarium*» впродовж XVIII–XIX ст., до 1882 р., коли відомий румунський колекціонер, підполковник Дмитріє Паппазоглу, який, маючи очевидні мусульманські коріння, високо цінуючи раритетність видання, вирішив запропонувати його для подальшого зберігання Бібліотеці Румунської Академії. Зазначено, що наразі українськими фахівцями проводиться унікальна робота щодо перевидання Євангелія І. Мазепи на титановій фользі, що забезпечить цю раритетну роботу від будь-яких ймовірних пошкоджень. Паралельно, разом із Надзвичайним і Повноважним Послом України в Лівані І. Осташем, із залученням арабських спеціалістів, ведеться робота над перевиданням у 2020 р. зазначеного «Євангелія» у паперовому вигляді.

Ключові слова: Україна, арабський світ, Євангеліє арабською мовою, переклади із грецької та арабської мов, Антіохійський Патріарх Афанасій, арабські православні християни, Бібліотека Румунської Академії, перевидання, титанова фольга.

Необхідність якомога повнішого вшанування пам'яті видатного гетьмана України Івана Мазепи, вивчення його внеску у справу гідного представлення України за кордоном на початку XVIII ст., зокрема, у Придунав'ї, на Балканах та на Близькому Сході, надає нового імпульсу для пошуку невідомих сторінок історії, пов'язаних зі шляхетною меценатською діяльністю українського лідера, у тому числі й далеко за межами України.

До такої сторінки належить діяльність І. Мазепи, спрямована на надання реальної допомоги православним християнам арабського світу, центром яких було нині багатостраждальне м. Алеппо в сучасній Сирії, щодо всебічної підтримки їх християнської віри. Конкретним результатом такої діяльності стало видання в

січні 1708 р. у цьому місті, за власні кошти українського гетьмана, у друкарні, подарований арабським православним християнам господарем Валахії К. Бринковяном, Євангелія арабською мовою. Для підтримки православ'я в тогочасній Сирії Антіохійський Патріарх Афанасій отримав від І. Мазепи 3000 злотих.

Передусім зазначимо, що українським фахівцям та дослідникам відомо про факт існування цього Євангелія. Наприклад, у нарисі Миколи Андрусяка «Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч», виданого у 1942 р. у Празі, є інформація про те, що широкомасштабна меценатська діяльність гетьмана України в інтересах Православної церкви не обмежувалася українською територією, але охоплювала й країни Південно-Східної Європи та Близького Сходу, які на той час перебували під ярмом Османської імперії. М. Андрусяк, зокрема, писав: «Збереглися до наших днів примірники арабського Євангелія, виданого коштом Мазепи в Алеппо у 1708 р. для богослужбового вжитку православних сирійців; передмову до цього видання написав тодішній Антіохійський Патріарх Афанасій, який славив Мазепу за його щедрість та мудрість, бажав йому довговічності і поручав православним священикам і мирянам арабських земель молитися за нього»¹.

Про те, що «в Алеппо 1708 р. коштом Мазепи було видано Євангеліє арабською мовою, причому антіохійський патріарх Афанасій написав до цього видання глорифікаційну передмову на честь Мазепи»,² писав професор о. Юрій Мицик. Аналогічні епізодичні свідчення містять і деякі інші дослідження українських фахівців.

Усе це доводить, що дотепер в українській історіографії відсутня цілісна картина щодо обставин підготовки та видання у 1708 р. Євангелія арабською мовою в м. Алеппо, а також оцінка його значення не лише для арабських православних християн, але й для світової духовної культури.

Мета цього дослідження – висвітлити передумови виникнення ідеї видання І. Мазепою Євангелія арабською мовою, розглянути внесок українського гетьмана в реалізацію цього шляхетного проєкту, викласти обставини потрапляння одного раритетного примірника до Бухареста, епопею його передачі до Бібліотеки Румунської академії наприкінці XIX ст. та його виявлення автором, а також виклад здійсненого вперше перекладу вступної частини Євангелія з грецької та арабської мов XVIII ст. українською мовою.

У самій Україні дотепер ніхто не бачив і не тримав в руках хоча б одного з примірників зазначеного вище Євангелія арабською мовою. І не тому, що боялися оголошеної у жовтні 1708 р. анафеми Івану Мазепі через його перехід на бік шведського короля Карла XII, або тому, що за майже 74 роки панування комуністичної ідеології в Україні ставлення до видатного борця за незалежність нашої держави отримала додаткове негативне забарвлення. Річ у тому, що це раритетне видання просто ніколи не потрапляло в Україну при всьому бажанні арабських християн на чолі з Афанасієм IV Даббасом – Антіохійським Патріархом (1685–1694, 1720–1724 рр.) і митрополитом Алепським (1695–1719 рр.). Після 1695 р. він неодноразово мандрував територіями багатьох православних країн, у тому числі й України, у пошуках підтримки для Православної Церкви Близького Сходу, щиро отримуючи її і від І. Мазепи. Треба окремо підкреслити, що контакти між І. Мазепою та слугою Божим Афанасієм ще й до видання Євангелія арабською мовою були дуже активними. Гетьман як меценат і глибоко віруюча людина добре усвідомлював значення зв'язків Православної Церкви України з Єрусалимською, Александрійською й Антіохійською патріархіями як важливого

¹ Андрусяк М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. Київ: АТ «Обереги», 1991. С. 37; Маланюк Є. *Illustrissimus dominus Mazepa* – тло і постать. Київ: Обереги, 1991. 45 с.

² Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель Православної Церкви [Електронний ресурс]. URL: <http://www.mazepa.name/history/mytyzyk.html>.

чинника засвідчення її належності до всесвітньої християнської цивілізації. Тому він періодично направляв до цих первородних острівців істинної віри в арабсько-мусульманському світі свої цінні дари, а також приймав чисельні делегації від них.

Про те, що І. Мазепа підтримував тісні зв'язки з православ'ям Близького Сходу, які здійснювалися через підконтрольні Османській імперії території тодішньої Молдови, Валахії та Болгарії, в тому числі й столиці останніх двох князівств – міста Ясси та Бухарест, – свідчить і такий цікавий факт. У червні 1707 р. гетьман інспектував стан завершення будівництва київських захисних споруд із чотирма вежами та трьома воротами навколо Печерської лаври (довжина стіни – 1 190 м, товщина – до 3 м і висота – 7 м), які відбувалися за його кошти та дозволили перетворити частину правого берега Дніпра на справжню фортецю. «Тут як розкопували гору печерську, – писав М. Костомаров, – знайдено було купу старих монет... Антіохійський Патріарх, якому послали їх на показ, назвав їх асирійськими»³. Шлях гетьманських кур'єрів до Алеппо та у зворотному напрямі пролягав перевіреним способом – володіннями Молдови та Валахії, до господарів яких в І. Мазепи був достатньо високий ступінь довіри, та в обхід небезпечних просторів Північного та Північно-Західного Причорномор'я, повністю контрольованих кримськими та буджацькими татарами, а також їх господарем – ще достатньо могутньою на той час Османською імперією.

Усе це підтверджує роль зазначених придунайських князівств як сполучної ланки між Україною та православними вірянами мусульманського простору. За цих умов можна з високою часткою вірогідності припустити, що під час неодноразових відвідань згаданим вище Антіохійським Патріархом/Алепським Митрополитом Афанасієм IV цих країн відбулися і відповідні контакти з гетьманом України, який дав згоду на фінансування досліджуваного нами видання. Тому не можна не погодитися з думкою сучасного румунського дослідника духовних зв'язків між православ'ям та християнами Близького Сходу Даном Рипе-Буйкліу, коли він аргументовано стверджує про існування тісного співробітництва між українськими, молдовськими та валаськими високими церковними ієрархами та політичними діячами того часу, з одного боку, та Антіохійським Патріархом/Алепським Митрополитом Афанасієм – з іншого⁴. Поряд із іншими конкретними кроками, спрямованими на підтримку Православної Церкви Близького Сходу, яка, починаючи з 1516 р., стогнала під турецьким ярмом (наприклад, Єрусалимський, Александрійський та Антіохійський патріархат – остання була заснована ще у 38 р. н. е. апостолами Петром і Павлом – не дозволялося будувати храми, видавати духовну літературу, а православним вірянам – вільно жити у мусульманському середовищі), український лідер зробив цим самим унікальний внесок, який увіковічив пам'ять про нього назавжди.

Тому з перших років державної незалежності українські вчені та дипломати здійснили комплекс заходів з метою виявлення та дослідження не лише додаткових фактів, пов'язаних із зарубіжною діяльністю І. Мазепи в цілому, але й щодо забороненої до того часу теми – невідомих сторінок появи, розповсюдження та долі його Євангелія арабською мовою. Одним із конкретних спільних кроків українських учених та дипломатів, у тому числі й автора, стала проведена влітку 1993 р. наукова експедиція спеціалізованих інститутів Національної Академії наук України за маршрутом: Батурич – Київ – Бендери – Варниця – Ясси – Галац – Бухарест. Під час продовження цієї шляхетної роботи автором було виявлено єдиний у Румунії примірник арабського Євангелія І. Мазепи. У подальшому

³ Костомаров М. Историчні монографії. Т. Х. Мазепа. Ч. І. Львів: Друкарня Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, 1895. С. 148.

⁴ Răpă-Buicliu Dan. Note bibliologice privind Biblie. N.T. Tetraevangheliar, Alep, 1708. Manuscris. Galați, 2009. S. 3.

перед румунською стороною було порушено питання щодо можливої передачі Україні цього унікального видання, але отримати його так і не вдалося, оскільки румунське законодавство, як і відповідні правові норми будь-якої іншої країни, не дозволяє відчужувати цінності, що належать до національної культурної та духовної спадщини та зберігаються лише в одному примірнику. Тому автору цих рядків залишилося лише одне: зробити якісне фотографування суцільного тексту Євангелія І. Мазепи арабською мовою та документів, які його супроводжують у Бібліотеці Румунської Академії та привести на Батьківщину їх якісний електронний варіант. Ця робота була виконана ще в 2009 р. із метою перевидання та розповсюдження серед науковців-дослідників і депонування у музеях Батурина, Києва та інших міст копій мало ким баченої в Україні арабської версії чотирьох Євангелій Нового завіту. Наразі українськими фахівцями проводиться унікальна робота щодо перевидання Євангелія І. Мазепи на титановій фользі, що забезпечить цю раритетну роботу від будь-яких імовірних пошкоджень. Паралельно разом із Надзвичайним і Повноважним Послом України в Лівані І. Остаєм із залученням арабських спеціалістів відбувається робота над перевиданням зазначеного Євангелія в паперовому вигляді.

Але до того, як будуть опубліковані відповідні копії Євангелія арабською мовою, доцільним уявляється висвітлення невідомих в Україні даних про історію її бухарестського оригіналу, розшифрування титулів гетьмана на початковій сторінці самого видання, аналіз та оприлюднення перекладів із грецької та арабських мов початку XVIII ст. вступної частини, автором якої був згаданий Антіохійський Патріарх Афанасій. Значний інтерес становить і доля цього «*unicum exemplarium*»⁵ впродовж XVIII–XIX ст. аж до 1882 р., коли відомий румунський колекціонер підполковник Дмитріє Паппазоглу, який, маючи очевидне мусульманське походження, високо цінуючи раритетність видання, вирішив запропонувати його для подальшого зберігання в Бібліотеці Румунської Академії. Завдяки цьому шляхетному кроку ми й змогли через понад 130 років знову доторкнутися великої справи І. Мазепи та К. Бринковяну.

Для початку зазначимо, що сам факт появи арабського варіанту Євангелія яскраво свідчить про три важливі речі: по-перше – про глибоку віру самого І. Мазепи у Бога та його впевненість у тому, що таким шляхом він донесе Слово Боже до свідомості гноблених мусульманським оточенням арабів-православних християн; по-друге – про високий рівень духовності й культури українського лідера, який за майже 22 роки свого гетьманування (1687–1709 рр.) багато зробив для зміцнення православної віри шляхом будівництва та реставрації церков, а особливо книговидавництва, не лише в Україні, але й за її межами, у тому числі в арабському християнському просторі; по-третє – про мультикультурність, поліглотство й багатогранність внутрішнього духовного світу видатного борця за незалежність України та блискучого захисника християнства, що слугувало суттєвим чинником для засвідчення його шляхетності та зміцнення авторитету серед близьких та далеких народів.

Про це в достатку свідчать висловлені Антіохійським Патріархом (на момент виходу Євангелія – митрополитом Алепським) Афанасієм слова вдячності на адресу І. Мазепи, надруковані у вступній частині Святого Письма грецькою (1 сторінка) та арабською мовами (6 сторінок), які додаємо в копіях мовою оригіналу, а також в українському перекладі.

Водночас існують серйозні підстави вважати, що після виходу і блискучого розповсюдження в арабському християнському світі Євангелія щиро вдячні араби християнського віросповідання поспішили відрядити до І. Мазепи, а також до К. Бринковяну, який у 1706 р. подарував їм друкарню, де й було надруковано Святе

⁵ Biblioteca Academiei Române. Cota CRV. III. 138853.

Письмо, спеціальну експедицію. Її учасники передали багаті подарунки та кілька примірників цінного видання для вручення двом передовим на той час лідерам-просвітникам як доказ того, що меценатська допомога останніх дала унікальний результат. З урахуванням природно-кліматичного чинника така експедиція не могла вирушити з сирійського міста Алеппо раніше весни 1708 р. Саме цей період був найсприятливішим для подорожі, оскільки коней, на яких вони їхали, без проблем можна було годувати свіжою зеленою травою вздовж усього задуманого маршруту прямування за схемою: Алеппо – Стамбул – Бухарест – Київ – Батурин, тобто до самої гетьманської столиці. З урахуванням значної відстані експедиція рухалася повільно, часто й надовго зупиняючись для відпочинку та заміни коней у придорожніх постійних дворах. Її керівники були впевнені, що до початку холодної пори року вони щасливо дістануться Батурина, де перезимують у палацах «славетного пана гетьмана Івана Мазепи», як зазначалося у вступі до Євангелія, а наступного року повернутися до Алеппо з черговою партією щедрих подарунків від нього.

Проте не все сталося, як планувалося. По-перше, експедиція після перетину Дунаю повернула на захід – до столиці тодішньої Валахії, де з великими почестями була прийнята та надовго затрималась у Бухаресті у загородньому палаці Могошоая валаського господаря К. Бринковяну, який також вніс свою лепту в появу Євангелія арабською мовою. Взаємний обмін почестями, подарунками, компліментами та особливо огляд і захоплення щойно завезеними примірниками Святого Письма, безкінечні урочисті зібрання та підготовка листів як для І. Мазепи, так і для духовних ієрархів православних християн арабського світу зайняли набагато більше часу, ніж передбачалося при плануванні експедиції. Мабуть, цей фактор разом із нестерпною літньою спекою, яка позбавила мандрівників відповідного комфорту, а їхніх коней – можливості знайти дешевий підніжний корм, і стали вирішальними для прийняття відповідальними за експедицію рішення перезимувати в Бухаресті та подолати другу половину дороги до Батурина навесні наступного, 1709 року, який, як з'ясувалося згодом, став доленосним та трагічним для І. Мазепи. Ніхто, крім Господа Бога, самого І. Мазепи та його вірного слуги та майбутнього спадкоємця гетьманської булави – на той час генерального писаря Пилипа Орлика, – не знав, що арабська експедиція ніколи не доїде до Батурина, а оригінал Євангелія арабською мовою не потрапить до рук гетьмана. Лише в 2009 р. він стане надбанням українських духовних осіб, дослідників, експозицій українських історичних музеїв і, нарешті, православних християн-арабів, які наразі проживають в Україні.

Головна причина тому – радикальна зміна геостратегічної ситуації в Центральній та Східній Європі у зв'язку з неочікуваним для царя Росії Петра I та більшості європейських лідерів того часу переходом І. Мазепи із усім гетьманським скарбом та значною частиною війська на бік непереможного до того короля Швеції Карла XII, багатотисячна армія якого у пошуках союзників, амуніції та фуражу на початку осені 1708 р. вступила на землі України.

Для самого І. Мазепи на тлі різкого та безпрецедентного ускладнення стосунків із молодим, вимогливим і амбітним російським царем цей момент став вирішальним. У цьому контексті не можна не погодитися з думкою українського дослідника ролі та місця І. Мазепи в історії України В. Марочкіна, який у статті, надрукованій у журналі «Україна» (№ 6, 1990 р.), влучно писав: «Гетьман України мріяв про визволення свого краю від царського деспотизму й шукав для цього собі союзників». У цьому випадку, безперечно, йдеться про могутнього на той час короля Швеції Карла XII.

Водночас не можна не зазначити, що на сьогодні завдяки документам, що збереглися в архівах різних країн, нам відомо, чому, починаючи з 1707 р. і до оста-

точного переходу гетьмана на бік шведського короля 1 жовтня 1708 р., нікому не було про це відомо, окрім як І. Мазепі та П. Орлику.

За умов поступового погіршення стосунків гетьмана з російським царем та паралельного з цим його наближенням до польського короля С. Лещинського, а через нього – започаткування контактів і з Карлом XII, спостерігалось активне використання І. Мазепою можливостей молдовських, болгарських та сербських кур'єрів, які в Європі менше потрапляли в поле підозри численних російських закордонних агентів. Так, один з молдовських посланців забезпечував таємне листування між гетьманом та княгинею Ганною Дольською – першою дружиною князя М. Вишневецького, яка була рідною тіткою польського короля С. Лещинського. Вона, у свою чергу, підтримувала зв'язки з королем, що напередодні історичного виступу І. Мазепи 1 жовтня 1708 р. мало для гетьмана велике значення. У шифрований лист княгині Г. Дольської, одержаний І. Мазепою у Києві 16 вересня 1707 р., був укладений також лист від С. Лещинського, у якому король обіцяв прийняти козаків по-батьківськи та задовольнити їхні бажання. «Княгиня Дольська надіслала мені через одного волоха сей лист, зашивши його у шапку посланцеві», – такими словами одного жовтневого вечора 1707 р. гетьман повідомив свого генерального писаря П. Орлика про отриману кореспонденцію з Польщі, у якій С. Лещинський викладав свої пропозиції щодо можливих майбутніх політичних взаємостосунків, спрямованих проти Росії⁶. Ці переговори, що проводилися у глибокій таємниці, були завершені на початку 1708 р. Вони ж відкрили прямий шлях до підготовки укладення І. Мазепою військово-політичного союзу з Карлом XII. Безпосереднім свідком усього цього як генеральний писар та довірена особа гетьмана був П. Орлик. Показовим у цьому плані є такий достеменний факт: коли пізнього вечора у жовтні 1707 р. П. Орлику стало відомо від самого І. Мазепи про його плани щодо С. Лещинського та Карла XII, генеральний писар настільки налякався та став переживати, що почав безперервно молитися Богові, під дощ вийшов із помешкання та став шукати бідних жебраків, щоб віддати їм милостиню та просити, щоб і вони молилися за оберігання гетьмана від нещастя.

Безперечно, учасники згаданої вище експедиції з Алеппо влітку та на початку осені 1708 р., не поспішаючи перетинати кордон з Україною, не могли навіть уявити такі доленосні для І. Мазепи та українського народу події. За великим рахунком, це й урятувало їм життя, оскільки їхня ймовірна присутність у Батурині на початку листопада того року, де повністю було знищено не лише 7–8-тисячний гарнізон, який був призначений І. Мазепою для захисту гетьманської столиці, але й усі її мешканці, завершилася б для них трагічно. І напевд чи було б врятоване від страшенної пожежі та, особливо помсти і знущання царських військ, саме Євангеліє арабською мовою. На жаль, та нищівна пожежа на понад як 300 років знищила пишність та величність до того процвітаючої столиці гетьманської України. Про все це члени експедиції дізналися у кінці 1708 р. й у великому поспіху покинули Бухарест, залишивши там і привезені ними примірники Євангелія арабською мовою, у тому числі й призначені для вручення І. Мазепі. Відтак зрозуміло чому, з огляду на численні війни, окупації, пограбування та гіркі людські трагедії, з них крізь століття до наших днів дійшов лише один, з яким ми хотіли б ознайомити читача ближче, у тому числі й шляхом презентації низки унікальних фотоматеріалів (*Див.: фото 1*).

Цікавим виявляється опис цього раритетного Святого Письма, виданого для «православних вірян, які на землях арабських проживають, що є однією з частин Землі» [переклад українською мовою здійснено вперше. – **Автор**].

Титульний лист відображає назву:

⁶ Костомаров М. Історичні монографії. Т. Х. Мазепа. Ч. І. Львів: Друкарня Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, 1895. С. 163.

**«Книга
Чистого Святого Євангелія, яскравого сяючого факелу чотирьох духовних
євангельських апостолів сподвижників Матвія, Марка та дорогих
провісників Луки та Іоанна,
надрукована нещодавно
на кошти славетного пана гетьмана Івана Мазепи,
у пошуку нагороди Божої та покаяння,
і це у році тисяча сімсот восьмому від Різдва Христового у
місяці січні». (Див.: фото 2).**

Фото 1.

Зовнішній вигляд Євангелія, виданого в січні 1708 року арабською мовою за кошти Івана Мазепи у м. Алеппо (Сирія), якого немає в Україні, один із примірників якого зберігається у фондах Румунської Академії. Передня і задня обкладинки, виконані з кипарисового дерева та обтяжені багато орнаментованою тиснутою у гарячий спосіб шкірою.

Титульний лист Євангелія І. Мазепи 1708 року арабською мовою.

Окреме місце як із друкарської, так із змістовної точок зору посідає зображення герба І. Мазепи (Див.: *фото 3*). У його верхній частині розміщений великий овальний щит, виконаний у характерному для того часу стилі бароко, оточений листами, над якими домінує окрилена янгольська голова. У центрі цього овалу виконана сцена мучеництва Апостола Андрія, а також символічний накладний хрест, який стоїть на власній основі. У збільшеній формі представлені висхідний місяць (ліворуч) та сонце з 12-ма променями (праворуч).

званного): двокінцевий угорі хрест із висхідним місяцем ліворуч та сонцем/зіркою праворуч унизу. По боках розташовані символ гетьманської влади – булава, а також гармати, списи, шабля, литавра, обрамлені бойовими прапорами.

У верхній частині другої сторінки Євангелія у рукописному виконанні розміщений текст на грецькій мові, який у перекладі українською звучить так:

«Благословенний Іван Мазепа, Гетьман Їх Царської Величності Війська Запорізького, кавалер Ордена Святого Апостола Андрія Первозванного».
[Переклад українською мовою здійснено вперше. – Автор].

Фото 3.

Сторінка 2 Євангелія І. Мазепи арабською мовою із зображенням герба гетьмана та написами грецькою.

Особливе значення, на наш погляд, мають п'ятнадцять букв-ініціалів, виконані староукраїнською та грецькою мовами, які оточують другу сторінку «Євангелія» з усіх боків у такій послідовності:

Г., Ї., М., В., / Є., Ц., / П., В., / З., Е. (грец.), / Ч., С., / А., А. / К.

Робота над їх розшифровкою довела, що кожна з них є носієм важливої інформації щодо відповідних посад, титулів та рангів українського лідера, зокрема, буква **Г.** розшифровується як Гетьман, **Ї.** – Іван, **М.** – Мазепа, **В.** – Васілеус, ... **П.**, – Ордена, **В.** – Високоповажний, ... **З.** – Запорізький, ... **С.** – Святий, ... **А.** – Апостола, **А.** – Андрія, **К.** – Кавалер. У робочому порядку на той час це читалося як «Іван Мазепа Війська Запорізького обох сторін Дніпра Гетьман и славного чина Святого Апостола Андрія Кавалер».

Наступна сторінка Євангелія містить слова глибокої вдячності, написані Афанасієм грецькою мовою (Див.: фото 4). Її український переклад має такий вигляд:

«До Благочестивого, Височайшого та Світлішого Пана Гетьмана всієї Малої Русі та військ Їх Царської Величності Запорізьких, Кавалеру Славетного ордена Святого Андрія Первозванного Пану Яснотельможному Іоанну Мазепі.

Запис святих сказань.

Чийм коштом було видано мовою арабською, надруковано

Боже Святе Євангеліє,

Шановний Іоанне Мазепа, від усієї країни Арабської

Шану для Русичів ти маєш.

Вірний, як належить, вдосконалюєш себе, ревнителю без докорів,

Святі слова Божі своїм коштом видаєш задля інших.

Отже, ти дав життя Книзі Божій, забезпечивши її друк необхідними коштами,

Провісництво божих слів зробив зрозумілим для віруючих країни арабів.

Посів ти достойне місце, відвідавши міста Антіохії,

Мазепа Іоанне, Гетьмане щасливий

Та володар Малої Русі благочестивий.

Рятівник численних душ,

На славу Божою твоя милість,

Най вона завжди буде з тобою.

За це молитимуся

Вашої Величності смиренний у Бозі бажає

в країні Арабів благочестивий в обох станах».

[Переклад тексту з грецької на українську мову здійснено вперше. – Автор].

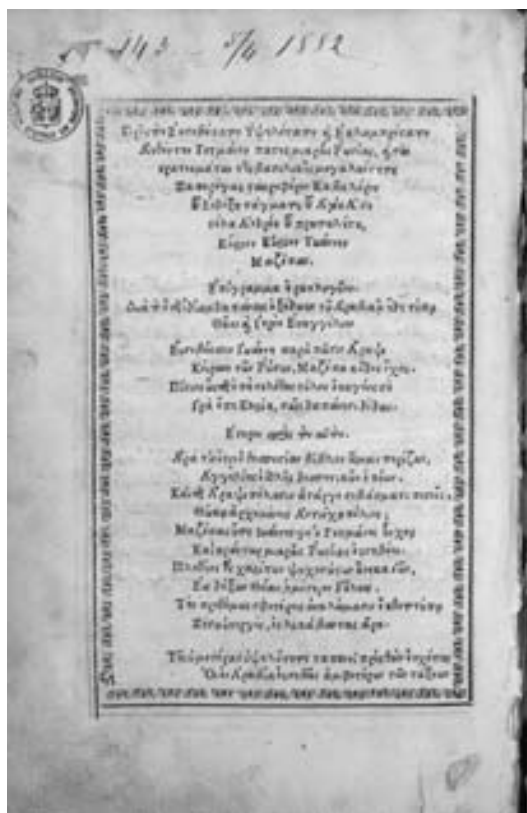

Фото 4.

Єдина сторінка грецькою мовою Євангелія, присвячена Івану Мазепі, включена до арабського варіанту цього раритетного видання.

Антіохійським Патріархом/Алепським Митрополитом Афанасієм також написані унікальні вірші – вдячність на адресу І. Мазепи, – які всіляко вихваляють та звеличують гетьмана за його неповторний шляхетний крок. Вони мають вступну частину та виконані у формі запитання та відповіді, а саме:

**«О високий пане, величний гідністю
Іван Мазепа, який стоїть на чолі Русі,
Ви отримали хвалу від арабських синів,
Віра їхня стала глибокою від того, хто запалює думки,
Оскільки Ваше велике положення є опорою, яка реалізувалася
для віри, що характеризується чистотою, виправданням та святістю.
Ви даруєте їм від Вашої щедрості милість,
Про яку говорив Бог у Євангелії у проникливому стилі.**

Питання

**Хто є для нас помічником та обдаровує нас
Цією книгою шляхетною, що дарує просвітлення?
Я маю на увазі провісника, який охопив
Вислови Господа нашого Ісуса про благу звістку
Разом з тим, що істинність нашого походження проявилася на
нас, синах арабських, і чітко підтвердилася.
Проте віросповіданням ми підкоряємося
Трону Антіохійському найшановнішому.**

Відповідь

**Іван Мазепа, гетьман, відомий
чеснотами, та який виявив благодіяння та милість,
Хто звеличився очолюванням Малої Русі,
Віра якої яскраво засяяла та здійнялася,
Хто зберіг славу її і він для неї – честь,
І хто прославив її ім'я високо, як небо,
І той, хто сповнений благодіяннями, які пізнані завдяки йому,
Вони напоюють душі, коли ті відчувають спрагу.
Він подарував нам високу Книгу за свій кошт,
Прославляючи Господа з величезною тугою за Ним
І, оскільки він одарив нас своїми шляхетними вчинками,
Хай довгим буде його вік великодушно.**

**Моляться за Вас, Ваша Велика Честь, священнослужителі
та прості правовірні,
що проживають в арабських країнах Іменем Отця і Сина і Святого Духа
Єдиного Бога».**

Після цих віршів, переповнених славою та молитвою за І. Мазепу, ідуть чотири сторінки у формі звичайного тексту, також адресовані гетьману тим же Афанасієм. Українська версія цього безцінного як з історико-лінгвістичної, так і змістовної точки зору тексту є такою:

**«Високопоставленому Вельмишановному Пану,
шановній високій канцелярії, достойній та благородній, поважному,
шляхетному та славетному Гетьману блискучої країни Малої Русі, кавалеру
Царської Величності Війська Запорізького та славного чина Святого
Апостола Андрія,
Іванові Мазепі,**

улюбленому нашому духовному сину, щастя Вам та благословення Бога-Отця, Вчителя нашого Ісуса Христа та Духу Святого, що втішає, який осяяв своїм сходженням божих чистих святих апостолів.

Вони вважають, що цар Хосров здобув найбільшу славу, а те зовнішнє щастя, якого він сягнув, звеличило його та вшанувало його, тому що він перевищив багатьох багатством, скарбами та своїми грошима, та вирізвився від решти тим, що є тлінним. І здалося йому, що ці речі і є щастя та нескінченна радість, які приносять користь. Таке припущення – помилка та неправда, різновид нерозумності, таке уявлення – безглуздість, покладатися на нього – абсурд. Проте ми, віруючі, о милостивий Пане, взірець поклоніння, прикрашений Господом, відомий чеснотами та благодіяннями, Високопоставлений Гетьмане, – ми дуже дивуємося, як люди в той час думали, що тимчасові речі – це межа найвищого щастя, джерело та секрет добра; ми запитуємо, чи є у світі щось непорушне, чого прагне людина? хіба щось з тілесних насолод не зникає, як сон, і ми говоримо, де тоді він, пророцький оклик, а саме слова про те, що дні людські – як трава та як польові квіти – так само цвітуть вони і також зрізуються, і ось нема їх, ти шукав їх місце та не знайшов; а де ж тоді слова пророцькі про те, що вся слава людини неначе цвітіння трави – якщо в'яне трава – розсіюється її цвіт, і де ж слова пророка, а саме: щодо нас, які були обдаровані божим знанням, які прийняли Христа через святе хрещення і які були з ним поховані, давайте-но завершимо ці слова з пророком у серці і душі. Ми також не живемо, проте Христос живе в нас; отже, істинно судилося, що справжня радість та щастя – це правдивість думки та правильне поклоніння, тому що ми визнаємо, що всім живим творінням, всьому сущому необхідний Господь Всевишній, могутньою є Його міць, величною є Його божественність. Ми також переконані, що для нашого спасіння необхідним є поклоніння, що мудрістю Соломона визначає Бога у Божій Книзі як сильнішого та могутнішого, ніж усі тілесні та духовні створіння. Цими словами ми хочемо сказати, що правильне поклоніння – пряма, гаряча, жива віра, нашептана Великим Господом. Коли ми кажемо «жива», то маємо на увазі чинення благодіянь та осудження пороків, оскільки віра без діянь – мертва, як казав достойний апостол, великий євангеліст. Коли ми кажемо «гаряча», то маємо на увазі велике завзяття та величезний запал як гірчичні зерна, як говорить Послане Слово. Коли ми кажемо «пряма», то маємо на увазі, що вона – покірنا та йде від глибокого знання заповідей Священного Собору та обрядів духовних отців. Коли ми кажемо «нашептана Богом», маємо на увазі, що приклади її є у двох великих основних Завітах Господа, в яких архангел Гавриїл та пророки, в них двох вони знаходяться; вони обидва [Завіти] – Слово Боже, [де сказано], щоб ти любив Господа Бога свого усім своїм серцем і усією своєю душею, і усім своїм наміром, і щоб ти любив ближнього свого як самого себе; отже, вірою живою проявляються повна любов та добрі діяння, які чиняться щодо ближнього, тому що біси вірять та підкоряються, і тремтять від нього, Всевишнього, і бояться. Зараз віра їх безнадійно мертва, а страх їхній – непроглядна темрява, немає їм від нього користі та дару, оскільки він – позбавлений такої чесноти, як любов, адже Апостол Павел промовляв, що істинне щире поклоніння – це те, яке доповнено глибокою любов'ю. А, отже, Ви, Ваше Високоповажносте, який поєднує віру з істинним поклонінням та несе прапор цієї величної держави, який очолює ряди благородних, Ви будували і зводили своє істинне православне поклоніння на справжньому міцному стовпі, і Ваша жива віра з найблагороднішими доказами та найвеличнішим доводом у Вашій освітленій Господом милостивим душі, оскільки Ви схожі та подібні у Вашій вірі

до благородних Ваших прашурів, і потрібно сказати, що дійсно Ви – святий з материнського нутра, тому що Ви полюбили вчення та мудрість і шукали їх, схилялися до них і здобули їх, і знайшли мудрість, яка все ще продовжує з Його Трону направлятися до Вас з вершин Його, і коли Ви зрозуміли, що винагорода та користь від неї – чесноти та всеохоплюючі блага, обійняли Ви віру з радістю, оскільки Ви – любите Бога, прийняли її з радістю, виконавши настанови тих, хто радували Господа до Гавриїла, за часів Гавриїла та після Гавриїла, я маю на увазі праведників та пророків, царів та вибраних, особливо того, хто з пророків Цар, той, хто дійсно плоттю знайшов Бога, і вона закричала від божественного запалу та високого жару, той, хто дає мені крила, як у голуба, – і я лечу та відпочиваю, так Ви прикрашаєте свою прекрасну душу радістю та розумом, неначе голуб, прикрашений золотом та двома крилами духовними, під якими я маю на увазі два великих Завіти Божі, два шановані Завіти, з якими Ваші добродіяння поширюються на всі горизонти безперервно, щедро та не спиняючись, та летите благою думкою та рятівною перевагою вверх, щоб відпочити навіки у небесних царствах Бога та насолоджуватися Його бажаними улюбленими благами, тому поєдналися Ваші попередні добродіяння та коридори вогнів Вашої великої віри, до нас, правовірних вірян, які на землях арабських проживають, що є однією з частин Землі. Ви стали для нас другим пророком і вмілим провісником, щоб пробудити наші бажання до православної віри з найгарячішим запалом, великою добротою, чудовою Вашою скромністю та величчям Вашим дарунком, оскільки Ви є Вельмишановним, Поважним та Кавалером Ордену, що носить ім'я Апостола найблагороднішого, і ця справа з допомогою Божою та великою винагородою, тому що Петро – найголовніший зі Святих Апостолів Христа, який вчив, по-перше, про правильне поклоніння та праву віру в тому куточку світу, який населяємо ми, віряни, на якого спираємось, і який є хоробрим, фундаментом Церкви на них, і первосвященником був для них, посівши цей священний апостольський трон, який віднесений до нас, найдорожчий Патріарх, відомий в них [землях] ім'ям, великого міста Антіохії, він – тілесний брат Вельмишановному Апостолу славному Андрію Первозванному, який у краях Ваших став Євангелістом, знанням істини та провісником правильної віри. І відкрилася нам Ваша довершена, усією душею та серцем, любов до Бога, яка від Вашої добровільної спраги та праведного Вашого поклоніння і на нас поширюється, і дозволила нам надрукувати це Священне Духовне Писання, високу Господню Книгу, під якою я маю на увазі найсвятіше Євангеліє, найдорожчу Божу Книгу, на Ваші кошти та витрати, через любов до ближнього завдяки чудовій Вашій допомозі. Ви продемонстрували добре ставлення до мешканців усіх арабських країн з правовірних християн віри православної, і заради цього Божого, боргом є вклонитися Йому, дару, який Ви подарували нам завдяки даній Вам Господом владі та можливостям, якими наділив Вас Господь, і хорошому високому керівництву – ми обов'язково повинні віддати належне цій величезній милості та подяку розкішну, славу велику та спасибі щире згідно з обов'язком, а ще краще прохання численні та мольби численні силою, яка нам дарована і дана нам Господом, тому що ми взяли милість за милість.

Щодо сили, яка у нас є, то разом з усіма священнослужителями висловлюємо Патріарші благословення з духовними мольбами ввечері, в обід та опівдні, з великим смиренням та рясною мольбою Богові, що відає усім, Господу Всевишньому, позбавленому кволості, заради Вашої шляхетної, високої милості. Щодо решти правовірних з простого народу, то вони прославляють дорогу Вашу світлість постійно та просять для Вас довголіття та років численних, та всі ми, одним словом та серцем єдиним молимо єдиносущу святу

Трійцю подарувати Вам, володарю спокою та скромності, нескінченну безпеку та здоров'я на весь вік, та старості, квітучої чеснотами, а потому всьому – спасіння душі та спадщини небесної, обіцяної тим, хто любить Його та боїться Його, хто відданий заповітам Його з усім, що містить палац Ваш, збережений Господом, та усім, хто звертається до Вас Ісусом Христом, Господом нашим, якому слава навіки, та нехай проле він на вас усіх своєю милістю та благо. Амінь.

Афанасій, милістю Бога Всевишнього Патріарх Антіохійський у минулому, Який молиться за Вас, Ваше Високоповажносте, завжди.

[Переклад текстів з арабської українською мовою здійснено вперше. – Автор].
(Фотографії сторінок оригіналу додаються: фото 5–9).

Цікавою виявилася подальша доля цього раритетного видання. Варто зазначити, що ніхто на сьогодні не володіє повною інформацією щодо місць зберігання привезених примірників Євангелія відразу після смерті І. Мазепи. Можливо, їх тривалий час переховували, щоб не бути звинуваченими у прихильності до опального в Росії та підконтрольній їй на той час Україні гетьмана. Принаймні єдина звітка про зберігання у Румунії примірника, який дійшов до нас, стосується 1762 р., коли невідомий власник, судячи з усього, – високого церковного походження, який мав власну печатку з зображенням Святої Трійці, залишив її відбиток на одній зі сторінок Євангелія. Також залишається нерозкритою таємницею, яким чином ця Свята Книга у 1835 р. потрапила до колекції румунського капітана Костянтина Олтельничану-Корнеску, а через вісім років він її продав іншому завзятому колекціонеру – на той час також ще капітану мусульманського походження Д. Паппазоглу. Проте він зробив фактично непоправну помилку: над рукописним надписом попереднього власника «Капітан Костянтин Олтельничану» наніс жирними чорнилами напис: «Капітан Дмитріє Ан. Паппазоглу», а пізніше додав: «Це арабське Євангеліє є складовою частиною Паппазогліанської Бібліотеки з Бухареста, підпис, майор Д. А. Паппазоглу». З часом він став відомим колекціонером та бібліографом, проте наприкінці життя прийняв рішення продати арабське Євангеліє, як зазначалося вище, Бібліотеці Румунської Академії. Так, уже підполковник Д. Паппазоглу 25 січня 1882 р. звернувся до тодішнього міністра культів та освіти Румунії Г. Точілеску з листом (zareestrovaniy за вхідним номером 1749) із пропозицією придбати у нього зазначене вище Євангеліє за 600 нових на той час румунських леїв, що становило достатньо велику суму. Сам Д. Паппазоглу дав високу оцінку цього раритетного видання, тому що, за його словами, «на початку 18-го століття воно було присвячене козацькому Гетьману та князю України Мазепі православним кліром Аравії і тому, що це Євангеліє представляє інтерес для нашої країни, оскільки, кажуть, що Мазепа був похований у місті Галац в одній з місцевих церков і, можливо, у вступній частині до цього Євангелія, яке добре збереглося, міститься правда, якою цікавиться наша історія». Отже, навіть така освічена людина як Д. Паппазоглу мало знав про історію шести перепоховань І. Мазепи у румунському місті Галац.

Того ж дня Г. Точілеску, який особисто цікавився долею українського гетьмана в Румунії, своїм супровідним листом за номером 1040 від 25 січня 1882 р. надіслав оригінал звернення Д. Паппазоглу до директора Центральної бібліотеки Румунської Академії з проханням «оглянути книгу та, оцінюючи її важливість та раритетність, доповісти, чи можна її придбати та за яку суму?».

27 січня 1882 р. у своїй відповіді директор бібліотеки намагався переконати міністра в тому, що з самого факту видання цього Євангелія арабською мовою «не впливає жодного історичного значення для Румунії, навіть, якщо кажуть, що славетний Гетьман, нібито, був похований у Галаці, як на це претендується».

Тобто, знову, на рівні, здавалось би, начитаного директора Центральної бібліотеки Румунської Академії бачимо невпевненість та брак інформації щодо історії поховання та перепоховання тіла І. Мазепи протягом 1710–1881 рр. у Галаці.

Проблемну ситуацію з придбанням Румунською Академією єдиного в Румунії примірника цього раритетного видання у підполковника Д. Паппазоглу розв'язала рішучість міністра Г. Точілеску, який своїм листом номер 4461 від 3 квітня 1882 р. на адресу керівництва Центральної бібліотеки Румунської Академії розпорядився придбати Євангеліє арабською мовою, «депонувати та реєструвати цей твір» у її фондах. На виконання цього розпорядження 5 квітня 1882 р. під реєстраційним номером «155 A Unicat» відповідний надпис було занесено до книги надходжень Центральної бібліотеки Румунської Академії за 1882–1883 рр. Завдяки цьому на сьогодні ми маємо унікальну можливість торкнутися реального результату благодійної діяльності великого гетьмана України та повернути хоча б електронну копію спонсорованого ним «Євангелія» на Батьківщину.

Цікавим є те, що до самого «Євангелія» додана коротка рукописна історико-біографічна довідка румунською мовою, яка достатньо точно представляє самого українського гетьмана: «Іван Мазепа, гетьман козаків України. Народився у 1640 році на Поділлі. Став писарем гетьмана України. Після смерті свого керівника, у 1687 році був обраний замість нього козацьким гетьманом. Цар Росії Петро Великий затвердив Мазепу гетьманом України. Пізніше, **прагнучи незалежності своєї держави** [підкреслення наше. – **Автор**], останній став союзником короля Швеції Карла XII-го та вступив у битву з москалями під Полтавою. Після поразки короля Карла переможені прибули до Валахії до палацу Костянтина Воде Бринковяну, а потім перейшли до Бендер, де гетьман помер у 1709 році. Це Євангеліє арабською мовою присвячене віруючими монахами з Аравії гетьману Мазепі, коли він був титулований гетьманом України»⁷.

Гадаємо, що лише за оригінальний примірник Євангелія арабською мовою 1708 р. видання, аналогії якого цілісно не збереглися навіть у православних арабів, та за написані через майже двісті років правдиві слова про славетного українського гетьмана, особливо в частині щодо незалежності Української держави, не кажучи про прийняття його праху на вічний спочин у Галаці, українці мають бути вдячними та висловити велику подяку сусідньому румунському народу за збереження історичної пам'яті про видатного сина українського народу І. Мазепу та його шляхетні діяння впродовж понад уже трьох століть.

Водночас, не можна не зазначити, що всебічне співробітництво та майже 20-річна дружба І. Мазепи з К. Бринковяном, видання їхніми спільними зусиллями у 1708 р. у м. Алеппо (Сирія) Євангелія арабською мовою може стати добрим прикладом для сучасного покоління політиків, дипломатів та науковців, які працюють на ниві українсько-румунського співробітництва та перезавантаження відносин між Україною та Румунією на основі дружби, взаємовигідного співробітництва, взаємної довіри, підтримки та добросусідства.

References

- Andrusiak, M. (1991). Hetman Ivan Mazepa yak kulturnyi diiach [Hetman Ivan Mazepa as a cultural figure]. Kyiv, Ukraine: AT «Oberegy». [In Ukrainian].
Biblioteca Academiei Române. Cota CRV [Library Of The Romanian Academy. CRV quota]. III. 138853. [In Romanian].
Kostomarov, M. (1895). Istorychni monografiyi. T. X. Mazepa Ch. I [Historical

⁷ Рендюк Т. Г. Гетьман України Іван Мазепа – Молдова та Румунія. Бухарест: «PRINTEX», 2008. С. 74–75; Rendiuk T.G. Hatmanul Ucrainei Ivan Mazepa – Moldova și România. București: «PRINTEX», 2008. P. 74–75; Рендюк Т. Г. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий... Київ: АДЕФ-Україна, 2010. 480 с. (українською, англійською, польською, французькою та румунською мовами).

monograph. Tom X. Mazepa. Part. I]. L'viv, Ukraine, Drukarn'ya Naukovogo tovarystva imeni T. G. Shevchenka.

Malaniuk, Ye. (1991). Illustrissimus dominus Mazepa – tlo i postat [Illustrissimus Dominus Mazepa – the background and the figure]. Kyiv, Ukraine: Oberegy. [In Ukrainian].

Mytsyk, Yu. Hetman Ivan Mazepa yak pokrovytel Pravoslavnoi Tserkvy [Hetman Ivan Mazepa as patron of the Orthodox Church]. Retrived from: <http://www.mazepa.name/history/mytzyk.html>. [In Ukrainian].

Râpă-Buicliu, D. (2009). Note bibliologice privind Biblie. N.T. Tetraevangheliar, Alep, 1708. Manuscris [Bibliological notes on the Bible. N. T. Tetraevangheliar, Aleppo, 1708. Manuscripts]. Galați, Romania. [In Romanian].

Rendiuk, T. G. (2010). Hetman Ivan Mazepa – vidomyi i nevidomyi... [Hetman Ivan Mazepa – known and unknown]. Kyiv, Ukraine, ADEF-Ukrayina. [In Ukrainian, English, Polish, French and Romanian].

Rendiuk, T. G. (2008). Hetman Ukrainy Ivan Mazepa – Moldova ta Rumuniya [Hetman of Ukraine Ivan Mazepa-Moldova and Romania]. Buharest, Romania: «PRINT-EX». [In Ukrainian].

Rendiuk, T. G. (2008). Hatmanul Ucrainei Ivan Mazepa – Moldova și România [Hetman of Ukraine Ivan Mazepa-Moldova and Romania]. București, Romania: «PRINTEX». [In Romanian].

Вступна частина «Євангелія», виданого у м. Алепо (Сирія) у 1708 році за кошти І. Мазепи у друкарні, яка була подарована арабським православним християнам господарем Валахії К. Бринковняном, грецькою та арабською мовами, а також відповідні фотоматеріали.

Фото 5.

Фото 6.

Фото 7.

Фото 8.

Фото 9.

Рендюк Теофіл Георгійович – доктор історичних наук, ст. науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України (вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Rendiuk Teofil H. – Doctor of Historical Sciences, senior research fellow at the NASU M. Rylskiy IASFE, Ukrainian Ethnological Centre Department (4 Hrushevs-koho St., Kyiv, 01001, Ukraine).

THE GOSPEL OF IVAN MAZEPA IN ARABIC DATED 1708 IS AN EXCELLENT MONUMENT OF RELIGION, HISTORY AND CULTURE

The purpose of the research is to introduce into scientific circulation information about the circumstances of the creation, structure, content and further fate of the unique gospel in Arabic, published in the early 18th century in Aleppo with the direct assistance and financial support of Hetman I. Mazepa. **The methodological basis of the research is the principles of historicism, scientific character and objectivity.** Research methods were selected in accordance with the goal. These include methods of historiographic analysis and synthesis, specifically search, problem-chronological, and retrospective. **Scientific novelty** For the first time, unknown in Ukraine data on the history of the original «Gospel», published at the expense of I. Mazepa in Aleppo (at present Syria) and discovered by the author in Bucharest are revealed. **Conclusions.** The titles of hetman were deciphered on the front page of the publication. Translations from Greek and Arabic of the early 18th century of the introductory part, authored by Patriarch Athanasius of Antioch, were analyzed and published for the first time. The fate of this «unicum exemplarium» during the 18th and 19th centuries, was studied when in 1882 a famous Romanian collector, Lieutenant Colonel Dmitrie Pappazoglu, who, having obvious Muslim roots, highly appreciated the rarity of the publication and decided to offer it for further preservation to the Library of the Romanian Academy.

It is noted that currently Ukrainian specialists are conducting a unique reprint of I. Mazepa's «Gospel» on titanium foil, which will protect this rare work from any possible damage. At the same time, the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine to Lebanon Mr. Ostash, with the involvement of Arab specialists, are working on republishing of this «Gospel» in paper form in 2020.

Keywords: Ukraine, the Arab world, the Gospel in Arabic, translations from Greek and Arabic, Patriarch Athanasius of Antioch, Arab Orthodox Christians, the Library of the Romanian Academy, reprints, titanium foil.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рендюк Т. Євангеліє Івана Мазепи арабською мовою 1708 року – видатна пам'ятка релігії, історії та культури. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 47–64. DOI: 10.5281/zenodo.4120031.

Цитування за стандартом APA

Rendiuk, T. (2020). Yevamheliie Ivana Mazepy arabskoiu movoiu 1708 roku – vydat-na pamiatka relihii, istorii ta kultury [The Gospel of Ivan Mazepa in arabic dated 1708 is an excellent monument of religion, history and culture]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 47–64. DOI: 10.5281/zenodo.4120031.

УДК 94 (477)

Олександр Пилипенко

ДОКУМЕНТИ З ОСОБОВОГО ФОНДУ АНДРІЯ ЖУКА (Частина 3)

DOI: 10.5281/zenodo.4120065

© О. Пилипенко, 2020. CC BY 4.0

У третій частині публікації ми продовжуємо вводити до наукового обігу документи з особистого фонду Андрія Жука – видатного українського революціонера, громадсько-політичного діяча, дипломата, публіциста, члена УСДРП, члена «Проводу» Союзу Визволення України, одного з засновників кооперативного руху. Вони висвітлюють діяльність Андрія Жука та інших членів Союзу Визволення України в 30-х роках ХХ ст.

У наведених звітах подається перелік книг, надісланих А. Жуком до НТШ у кількості 138 позицій, а також інформація про видання Союзу Визволення України, полонених у фрайштадському таборі, книги про Т. Шевченка та його твори. Публіцистичному доробку А. Жука в його особовому фонді 3807 ЦДАВО України присвячено кілька справ. Зокрема це вирізки статей із газет «Діло», «Новий час» за 1930-ті роки під псевдонімами Андрій Вовчанський, А. Критський. Крім того, подана неопублікована рукописна стаття «Зелений клин. Українські проблеми на Далекому Сході». Це дає нам можливість більш детально познайомитись з публіцистичною діяльністю відомого політичного мислителя та дослідника вивільного руху України.

Документи подано із збереженням мови оригіналів.

Ключові слова: Андрій Жук, особовий фонд, українські архіви, Союз Визволення України.

№ 1 Лист до Андрія Жука від 20.08.1931 р. з м. Бадег Бадег, 20. VIII. 1931.

Дорогий Пане Андріє!

Вже давно меморіал, але досі не мав змоги вислати Вам, бо не було за що вислати. Тепер вдалося трохи роздобути гроші і досилаю Вам. Але, Дорогий Пане Андріє, посилаю Вам цей меморіал під умовою, що поки що Ви не будете його опубліковувати. Ставлю Вам цю умову тому, що я не маю права розпорядкуватися паперами, що залишилися після Вячеслава Казимировича. Вся кореспонденція має перейти до Національного Музею і на неї наложений заперет не допускати нікого до публичного ужитку на протязі 10 літ. Що до інших паперів, то ще не знаю точно куди мають перейти: чи до Нац. Музею, чи до Наук. Т-ва ім. Шевченка. Отже, тільки ці інституції зможуть ними розпоряджатись. Посилаю Вам, бо цей меморіал вже був у Ваших руках і Ви зі змістом його знайомі. До того-ж Ви пишете, що хочете його використати до Ваших споминів. Певно ці спомини не вийдуть так скоро, тому роблю це для Вас. Але до того часу, як все це перейде куди буде призначено і буде передано до публичного ужитку, прошу Вас не опубліковувати.

Ви можете про нього згадувати, навіть подавати зміст, але не публікувати дословно. Ви розумієте, що від цього буде для мене велика неприємність і вірю, що Ви не зробите її для мене. Я знайшов листа доньки Вячеслава Казимировича і з нього довідався, що це вона переслала цю чернетку. Як видно, що ця чернетка вже другого, а, може, навіть третього випуску, бо написана з невеликими поправками. Але все-ж таки двох слів не міг докладно розібрати /після них поставив знак: ?/. Отже, буду Вам дуже вдячний, коли Ви підтвердите, що виконаєте моє прохання.

Щодо літературного наслідства Вячеслава Казимировича, то поки що нічого не можу Вам точно сказати. В першу чергу мушу я закінчити упорядкування кореспонденції /на мене налягають/, а тоді візьмусь за упорядкування рукописів. З побіжного огляду можу сказати, що в дуже небагато, закінченого цілком не бачив нічого. З дуже багато різних нотаток окремі думки, які В. К. записував на клаптиках паперу.

Якщо їх упорядкувати по змісту, то, думаю, вони теж представлятимуть велику цінність. Крім цього, залишилися помітки на тижневому календарі /т.ск. щоденник/, а також знайшов зошит, в якому розпочав, а потім перервав, щоденник. Упорядкування цих паперів доручив Вячеслав Казимирович мені спільно з Д. Дорошенком. Дмитро Іванович обіцяв заїхати до мене /він тепер в Мауері у Залізняка/, щоби обдивитися і встановити план упорядкування. На всі ці папери заперту ніякого не положено і тому вони могли-б вийти друком в скорому часі. Право на опублікування їх матиме, думаю, та інституція, до якої перейдуть. Ця робота буде дуже тяжка. Ви знаєте як невиразно писав З. К., а ці замітки робив він в поспіху і тому вони писані ще більш невиразно.

Працюючи з З. К. вже від довгих часів, я найлегше міг-би розшифровувати його писання. Тому я уявляю собі цю роботу так, що мушу переписати все на машинці. Жиючи тут і працюючи по господарству, у мене залишається не так багато часу на цю працю. Тому я думаю, що було-б найліпше, коли-б та інституція куди перейдуть всі ці папери, могла-б взяти мене до себе для цієї роботи. Але розумієте самі, що тепер це неможливо. Про цю справу ще напишу до Вас коли виясниться куди мають перейти. Тоді може-б і Ви могли-б щось в цьому допомогти. Отже, думаю, вже незабаром прийдеться мені розпочати заходи щодо шукання заробітку. Ця машинка, на якій пишу листа, є моя власна. Отже, може, це послужить плюсом прикупанні заробітку.

Кореспонденція З. Ч., як я вже писав, перейде до Нац. Музею, але опублікування її може бути лише по 10 літах після смерті З. К. Думаю, що по впливі цього речічка було-би дуже бажаним опублікувати. Для цього теж потрібно підготувати до друку. Вже той факт, що упорядкування кореспонденції було доручено мені, що в більшості ця кореспонденція була мені відома, міг-би Нац. Музей взяти мене до роботи по підготовлених до друку. Думаю, що цим не була порушена воля Вячеслава Казимировича* Як писатиму до Митрополита, то думаю згадати йому про це. Яка Ваша думка на це? На цьому закінчу, треба йти.

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 8–9).

**№ 2. Лист адвоката Романа Домбчевського до Андрія Жука від 20.08.1931 р.
з м. Стрий**

АДВОКАТ
РОМАН ДОМБЧЕВСЬКИЙ
СТРИЙ вул. Трибунальська

Дорогий Товаришу Андрію!

Як тільки побачив я перше число журналу «За Україну», то справді не знав, чи плакати з радости чи сміятися. Був би я бігав по цілیم місті та кричав людям, що сталася велика річ, але прохолоджувало мене духове лихоліття, із-за якого люди

не-чуткі та не-вразливі на великі речі. Стверджую факт, що у Вашому видавництві відродився цілий «Союз Визволення України» але при коректурі 20-ти літ він значно поширений щодо кругів, які заінтересовані в ньому, поглиблений ідеологічно. Я певний, що Ваш часопис буде мати кольосальний вплив на громадянство і потрапить зробити це, чого досі не потрапила зробити ані одна ідеологічно національна група сама для себе.

Найважнінше те, що врешті діждалися ми часопису дуже поважного, дискусійного, в якому можна порушити свобідно і без обиняків всякі питання, які наболіли в душах громадянських. діячів. Іменно тому, значіння журналу неоцінене. Пересилаю Вам коротку статейку: порівняння жидівського національного життя і руху з українським. Приготовляю ще дещо. Прошу зовсім свобідно поступити, і якби то небудь не відповідало, відкинути. Уважаю, одначе, що справлювати статтю не було рації, бо держуся стисло націоналогічних доктрин і тут ледви чи є що поправляти.

Користаю з нагоди і прошу Вас порадыте мені в такій справі:

Звернулися до мене з різних сторін м. і. з. Інституту у Варшаві чи не маю яких споминів про працю у Фрайштаті. Я відписав усім, що хоч би мав, то проте я не виривав би ся видавати що-небудь сам, без порозуміння з Вами. Про це ми говорили в часі нашої стрічі у Львові перед 2-ма роками. Розумію працю жерельну, історичну, з поданням докладних дат, фактів чисел і т. д.

Одначе мені кажуть і вимагають зробити щось інше, а іменно: Написати зовсім суб'єктивні спомини за час 8 літ побуту в таборах СВУ і дипломатичних місцях в Празі. Це вже інше діло, одначе не знаю, як до нього братися. Певно є дуже багато річей, про котрі нема ніякої записки ані в актах СВУ, ані обох місій в Празі: Військової і дипломатичної, в котрих я працював. Одначе і тут потрібно мені деяких дат, а не маю їх, бо мій особистий архів, який я привезу з Праги лишив в секретаряті чеської С.Д. партії, пропав. Без Вашої помочі і помочі Бочковського не дістану потрібних назвищ і дат, щоби написати такі цілком суб'єктивні спомини.

Дуже Вас прошу подати мені Вашу думку в цій справі. Може Ви задумете що-небудь видати, то ми могли би поразумітися. Можливо, що небавом буду у Львові, то обов'язково Вас відвідаю. Бажаючи Вам найкращих успіхів у початому великому ділі.

Щиро Вас здоровлю Ваш

/підпис/

P.S. Статті не даю, бо викинув за іншими справами. Привезу до Львова; приїду на 25 і 26/XI з нагоди Заг. зборів палати адвокатів та загощуся до Вас, товаришу, передовсім обговоримо всі порушені тут і інші справи.

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 10).

№ 3. Лист адвоката Романа Домбчевського до Андрія Жука від 29.06.1934 р. з м. Стрий

Адвокат

Др. Роман Домбчевський

Стрий

Стрий, дня 29/VI 1934 р.

Дорогий товаришу!

Казав мені недавно, як я був у Львові, тов. В. Темницький, що Ви маєте думку скликати щось в роді з'їзду всіх бувших працівників СВУ по таборах. Задля нього потреба Вам адрес. Тому, що ця справа дуже мене інтересує і я теж думав про це вже давно, даю Вам ті адреси, які я маю:

Певно знаєте, що в Калуші в ПСК є інж. Агр. Павло Дубрівний. 2. Один з тих, що був в Кнітельфельді зі мною. Володя Степанович, буде знати хтось у Львові. На Волині теж є один з наших співробітників в таборовій кустарні і театрі /технічній/.

3. Бутович, столяр, але не пам'ятаю з якого села.

4. Довпем, був банковим служачим сь м. Луцька або Рівного. Може, буде знати хтось у Львові. А в с. Величі теж є один з наших співробітників.

Від Костя Голобродського і бувшого старшини Куровського, що є у Львові, можете довідатися дещо більше і про це не треба Вам і казати. Але якби Ви дали відповідний зазив до преси, то я переконаний, що тоді і зголосилися дуже багато різних, з північних земель.

Урешті скінчилися спогади і переслав їх Стоцькому. Я цікавий, чи їм ті спогади подобаються та придадуться. Думаю, що так, бо я старався писати інтересно.

Стаття, про котру ми говорили в зв'язку з видавництвом «За Україну», вже була в «На зустрічі». Подам туди ще деякі близькі теми. Напишіть-прошу про ці справи дещо.

Мої спогади в угор. Н. Інституті Свекрицький: Ще зробились поправки перед тим мушу бачитися ще з Вами щоби дещо контролювати.

Щиро Вас здоровлю,

Ваш /підпис/

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 11).

**№ 4. Лист адвоката Романа Домбчевського до Андрія Жука від 05.01.1934 р.
з м. Стрий**

Адвокат

Др. Роман Домбчевський

Стрий

Стрий, дня 5/1 1934 р.

Дорогий товаришу!

Приготовляю для Вас відому статтю і по святах Вам її пришлю. За тяжкою працею канцелярії не було часу скорше зробити. Думаю, що не буде запізно.

Тимчасом, я взявся поважно до писання споминів. Почувши про книжку Кобця «Записки полоненого» дістав я її і прочитав. Оскільки знаю, це одинока річ в повоєнній літературі нашій, в якій говориться про табори С.В.У загалом. Не знаю, чи добре орієнтуюся. Справа виходить так, що мабуть треба буде мені зайняти якесь становище – і думаю може й Вам як пишите спомини – до тої книжки. Річ написана гарно, талановито, але як звичайно в давніх російських «космополітів», тепер більшовиків, дуже роздвоєно. Там є якісь сліди симпатії до праці С.В.У., позатим неґація багатьох речей, яких не можна нехтувати. Передовсім відносно національної справи. Порівнювати цієї книжки з Ремарком, як це дехто робив, не можна, хоч якась мала схожість є. Навіть не можна справдувати становища Кобця радянськими умовами, як це робить Др. Сімович, бо за пару років Кобець не вдумав того, що пережив перед більшовиками.*

Далі характеристика осіб. Моя випала там найгірше і мушу зложити кондоленції цілому С.В.У. – на Ваші руки, що за* більшовицького побуту довіряли відповідні справи людині такої моральної кваліфікації, як оце виходжу.

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 12).

№ 5. Лист Яків Косовського до Андрія Жука

Яків Косовський

Львів, дня 3, листопада 1934 р.

Черняхів

П. Глубічок Великий

ВП. Пане!

Відсилаємо Вам, Ваше бажання, Ваш манускрипт п'єси «Два млини». Тема, яку Ви зачіпаете, цікава, так само цікавий сюжет. На жаль, у такому вигляді, як тепер, її друкувати не можна. Треба попрацювати ще над характерами осіб, крім

того треба повигляджувати всі припадковости, а то багато виходить несподіванок. Характер Левка, людини напівбожевільної, треба би ще детальніше обдумати. Не варто так само вкладати в драмі йому визначну таку роль, дарма, що вона може бути і для глядача зрозумілою. Далі треба мати на увазі, що сучасний читач чи глядач – не хоче стравити неприродних монологів, а їх у Вас багатенько. Сучасні драматурги цілком монологами не користуються. На мій погляд – сюжет Вашої п'єси далеко більше надався би на сподівання, але не виключена й драма тільки треба і ній більше жалості і природності. Коли б Ви мене хотіли послухати та п'єсу переробили, то власне для сільських театрів зробила б добру послугу. Але ж так як вона є, поки що й до вистав не дуже годиться. Занадто багацько видно у Вас чужих впливів, та це нічогісінько не шкодило б, як би вони були використані Вами у більше своє вільній спосіб. Одне пізнати, то все таки Ви багацько начиталися українських драм, бо й санови пливають легко і сліди розмов у чужих драмах у Вас значні. І мова у вас чиста. Я радив би пера не кидати.

Прийміть цих кілька зауваг та вислови поважання.

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 13).

№ 6. Лист М. Берзінакі до А. Жука від 9.10.1931 р. (польською мовою)

Odpis

9.X.1931 r.

Wielmożny Pan

Andrij guk

_L_w_o_w

Sekretarjat Instytutu Badań Spraw Narodowościowych uprzejmie komunikuje, że po sprawdzeniu zawartości nadesłanej z Wiednia skrzyni z zakupionym przez instytut księgozbiorem, okazało się, że brak jest:

S.Skoropyss-Poltuchowskiego: Die selbatandige Ukraine,

Tt. 7 i 8 za 1895 r. «Zapisek» T-wa Szewczenki we Lwowie.

Co do uregulowania kwestji finansowej, to przedstawia się ona następująco. Ogólnej umówionej sumy zł. 2,500.- odtracamy zł. 103,45, które obciążają Pana z tytułu kosztów przesyłki i t.p. w/g rachunku Firmy «Schenker i S-ka».

Na poczet należnych Panu /wskutek powyższego potrącenia/ zł. 2,396,55 dotychczas -Zł. 389.- uiściliśmy Pana Małżonce w Wiedniu,

1.500.- przesłano Pana Małżonce do Wiednia przekazem mi edz ynar o dowym, «400.- przesłano Panu przekazem pocztowym.

Razem Zł. 2.289.-

Pozostałe zł. 107,55 przekazujemy Panu równocześnie z niniejszym.

Zechce Pan łaskawie nadesłać pokwitowanie z odbioru należności na dumę zł. 507,5JT /zł. 400.- oraz obecnie przesłane zł. 107,55/-

Z poważaniem Sekretarz

/-/M.Berzynaki

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 14).

№ 7. Лист Дрогобицького краєвого адвоката Рудольфа Скибінського до Андрія Жука

Др. РУДОЛЬФ СКИБІНСЬКИЙ Дрогобич, дня

1 падолиста 1933

краєвий адвокат

ДРОГОБИЧ вул. Стрийська, 81

ч.телефону 261.

Високоповажний Товаришу.

Дуже Вас прошу не відмовити нашій просьбі і конечно приїдьте до Дрогоби-

ча. Реферат про Кооперацію будьте ласкаві достосувати до публіки, беручи під увагу, до Кооператива є в руках робітників, які єї зловживали, а Рада Надзвірна Кооперативи складається з членів У.С.Д.П.

Коли би Ви могли приїжджати перед Святком на кілька годин, чи навіть на годину перед зачаттям Свята і-Академія відбудеться о годині 11.30 в полудне і-прошу Вас дуже будьте ласкаві заїхати до мене і звідси вже разом пішлибисмо на Академію.

З соціалістичним привітом

6/XI.33 відписано що приїду, якщо щось не перешкодить

А. Жук

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 15).

**№ 8. Лист професора університету доктора Романа Смаль-Стоцького
до Андрія Жука від 16.12.1933 р.**

PROF. UNIW. DR. ROMANSMALSTOCKI

Відповідь 16/XII.33

А.Ж.

WARSZAWA 26*1933
NOWY-ZJAZD

Високоповажаний Пане Андрію.

Український Науковий Інститут хоче в наступному році видати з нагоди 20-ліття Союзу Визволення України том спогадів. Хотів би я радо попередити спогади колишніх членів просвітніх відділів Вашими спогадами про сам Союз Визволення України, його організацію і різні фази моєї праці.

Я був би Вам щиро вдячний, як щоб Ви були такі ласкаві і завідомили мене чи Ви згодитесь прислати нам свої спогади для того тома. В першому томі будуть ще вміщені спогади Богдана Лепкого. Гонорар – 100 зол. від аркуша.

Прийміть вирази повної пошани і щирого жалю, що Ви таки не витримали і скочили в Винниченківську гречку.

Ваш /Підпис/

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 18).

**№ 9. Лист від голови Ревізійного Союзу Українського економічного бюро
у м. Варшаві Якова Косовського до Андрія Жука від 9.11.1933 р.**

УКРАЇНСЬКЕ

Варшава, 9.XI.1933 р.

ЕКОНОМІЧНЕ

Grojecka 40 Am.12

БЮРО

Кonto в П.К.О. 4.423

Тел еф. 9.04-79

РЕВІЗІЙНИЙ СОЮЗ

Ч15263 13/XI 1933

Високоповажаний Пане!

Сьогодні переглянули ми совітські видання в Головному Статистичнім Уряді і знайшли такі цікаві для Вас матеріали про які висловили Ви своє заінтересован-ня.

Останні матеріали про Україну знайшли ми під ч. біб. 2576 «Стат. України, дрібна промисловість у зшитку 197, 210, 211 за роки 1930, 31, 32; ч. біб. 2576 «Стат. України» сер і демографія до 1932 р.; ч. біб. 2576 «Стат. «України» Кооперативна статистика за 1929; ч. біб. 2576 «Стат. України», торгівля за 1929/30 р. Взагалі під цим бібліотечним числом знайдете дуже багато зшитків Центрального Статистичного Управління в Харкові, які обіймають майже всі ділянки народно-го господарства, однаке числа в них доведені найвище до 1931 р. Дуже цікавою

річчю є статистичні щорічники «Україна» які знаходяться GUS під бібліотечним числом 12859. Однаке видання ці досить перестарілі бо є за 1926, 1928, 1929 рр.

Окремих статистичних видань про Північно-Кавказький край, Крим та Центрально-Черноземну область нема, натомість можна знайти деякі однаке дуже перестарілі видання про Б*С*С.Р. Найкращим статистичним джерелом для цих країв є статистичний річник «Народное хозяйство СССР» за 1932 р., в якому є статистика цілого С.С.С.Р., поодиноких федеративних, а навіть автономичних республік чи областей. Є це зрештою найновіше видання совітської статистики, однаке рівно ж доведене тільки до 1931 р.

При нагоді дозволяємо собі пригадати ласкаво Вашій памяті в справі статті про українську кооперацію. Річник наш вже друкується, тому просимо не відмовити надіслати нам статтю по можливості якнайшвидче.

Рівно ж не знаємо чи «Г.К.Ч»: і «Кооперативна Республіка» бажають з нами обмінятися оголошеннями, бо дотепер не отримали ми ще відповіли на наш лист з дня 21.VIII. б.р. Наша пропозиція була слідуєча: 3-разове оголошення в згада-них часописах, за цілосторінкове оголошення в н/річнику.

Очікуючи Вашої ласкавої відповіді залишаємось з правдивою пошаною,
УКРАЇНСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ БЮРО
/Підпис/ Черненко

Яків Косовський

Львів, дня 3 листопада 1933 р.

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 16–17).

№ 10. Лист Андрія Жука до Юрія Липи 1938 р.

Черняхів

Глубічок Великий

ВП. Пане!

Відсилаємо Вам, на Ваше бажання, Ваш манускрипт п'єси «Два млини». Тема, яку Ви зачіпаєте, цікава, так само цікавий сам сюжет. На жаль, у такому вигляді, як тепер, її друкувати не можна. Треба попрацювати ще над характерами осіб, крім того треба повигляджувати всі припадковості, а то багато виходить несподіванок. Характер Левка, людини напівбожевільної, треба би те докладніше обдумати. Не варто так само вкладати в драмі йому визначну таку роль, дарма, то вона може бути і для глядача зрозумілою. Далі треба мати на увазі, що сучасний читач чи глядач не хоче вже стравити неприродних монольоґів, а їх у вас багатенько. Сучасні драматурґи цілком монольоґами не користуються.

На мій погляд сюжет Вашої п'єси далеко більше би надався на сподівання, але не виключена й драма тільки треба в ній більше жилости і природності. Коли б Ви мене хотіли послухати та п'єсу переробили, то вона для сільських театрів зробила б добру прислугу. Але ж так, як вона є, поки що й до вистав не дуже годиться. Занадто багацько видно у Вас чужих впливів, та це нічогосінько не шкодило б, як би вони були використані Вами у більше своєрідний спосіб. Одне пізнати, то все-таки Ви багацько начиталися українських драм, бо й розмови плывуть легко і сліди розмов у чужих драмах у Вас значні. І мова у вас чиста.

Я радив би пера не кидати. Прийміть цих кілька зауваг за вислови поважання.
(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 53. Арк. 190).

№ 11. Лист Юрія Липи до Андрія Жука від 21.04.1938 р.

Відповідь 21/IV.38

А. Жуку

№ 38 Дорогий Пане Редакторе і Президенте.

Як справді мені приємно, що Ви так сердечно зайнялися моїм рукописом. Бачу

велику працю Вашу до кожного речення. Не бійтеся, все буде я. Не бійтеся, все буде добре. Може Ви трохи запоспішно читаєте – так що змогли Ви виправляєте одно речення і дивуєтесь... От скажімо у розділі «Українська державність» Ви дивуєтесь (чотири знаки запитань) що то значить «беручи доцільність «беручи доцільність тих чи інших чинників справджуємо їх вартість для раси». В горі цього речення обговорено що то є «доцільність у державності», внизу по цім реченні «Які саме чинники». Чому ж Ви не читаєте всього? Адже так читаючи Ви і себе денервуєте, і не багато мені допомагаєте.

Скажімо щиро, чи думаєте Ви, що поважну книжку можна так відразу, тільки роблячи коректу на коліні, зрозуміти у своєму. Спробуйте робити так і з Розенбергом, і з Чемберленом, і з Гобіно (ці всі, що берімо менше) є в тому рівні як має «Пр. Укі) – і повірте, що будете мати ще більше розпачливий настрій. Це ж не по культурній діяльності. Мої розділи треба читати і по 2 і по 3 рази, тоді думка поглибиться. Однак і від першого читання справа яка. Бачите, однак, що то не є зле. Боюсь однак, що Ви хочете зробити з моєї книжки щось в роді популярного видання. Повірте мені, що це не можна зробити. Справи є дуже різноманітні, щоб їх іще упрощувати. Обіцяю Вам, що напишу на 32 стор. Дуже примітивне сплосщення і то фельстонічним. Але прошу мені не нищити цілісності, що має і свою наукову вартість.

М.п. трохи розрослись хоч і не багато розділи (кількість їх зісталась як і була). Причиною того є дискусії і розмови вже тут на терені Варшави. Ці вияснені, може Вас і мучать, але вони є потрібні. Та взагалі це не є легка книжка, вона є за поважна на це, і як треба добре знати багато технічних речей. Повірте однак, що у фахівців (я давав читати коректи) вона викликає захоплення.

Але спробую відповісти на Важкіші Ваші питання.

1. Не вживаю часто прізвища Донців, щоб не впливало, що книжка написана для полеміки з ним. Ця книжка – це позитивні підстави передовсім.

2. Костомаров не був українським державником. Він трактував минуле України як незалежної держави, але будучину уважав за можливу для неї тільки під царем (це був його програш у Кир.-Мет.). Під цим зглідом він нічим не різниться від, скажімо, Драгомирова. І він уважав народ за нездібний до будови держави.

3. Драгоманов виступив проти мого батька і тарасівців за те, що хотіли приготовлювати людей і друзів до укр. державності. Він був проти взагалі державності. «Багаті подобаєм диявола і царствія його» – так почав він статтю проти тарців. Це був народник, але анархіст і його добре окреслив Франко.

4. Грушевський був великий учений і патріот, але жоден державник. Він утікає від Вас і від Союзу Визв. Укр.

Це не Маварик як можете мені висловити, що і Костомаров (що з нього ще Шевченко сміявся), і Драгоманов, і Грушевський можуть репрезентувати укр. державність? Її репрезентує «Тарасівці», «РУП», Союз Визв. Укр.» Міхновського. Але не робіть із чесних, великих вчених, що палко виступали проти Вас же (Грушевський, Єфремов, Калічник, Костомаров, Порш наслідних марксистів) не робім репрезентантів укр. державності. Бійтесь Бога, таж Ви цим нищите свою власну працю. Чи Ви сподіваєтесь й льорифікації людей, що кидали вашому ділу колоди під ноги? Мусить бути ієрархія в поняттях, не «христосуймося» занадто.

Не забудьте, що в 1917 році всі газети драгоманівсько-соціалістичного типу були проти Вас і Союзу Визв. Укр. Лишень один Шпринц найшовся тоді, що з розпачу написав свою брошуру про «С.В.У» як нову еру. З спільним полиш впливи на того «шпринца» ці духовні діти і Костом. і Драгом. І врешті сам Грушевський. Не гнівайтеся на мене, але мене кортить спитати: хто ж знищив Ваше діло, як власне не ці «державники» що Ви пишете: «вони реально дивились на речі, пристосованих до реальних обставин. Так, так, і тому сказано проти Вас агіту-

вали, і Вас не допустили до уряду, і розігнали Вашу ж організацію, і ваших же «жупанчиків».

5. Як Ви не розумієте «пораженства»? Ось при зустрічі Грушевського і Жука в 1919 р. один почав справу, а другий утік. Один не був пораженцем, другий – був.

6. Забагато Щербини. Не забагато. Молодь так шукає за тим, що є органічна форма укр. праці. Аджеж і Гітлер і Розенберг підкреслюють, що своя форма праці й сорбції села це дуже важне, не менш важне, як і організація війська. Жоден, крім Щербини, не є нам потрібен з українців останнього століття. Ні, є ще один, це – Андрій Жук (я про це пишу в розділі «одність організації») – бо він переключив синтезу Щербини в сучасні часи, і то блискучо переключив. Та це все побачите в кінцевих «одностях» і «заповідях».

Бачите, я є уважний до Ваших думок, будьте і Ви до моїх уважні. Не денервуйте дрібницями. Я підтримую Ваше полтавське «покіль». Ви не денервуйте на мій Херсонський «прогаш». І не дивуйтеся, що вважаю роки 1917–1923 боротьбою за великодержавність («соборність»), і що тому вона була така нелегка. І не дивуйтеся на слово провидіння. Вірити треба, а коли хто не вірить нехай не перешкоджає іншому вірити. Це його не понизить. Але все ж трохи щось мого є в книжці, дорогій мій дораднику.

І таки все ж Ви перемучені дорогий пане Редакторе, справді! Я вже не буду себе боронити, але Ви написали збоку коло цитати з Халдейка: «...тяжко, не зрозуміло і так скрізь багато і т. д. Я дав цитату читати кільком людям і всі сказали що це дуже легко написано. Ви таки на мене гніваєтесь за багато. Побачите все буде добре. Інша річ я повикидав дещо і в рукопису, що посилаю і ще більше в коректі. В т. зв. корекції книжки буде все дуже чистесенько виглядати. Книжка є набита, але планова. Ні, ні, – цілість не втратила. І я не боявся б за Вас, як голову Видавництва, а ні за матеріальний успіх. Піде ліпше як яка книжка «Хортиці». Жду нетерпеливо закінчення труду. Обнімаю Вас як найсердечніше.

Дякую, Ваш Юрій Липа.

(ЦДАВО України. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 53. Арк. 191–193).

DOCUMENTS FROM ANDRIY ZHUK'S PERSONAL FUND (PART 3)

In the third part of the publication we continue to introduce into scientific circulation documents from the personal fund of Andriy Zhuk – a prominent Ukrainian revolutionary, public and political figure, diplomat, publicist, member of USDRP, member of “Provod” of the Union for Liberation of Ukraine, one of the founders of the cooperative movement. They cover the activities of Andriy Zhuk and other members of the Union for the Liberation of Ukraine in the 1930s.

The reports provide a list of books sent by A. Zhuk to the NTSh in the amount of 138 items, as well as information about the publication of the Union for the Liberation of Ukraine, prisoners in the Freistad camp, books about Taras Shevchenko and his works. Several cases are devoted to the journalistic work of A. Zhuk in his personal fund 3807 TsDAVO of Ukraine. In particular, these are clippings of articles from the newspapers “Dilo”, “Novy Chas” for the 1930s under the pseudonyms Andriy Vovchansky and A. Krytsky. In addition, an unpublished manuscript article “Green Wedge. Ukrainian problems in the Far East”. This gives us the opportunity to get acquainted in more detail with the journalistic activities of the famous political thinker and researcher of the liberation movement of Ukraine.

Documents are submitted with the original language preserved.

Key words: Andriy Zhuk, personal fund, Ukrainian archives, Union for Liberation of Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01033, Україна).

Pylypenko Oleksandr Ye. – Doctor of History, Professor, Professor of Human courses of the Nation technology food industry University (68 Volodimirska St., Kyiv, 01033, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

Дата подання: 14 лютого 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко О. Документи з особового фонду Андрія Жука (Частина 3). *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 65–74. DOI: 10.5281/zenodo.4120065.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2020). Dokumenty z osobovoho fondu Andriia Zhuka (Chastyna 3) [Documents from Andriy Zhuk's personal fund (Part 3)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 65–74. DOI: 10.5281/zenodo.4120065.

УДК 94(477)

Михайло Коропатник

ПОЛІТИКА «КОРЕНІЗАЦІЇ» 1920–1930-Х РОКІВ В УКРАЇНІ ТА ОКРЕМИХ РЕГІОНАХ РОСІЇ: ТРИУМФ І ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

DOI: 10.5281/zenodo.4120117

© М. Коропатник, 2020. CC BY 4.0

Метою статті є аналіз витоків національної політики більшовиків після їх перемоги, її вимушеного й тимчасового характеру, еволюції процесів українізації та їх трансформації в русло русифікації, придушення будь-яких проявів національного відродження. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, науковості та об'єктивності, що допомогло досягти неупередженості та достовірності під час тлумачення конкретних фактів, забезпечити комплексне дослідження проблеми. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що використані в ній матеріали дозволяють по-новому підійти до оцінки нинішньої суспільно-політичної ситуації в Україні, краще зрозуміти витoki русифікаторської політики керівництва колишнього СРСР, вимушений характер так званої «українізації» на теренах УСРР та в місцях проживання українців в інших республіках, її причин та наслідків. **Висновки.** Захопивши владу в Україні, більшовики спочатку й слухати не хотіли про вживання й захист української мови. Але приблизно з середини 1919 р. стало зрозуміло, що без врахування розмаху й сили українського національного руху встановлення радянської влади в Україні неможливе. Тому в Кремлі по-новому підійшли до тактики завоювання України. Мета зводилася до того, щоб будувати комунізм у багатонаціональній країні й підпорядковувати обраній меті зусилля «місцевих людей». Саме на досягнення цієї мети й була спрямована політика «коренізації», проголошена на XII з'їзді РКП(б) у 1923 р. Як показав подальший розвиток подій, «коренізація» по-українськи носила тимчасовий характер, і після досягнення поставленої мети будь-які прояви національного руху були жорстко придушені. Більшовицьким керівництвом зроблено все можливе, щоб етнічне відродження в Україні та регіонах Росії з компактним українським населенням не переросло в національно-державне. Отже, реальні факти підступної стратегії більшовиків у сфері національної політики 20-х – початку 30-х рр. наочно продемонстрували асиміляторські, русифікаторські тенденції московського керівництва.

Ключові слова: «коренізація», українізація, національне відродження, більшовики, націонал-комуністи, РКП(б), КП(б)У, шовінізм, націоналізм, «національний ухил», УСРР, ВУЦВК, Раднарком, декрети, ВУАН, репресії.

Історичні факти беззаперечно підтверджують антиукраїнську політику царського режиму, потім – радянської влади і, після розпаду Радянського Союзу, керівництва нинішньої Росії. Особливо вражає хронологія заборон і утисків української мови. Поза сумнівом, її можна назвати «репресованою мовою», що перебуває нині в процесі нелегкої реабілітації, коли на теренах деяких регіонів країни зусиллями антиукраїнських політичних сил до цих пір зберігається тенденція денаціоналізації. Про це переконливо пише І. Дзюба у передмові до публікації свого знаме-

нитого дослідження «Інтернаціоналізм чи русифікація?»: «державно незалежна Україна не позбулася багатьох аспектів колишньої колоніальної залежності – як у вимірах економіки та політики, так і особливо у вимірах самоусвідомлення та “ментальності”»¹.

Загалом, нинішня суспільно-політична ситуація в Україні визначається багатьма складниками як внутрішнього, так і, головне, зовнішнього характеру, викликаного посяганнями Росії на державний суверенітет нашої країни, що проявилось через анексію Криму та шестирічну війну на Донбасі.

Корені русифікаторської політики СРСР виявилися досить живучими, що стимулює політичну дестабілізацію, тенденції повернення до об'єднання з Росією, капітуляції перед агресором. Ця обставина змушує ще раз звернутися до подій 20-х – початку 30-х років минулого століття в контексті так званої «українізації» на території УСРР та в місцях компактного проживання українців в інших республіках СРСР, її причин та наслідків.

Історіографія проблеми політики «коренізації», в т. ч. стосовно її складової – українізації – досить обширна. В першу чергу слід виокремити узагальнюючі праці з історії України, де питанням українізації приділяється серйозна увага – в загальному контексті чи окремими розділами². Фундаментальним аналізом цього періоду вирізняється підручник для студентів вишів, автором якого є В. Литвин³. Детальний аналіз процесів «коренізації» в Україні міститься в дослідженнях М. Прокопа⁴, Ю. Шаповала⁵, Ю. Шевельова⁶, В. Сергійчука⁷, О. Криворучка⁸ та інших авторів. Відомості про впровадження політики «коренізації» в регіонах Росії з компактним проживанням українського населення ми знаходимо як у публікаціях українських авторів⁹, так і російських¹⁰, яким притаманна об'єктивність і неупередженість. Представляє інтерес дослідження І. Мазура щодо трансформації національного складу населення в губернських центрах України середини 20-х років¹¹. Під час аналізу причин та наслідків політики більшовиків в Україні 20–30-х рр. при нагоді стали окремі енциклопедичні словники¹², а також збірки

¹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ: Видавничий дім «КМ Academia», 1998. С. 5.

² Гунчак Т. Україна. Перша половина XX століття. Київ: Либідь, 1993. 287 с.; Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1992. 230 с.; Історія України. Нове бачення. У 2-х томах. Київ: В-во «Україна», 1996. Т. 2. 493 с.; Історія України. Курс лекцій. XX століття. Київ: Либідь, 1992. Т. 2. 463 с.; Конончук І. М. Історія України. Від стародавніх часів до «Помаранчевої революції». Ніжин: ТОВ Гідромакс, 2005. 283 с.

³ Литвин В. Історія України. Підручник. Київ: Наукова думка, 2009. 820 с.

⁴ Прокоп М. Україна і українська політика Москви. Частина І. Сучасність, 1981. 176 с.

⁵ Шаповал Ю. І. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. 350 с.

⁶ Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925–1932 років. Internet archive. URL: http://www.maidan.org.ua/history/kharkiv/yuri_sheveliov/ukrainization.htm (дата звернення: 29.03.2020).

⁷ Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2000. 255 с.

⁸ Криворучко О. І. Микола Хвильовий – речник українського відродження 1920-х рр. *Історія: Збірник праць. Рік видання: 2009*. Політологія. Онлайн бібліотека. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4979.html> (дата звернення: 19.03.2020).

⁹ Єфіменко Г. Сталінська національна політика серед українців Росії в 1930-ті рр.: правило чи виняток? *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 11. С. 355–370; Закіров М. Національно-культурне відродження українців Урало-Сибірського регіону (на матеріалах Уральської області). *Історична панорама*. Вип. 5. Політологія. Онлайн бібліотека. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-95.html> (дата звернення: 14.03.2020).

¹⁰ Красовицкая Т. Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х годов. Москва, 1998. 416 с.; Красильщиков В. А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. Москва: РОССПЭН, 1998. 455 с.

¹¹ Мазур І. В. Національний склад населення та його трансформація у губернських центрах України в 1920–1926 рр. *Історія: Збірник праць*. 2009. Політологія. Онлайн бібліотека. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4979.html> (дата звернення: 20.03.2020).

¹² Коренізація. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <http://esu.com.ua/searcharticles.php?id=3553> (дата звернення: 19.03.2020); *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*. Париж, Нью-Йорк:

документів¹³. Методологічні засади розуміння необхідності української державності дають роботи С. Рудницького¹⁴, а сутності національної політики радянської влади та її наслідків для України – дослідження І. Дзюби¹⁵.

На основі опублікованих історичних досліджень, керуючись принципами історизму, науковості та об'єктивності, автор ставить перед собою завдання проаналізувати витоки національної політики більшовиків після їх перемоги, її вимушений і тимчасовий характер, еволюцію процесів українізації та їх трансформацію в русло русифікації, придушення будь-яких проявів національного відродження.

Історичним фактом є те, що революція 1917–1921 рр. не залишила українців без, хай і відносних, проте позитивних наслідків. Як зазначав І. Лисяк-Рудницький, «було би помилково говорити про поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але внутрішньо переродила суспільство України...». Справді, навіть більшовики мусили рахуватися з розмахом і силою українського національного руху. Адже, захопивши владу в Україні, вони спочатку й слухати не хотіли про українську мову. Але приблизно з середини 1919 р. стало зрозуміло, що встановлення радянської влади в Україні неможливе, якщо не залучити українську інтелігенцію й не отримати мовчазну згоду українського селянства. Тому в Кремлі по новому підійшли до тактики завоювання України: поєднання окупаційної політики з імітацією підтримки українського визвольного руху. Тактика зводилася до того, щоб будувати комунізм у багатонаціональній країні й підпорядковувати обраній меті зусилля «місцевих людей» (використовуючи термінологію Й. Сталіна). Резолюція «Про Радянську владу на Україні» вимагала «перетворити українську мову на знаряддя комуністичної освіти трудящих мас»¹⁶.

Отже, політика «українізації», застосована ВКП(б) на теренах України та ряду інших територій, заселених українцями, зокрема, Кубані, видається як дія тимчасового характеру з метою зміцнення більшовицького режиму в національних окраїнах з тим, щоб потім жорстоко придушити будь-які прояви національного руху, що легалізувалися в часи «коренізації» (у цьому випадку – українізації).

Деякі деталі передумов запровадження більшовиками політики «коренізації» ми знаходимо у роботах Л. Троцького. Він наводить дані, що із 140 млн населення РРФСР великороси становлять не більше 75 млн, решту ж 65 млн представляють не великоруські національності, які населяють, головним чином, околиці¹⁷. Саме ці обставини, з точки зору Л. Троцького, визначили характер національної політики російських комуністів, які добре розуміли, що агресивна русифікаційна політика царату впродовж століть призвела до цілковитого витіснення української мови з офіційного вжитку. По суті, вона була мовою села. Міста були тотально русифіковані. Приміром, у 1917 р. в Києві мешкало 16,4% українців, 50% росіян, 18,6% євреїв і 9,1% поляків¹⁸. Разючим винятком була хіба що Полтава. На 1920 р. серед мешканців цього губернського центру українці становили 57,7%, на 1923 р. – 66%, на 1926 р. – 68,4%. Відносну більшість становило українське населення і в Чернігові (30,5%)¹⁹.

Молоде життя, 1962. Т. 4. *Ізборник*. URL: izbornik.org.ua/encycl/euii.htm (дата звернення: 12.03.2020).

¹³ Декларация прав народов России. Декреты Советской власти. Москва: Гос. изд-во полит. литературы, 1957. Т. 1. История РФ. URL: <https://histrf.ru/lenta-vremeni/event/view/dieklaratsiia-prav-narodov-rossii> (дата звернення: 11.03.2020); Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи й матеріали. Довідник. Київ, 1997. Ч. 2. 410 с.; Україна в XX столітті. Збірник документів і матеріалів (1900–1939). Київ, 1997. 446 с.

¹⁴ Рудницький Степан Львович. *Bikiedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення: 24.03.2020).

¹⁵ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. 276 с.

¹⁶ Історія. Кульчицький С. *Тиждень ua*. URL: <https://tyzhden.ua/History/215052> (дата звернення: 19.03.2020).

¹⁷ Троцький Л. Сталин. В двух томах. Т. 2. Под ред. Ю. Г. Фельштинского. Москва: TERRA, 1990, 1996. URL: <http://lib.ru/TROCKIJ/stalin4.txt>. (дата звернення: 25.03.2020).

¹⁸ УСРР–УРСР: 1922–1991. Коренізація: партія міняє шкіру й обличчя. *Інтернет-видання Полтавщина*. URL: <https://poltava.to/project/546> (дата звернення: 25.03.2020).

¹⁹ Мазур І. В. Національний склад населення та його трансформація у губернських центрах України в

Кампанію «коренізації» започаткувала доповідь Й. Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві», виголошена на XII з'їзді РКП(б) 23 квітня 1923 р. Формулу «коренізації» він виклав у таких висловах (мовою оригіналу): «Для того чтобы Советская власть стала и для инационального крестьянства родной, – необходимо, чтобы она была понятна для него, чтобы она функционировала на родном языке, чтобы школы и органы власти строились из людей местных, знающих язык, нравы, обычаи, быт нерусских национальностей. Только тогда и только постольку Советская власть, до последнего времени являвшаяся властью русской, станет властью не только русской, но и междунациональной, родной для крестьян ранее угнетённых национальностей, когда учреждения и органы власти в республиках этих стран заговорят и заработают на родном языке»²⁰.

Більшовики зробили для себе правильні висновки й здійснили тактичний маневр, щоб, зміцнивши свої позиції, через певний час повернутися до звичної стратегії в національному питанні, як і було зафіксовано в Декларації прав народів Росії, прийнятій 2 (15) листопада 1917 р. Радою Народних Комісарів. У ній є два ключові моменти: потрібен добровільний союз народів Росії, вільний розвиток національних меншин на її території. Слова ж про право на створення самостійних держав – просто дефініція.

Задля такого «добровільного союзу народів Росії» партія вирішила прискорити розвиток тодішніх неросійських республік, а водночас «укорінитися» на національних окраїнах за офіційної державної підтримки на місцях. У керівництві УСРР у ставленні до українізації можна виділити три групи. Першу, патріотично налаштовану, становили колишні ліві українські соціалісти-революціонери, які вступили до КП(б)У, зокрема, В. Блакитний (Елланський), О. Шумський, Ф. Гринько. Аналогічних поглядів дотримувалися старі більшовики М. Скрипник та М. Хвильовий, які мали патріотичні настрої. Близьким до них був В. Чубар. Друга група, найчисельніша – центристська, до якої належали В. Затонський, В. Косіор та інші. Вони підтримували групу патріотів, але лише до того часу, доки не утвердилася диктатура Й. Сталіна. Їхня політична позиція характеризувалася нерішучістю, непослідовністю, що значною мірою пояснюється атмосферою страху й нетерпимості, що насаджувалася московським режимом. У часи репресій члени цієї групи поплавилися власним життям. Третя, просталінська група, прикриваючись гаслами інтернаціоналізму, здійснювала часто замасковану русифікаторську, антиукраїнську політику. До неї належали Л. Каганович, П. Постишев та інші, які вірно служили Й. Сталіну²¹.

Московська політика «коренізації» забезпечувала «вбудовування» в радянську систему етнічності одночасно з «вичищенням» тих управлінців, які підозрювалися у відсутності лояльності до режиму чи були прихильниками інших, ніж комуністична, ідеологічних доктрин. Професор Ю. Шаповал продемонстрував, як у звітах ГПУ розглядається «контрреволюційна» роль лояльної до радянської влади української некоммуністичної інтелігенції як така, що є «протидією політиці українізації». Отже, боротьба з «українським сепаратизмом» та свідомими українцями була важливою складовою частиною політики українізації, серед пріоритетів якої була протидія українському національному руху та виховання таких національних українських кадрів, які були б за духом українофобами-малоросами. Це, до

1920–1926 рр. *Історія: Збірник праць*: 2009. Політологія. Онлайн бібліотека. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4979.html> (дата звернення: 20.03.2020).

²⁰ Історія. Кульчицький С. *Тиждень.ua*. URL: <https://tyzhden.ua/History/215052> (дата звернення: 19.03.2020).

²¹ Політика коренізації: українізація, її суть, причини, наслідки. *REFERAT-OK.COM.UA*. URL: <http://referat-ok.com.ua/politika-politologiya/politika-korenizacii-ukrajinizaciya-jiji-sut-prichini-naslidki> (дата звернення: 21.03.2020).

речі, бачили українські інтелектуали. Зокрема, згадуваний в одному зі звітів ГПУ професор Дідусенко наголошував: «Українізація здійснюється неширо. На словах українізація, а насправді – русифікація. Усі галузі країни захоплені неукраїнськими елементами»²².

Разом з тим на одній із секретних нарад наголошувалося, що представники центру, які будуть брати участь у «партійній роботі серед більш відсталих народностей, повинні суворо витримувати тон сприяння і допомоги національним передовим елементам у їх комуністичній і радянській роботі, у жодному разі не допускаючи ні в діях, ні в промовах нічого, що було б подібним на присвоєння собі права нав'язувати і вирішувати, дозволяти чи відкидати, взагалі розпоряджатися, формально опираючись на авторитет центру»²³.

Національно-культурну політику більшовиків не можна розглядати як якусь самоціль. Вона займала належне і, можливо, головне місце у радянській модернізації суспільства. Як зауважила російська дослідниця Т. Красовицька, «головною метою національно-культурної політики Радянської влади, в яких би формулах чи гаслах вона не відображалась, був модернізаційний прорив країни, необхідність зайняти належне місце у ряду високо розвинутих країн (держав)»²⁴. Тому використання більшовицькими керівниками лояльної до радянської влади української інтелігенції зумовлювалося не стільки впливом останньої на українське селянство, скільки нагальною потребою використати цю найосвіченішу верству українського суспільства для стрімкого та якісного підвищення культурно-освітнього рівня суспільства. Це, у свою чергу, не лише відчутно підвищувало авторитет влади серед місцевого населення, але й було необхідною передумовою переходу до індустріального суспільства.

Такій стратегічній меті було підпорядковано й оголошення великодержавного шовінізму основною небезпекою у національному питанні як живлющого джерела для «місцевого націоналізму». Зокрема, у резолюції XII з'їзду РКП(б) про великодержавний шовінізм говорилося так: «Цей ухил шкідливий не тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів з місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (місцевого. – **Авт.**), утруднюючи боротьбу з ним»²⁵.

Отже, політика «коренізації» не лише допомагала компартійному керівництву посилити свій авторитет серед місцевих жителів, а й створювала умови для прискорення процесу побудови індустріального суспільства, що й було стратегічним завданням більшовиків. За таких обставин відмовитися від врахування національно-культурних особливостей означало поставити хрест на прискореному економічному розвитку. Однак і сприяти національному відродженню компартійне керівництво не збиралося.

Загалом, політика «коренізації» (українізації) була зумовлена рядом зовнішніх і внутрішніх причин:

– По-перше, необхідністю формування на міжнародній арені привабливого іміджу СРСР як держави, де начебто забезпечено гармонійний і вільний розвиток радянських республік та гарантовано вільний розвиток національних меншин.

– По-друге, потребою досягнення своєрідного компромісу із селянством –

²² Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. С. 27–28.

²³ Інститут історії України. *Національна Академія наук України*. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Korenizatsiya> (дата звернення: 15.03.2020).

²⁴ Красовицкая Т. Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х годов. Москва, 1998. С. 120.

²⁵ Національні процеси в Україні: історія й сучасність. Документи й матеріали. Довідник. Київ, 1997. Ч. 2. С. 31.

основною масою національних республік, та національною інтелігенцією шляхом лібералізації національних відносин.

– По-третє, намаганням більшовицької партії розширити соціальну базу своєї системи, залучивши до партії та управління республікою представників неросійських народів.

– По-четверте, бажанням радянського керівництва очолити й поставити під контроль процес національного відродження окраїн, щоб він не вилився у відцентрові спрямування.

– По-п'яте, потребою зміцнення новоутвореного державного об'єднання – СРСР, наданням прав «культурно-національній автономії» хоч частково компенсувати республікам втрату їх політичного суверенітету.

Варто мати на увазі, що саме політика українізації, а також політичні амністії 20-х рр. вселили в багатьох представників української інтелігенції, особливо «західняків», віру в можливість «радянської України» й сприяли їхньому поверненню й співпраці з комуністами. Так, наприклад, Ю. Тютюнник (можливо, під примусом) у листах до В. Затонського та О. Шумського від 20 серпня 1923 р. висловлював переконання, що «нині на Україні – Українська влада... При сучасному стані всі чесні українські елементи на Україні мають повну змогу прикласти свої сили для будівництва нового життя»²⁶. «Українізація... є результат непереможної волі тридцятимільйонної нації», – зауважив М. Хвильовий. Утім, були й скептики: «Взагалі справа українізації справляє враження певного тактичного ходу з боку большевиків; коли він не дасть бажаних наслідків, то про нього швидко забудуть...», – пророче писав С. Петлюра в листі до М. Шумицького від 3 листопада 1923 р.²⁷

Реалізація політики «коренізації» в національних республіках, зокрема УСРР, постійно наражалася на опір російських великодержавних шовіністів, багатьох партійних керівників та зрусіфікованих елементів. Яскравим прикладом суто бюрократичного ставлення до українізації, у будь-якому разі на її початковому етапі, є постанова пленуму ЦК КП(б)У від 6 лютого 1922 р. «Цілі і завдання українізації». У цьому документі містяться такі рекомендації: «Повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і водночас усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою. Боротьба проти всякого прагнення зробити з української мови засіб відособлення і протиставлення українських робітників і селян – російським. Вживання тієї чи іншої мови є воля кожного, і держава не повинна ділити свої установи на такі, в яких вплив був би за російською мовою, і на такі, в яких вплив був би за українською мовою»²⁸. На той час постанова відповідала настроям переважної більшості членів КП(б)У.

Загалом, в Україні доволі оперативно відгукнулися на рішення XII з'їзду РКП(б) щодо «коренізації». Важливою віхою в реалізації цієї політики стала постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» від 1 серпня 1923 р. Як зазначалося в документі, найближчим завданням уряду мусить бути усунення нерівності культур, пристосування державного апарату до потреб, побуту й мови українського народу. Визнається за потрібне протягом найближчого часу зосередити увагу держави на поширення знання української мови. Робітничо-селянський уряд повинен забезпе-

²⁶ Україна в XX столітті. Збірник документів і матеріалів (1900–1939). Київ, 1997. С. 291–292.

²⁷ Шевцова С. Українізація по-московськи: пряник, що став батоном, або Як більшовики українців українізували. *УКРІНФОРМ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2575613-ukrainizacia-pomoskovski-pranik-so-stav-batogom-abo-ak-bilsoviki-ukrainciv-ukrainizovali.html> (дата звернення: 10.04.2020).

²⁸ Литвин В. Історія України. Підручник. Київ: Наукова думка, 2009. С. 497.

чити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР. Найпоширенішими в Україні вважалися дві мови: українська та російська, тому робітниче-селянська влада звертатиметься до всього населення України обома цими мовами, а в адміністративно-територіальних одиницях з більшістю населення, що належить до національних меншостей, органи влади користуватимуться мовою більшості населення.

Згідно з постановою, на українське діловодство протягом року повинні перейти центральні та місцеві установи Народних комісаріатів. Губерніальні органи, округи та райони у зносинах між собою та іншими установами мають вживати найпоширенішу в цій місцевості мову із двох найпоширеніших: українську або російську. Діловодство ж у цих органах має провадитися переважно українською мовою, за винятком тих місцевостей, де абсолютна або відносна більшість населення належить до іншої національності. Стосовно співробітників держаних установ, то без володіння двома мовами вони не можуть бути прийнятими на службу, а ті, що вже працюють, мають вивчити ці дві мови протягом року. Хто не вивчив української мови, підлягає звільненню з державної служби. Правда, особливо кваліфіковані особи та ті, що мають спеціальне призначення, можуть бути звільнені від обов'язкового вивчення української мови за окремою постановою Ради Народних Комісарів²⁹.

У 1923 р. питома вага українців серед працівників державного апарату не перевищувала 35%. Особливо незначною вона виявилася у керівних структурах. Так, у колегіях наркоматів налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і 12% українців. Основна маса службовців у наркоматах складалася на 40% з євреїв, на 37% – з росіян і тільки на 14% – з українців³⁰. Тому в ході «коренізації» йшлося, насамперед, про українізацію чиновників партійно-державного апарату, бо лише 797 із майже 12-ти тис. відповідальних працівників партійно-державного апарату володіли українською мовою. З цієї метою були прийняті декрети ВУЦВК й Раднаркому від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату» та декрет Раднаркому від 16 липня 1925 р. «Про практичні заходи до українізації радянського апарату»³¹.

Почалося створення системи мовних курсів. Інструкторські курси при установах підлягали Центральним державним курсам українознавства в Харкові, які складали програми й готували інструкторів, котрі слідували за перебігом українізації в різних установах і інституціях. Приміром, інструктором з української мови на курсах для українських чекістів була письменниця Зінаїда Тулуб. Але це не врятувало її від репресій у 1937 р.³²

Варто зауважити, що спочатку кампанія українізації після партійного з'їзду 1923 р. розгорталася досить повільно. Становище змінилося, коли у квітні 1925 р. на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У з'явилася довірена особа Й. Сталіна – Л. Каганович. Він мусив забезпечити підтримку Й. Сталіну у боротьбі за владу, тому дістав карт-бланш на проведення українізації максимально високими темпами. На думку Ю. Шевельова, він чи не єдиний генеральний секретар ЦК КП(б)У, що вивчив українську мову і вживав її деколи публічно, був стовідсотковим партійцем, що вмів навести лад в найвразливіших місцях. Ось його досить красномовна позиція: «Якщо для східних народів у нас, може, й мусять бути при-

²⁹ Україна в XX столітті. Збірник документів і матеріалів (1900–1939). Київ, 1997. С. 287–291.

³⁰ Історія України. Нове бачення. У 2-х томах. Київ: В-во «Україна», 1996. Т. 2. С. 203.

³¹ Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925–1932 років. *Internet archive*. URL: http://www.maidan.org.ua/history/kharkiv/yuri_sheveliov/ukrainization.htm (дата звернення: 29.03.2020).

³² Шевцова С. Українізація по-московськи: пряник, що став батоном, або Як більшовики українців українізували. *УКРІНФОРМ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2575613-ukrainizaciya-pomoskovski-pranik-so-stav-batogom-abo-ak-bilsoviki-ukrainciv-ukrainizovali.html> (дата звернення: 10.04.2020).

кладом республіки Узбекистанська, Туркменістанська, Казахстанська і таке інше, то для західних народів Україна мусить служити зразком і прикладом розв'язання пролетаріатом проблеми національного визволення пригнічених мас, проблеми державного будівництва національних республік в рамках радянської системи»³³.

Передусім Л. Каганович звернув увагу на українізацію КП(б)У. Партійний перепис 1922 р. продемонстрував неукраїнський характер партії в кордонах УСРР: росіяни – 54%, українці – 23%, євреї, поляки та інші – 23%. Один із лідерів російських більшовиків М. Бухарін на XII з'їзді РКП(б) відверто назвав склад комуністичної організації України «російсько-єврейським». Станом на 1927 рік кількість українців-держслужбовців зросла до 54%. Компартійний контингент обернули на формально український (не за суттю, за справною «цифрою») завдяки масовим наборам у партію, що почалися з 1924 р. Тоді ж, у 1927 р., питома вага українців серед членів і кандидатів у члени КП(б)У дійшла майже до 52%. У той самий час чисельність партійних лав зросла з 54 818 осіб у 1922 р. до 168 087 у 1927-му³⁴.

Разом із тим, такі трансформації в українському суспільстві створювали серйозну загрозу контролю Москви над УСРР. Мається на увазі перехід частини комуністів на національні позиції, витворення українського пролетаріату, збільшення частки міського населення, активна освітня, культурна, наукова діяльність старої і молодшої української еліти.

Центром українізації став Наркомат освіти, який керував всіма галузями культури і опирався в своїй діяльності на декрет РНК від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», яким запроваджено українську мову в усіх типах шкіл і визначено терміни їхньої українізації.

У 1927 р. після усунення з посади наркома освіти О. Шумського її обійняв М. Скрипник, який розгорнув бурхливу та плідну діяльність з розвитку української культури, особливо освіти. Довелося переборювати величезні труднощі, насамперед брак педагогічних кадрів, які володіли українською мовою. Не вистачало приміщень для шкіл та наукових закладів, підручників. Доводилося також долати опір російських та обрусілих студентів, які не виявляли бажання навчатися «селянською» мовою. Тому не випадково значна увага приділялася вивченню української мови студентами. Одними з перших перейшли на викладання українською мовою Київський медичний інститут, хімічний, механічний та інженерно-будівельний факультети Київського політехнічного інституту. Українізація вищої школи ускладнювалася нестачею підручників, нерозвиненістю української наукової термінології, особливо природничих дисциплін. Стосовно шкіл, то лише у 1924 р. було видано 4 млн підручників українською мовою, що дало змогу перейти на навчання українською 12 тис. шкіл³⁵.

Активне та різноманітне вивчення української мови очолила ВУАН, для чого при ній було засновувано два важливі наукові центри: Інститут Мовознавства та Інститут Наукової Мови. Вітчизняними лінгвістами було підготовлено й видано чимало цінних наукових розвідок. За редакцією А. Кримського, видатного українського мовознавця-поліглота, історика, письменника й перекладача кримськотатарського походження, опубліковано шість томів «Російсько-українського словника». Усього ж до 1929 р. побачили світ близько 30 різних термінологічних словників українською мовою. У 1927 р. був остаточно впорядкований український правопис. Стараннями академіка В. Перетца у Ленінграді постало ТОВА-

³³ Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925–1932 років. *Internet archive*. URL: http://www.maidan.org.ua/history/kharkiv/yuri_sheveliov/ukrainization.htm (дата звернення: 29.03.2020).

³⁴ УСРР–УРСР: 1922–1991. Коренізація: партія міняє шкіру й обличчя. *Інтернет-видання Полтавщина*. URL: <https://poltava.to/project/546> (дата звернення: 25.03.2020).

³⁵ Політика коренізації. *Політологія. Онлайн бібліотека*. URL: <http://politics.ellib.org.ua/> (дата звернення: 21.03.2020).

риство дослідників української історії, письменства й мови, що діяло спершу як комісія, а потім – як філія ВУАН³⁶.

Попри всі перешкоди, за порівняно короткий час енергійне втілення в життя політики українізації дало значні результати. Так, у середині 20-х років 78% шкіл і 39% технікумів, 34,1% дитячих будинків були україномовними. У 1927/1928 навчальному році українці становили 49,8% усіх студентів республіки. Тираж українських газет за 1924–1927 рр. зріс у п'ять разів, значно збільшилася кількість і тиражі книжкової продукції українською мовою³⁷.

Одним із беззаперечних досягнень цієї політики була українізація початкових шкіл. Якщо в 1922 р. існувало 6 105 українських шкіл, то в 1930 р. – 14 430 (російських – 1 504). Значно зросла також кількість українських семирічок – до 1732 порівняно з 267 російськими. На кінець 1927 р. 77% українців навчалося в цих школах, що майже дорівнювало відсоткові українців серед населення – 80,1. По інших типах шкіл зростання не було таким динамічним, але також помітним. Станом на 1 листопада 1927 р. серед профшкіл частка українських становила 65,8%, на двомовні українсько-російські припадало 16%, а на російсько-українські 5,3%. Щодо фабзавучів, то закон про українізацію, що вимагав української мови для всіх типів шкіл, був обережніший, наполягаючи тільки на «рідній мові» учнів. Незважаючи на це, навіть тут діяли 42 українські школи, 48 російських і 100 двомовних. Тоді ж було 48 українських, 7 російських і 18 двомовних так званих робітфаків, 14 українських, 2 російські та 23 двомовні інститути. За спеціальністю інститути ділилися так: сільськогосподарські – 3 українські, 6 двомовних; педагогічні – 6 українських, 4 двомовні. Зате діяли всього 2 українські, 2 російські і 7 двомовних технологічних і медичних інститутів. М. Скрипник згадує, що 1929 р. інститути були українізовані десь на 30%³⁸. Оцінюючи наведені цифри, зокрема, для вищих та виробничих шкіл, слід пам'ятати, що в двомовних школах найважливіші предмети здебільшого викладали російською мовою, а українською читали такі другорядні дисципліни, як політосвіта тощо.

Разом з тим існувала серйозна проблема педагогічних кадрів. Перепис 1927 р. показав, що серед учителів вищу або середню спеціальну освіту мали 22,9%. Решта закінчила середню або лише початкову школу. Нестачу вчительських кадрів намагалися подолати шляхом збільшення кількості педагогічних інститутів і технікумів або через скорочення строків навчання в них. Кадри для українських шкіл поза межами республіки готували Краснодарський, Белгородський і Благовещенський педагогічні інститути, українські відділення на ряді факультетів Воронежського університету. На Курщині діяв Український педагогічний технікум³⁹.

«Коренізація» по-українськи сприяла ще й процесам, що не вкладалися в «прокрустове ложе» задуму їх ініціаторів. У середині 20-х рр. окремі українські комуністи виступили за розширення самостійності республіки, врахування її особливостей в будівництві соціалізму, за широке використання досягнень європейської цивілізації при творенні української культури. Так, письменник М. Хвильовий у 1925–1927 рр. розгорнув літературну дискусію про шляхи будівництва української культури і запропонував звільнитися від російського впливу, переорієнтуватися на європейські традиції та духовні надбання. Полемічно загострено він висловив це в гаслах «Геть від Москви», «Дайош Європу» та інших⁴⁰.

М. Хвильовий заговорив про конкуренцію української та російської культур,

³⁶ УСРР–УРСР: 1922–1991. Коренізація: партія міняє шкіру й обличчя. Інтернет-видання Полтавщина. URL: <https://poltava.to/project/546> (дата звернення: 25.03.2020).

³⁷ Політика коренізації. Політологія. Онлайн бібліотека. URL: <http://politics.ellib.org.ua/> (дата звернення: 21.03.2020).

³⁸ Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925–1932 років. Internet archive. URL: http://www.maidan.org.ua/history/kharkiv/yuri_sheveliov/ukrainization.htm (дата звернення: 29.03.2020).

³⁹ УСРР–УРСР: 1922–1991. Коренізація: партія міняє шкіру й обличчя. Інтернет-видання Полтавщина. URL: (дата звернення: 25.03.2020).

⁴⁰ Хвильовий М. Україна чи малоросія? М. Хвильовий. Твори у 2-х т. Т. 2. Київ: Дніпро. С. 462.

виступив проти «російського диригента», висунув теорію «відродження нації», закликав «негайно стати на боці активного молодого українського суспільства, що репрезентує не тільки селянина, але й робітника, і тим назавжди покінчити з контрреволюційною (по суті) думкою будувати на Україні російську культуру». Це було витлумачено як підштовхування партії на шлях національного переродження, про що у своєрідній формі висловився Й. Сталін у листі до Л. Кагановича. Генсек зазначив: «Шумський не бачить, що при слабкості коріння комуністичних кадрів на Україні цей рух... може набрати місцями характеру боротьби проти Москви взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури і її найвищого досягнення – ленінізму». Як приклад цієї боротьби Й. Сталін наводив діяльність М. Хвильового. Результатом стало звинувачення О. Шумського в потуранні М. Хвильовому, підбурюванні його до «націоналістичних» виступів⁴¹. Але був й інший результат – діяльність М. Хвильового та його послідовників сприяла тому, що визначальною рисою українського культурного процесу 1920-х років стало піднесення української культури з рівня етнографічного провінціалізму в російській імперії до рівня самостійної культури у всій повноті виявлення її творчих потенцій.

Політика «коренізації» у вигляді українізації здійснювалася й в ряді регіонів Росії з українським населенням. Проте вона відрізнялася рядом особливостей і стартувала із значним запізненням. Тривалий час місцеві керівники не звертали уваги, а то й штучно гальмували цей процес. Не в захваті була й частина українців, оскільки вони не бачили перспектив для подальшого розвитку. Так, наприклад, розповсюдженими були думки, що українізація початкової школи є своєрідною спробою утвердити українців на других ролях: «Влада навмисне проводить українізацію, щоб наші діти не мали в майбутньому можливості обіймати посади в різних установах, оскільки українських установ немає, а російські і без них обійдуться». Інше типове пояснення небажання віддавати дитину в українську школу: «Як віддаси дитину в українську школу, то там вона і згине, далі ходу немає»⁴².

Вирішальне значення для повороту в бік сприяння розвитку української освіти та культури мала допомога наркомату освіти УСРР на чолі з М. Скрипником, що узяли шефство над цією справою. Однак бажання наркомату освіти УСРР було замало. Потрібно було, щоб на місцях очолювали ці процеси такі діячі, які були б зацікавлені в розвитку української культури та вірили в її перспективу. Наприклад, на Далекому Сході справа зрушила з місця фактично лише в 1931 р., коли туди переїхав на постійну роботу один з активних провідників національно-культурної політики в Україні А. Буценко.

Цілі політики українізації серед української діаспори Росії були відчутно відмінними у порівнянні з Україною. Тут ця політика була спрямована на виконання лише одного завдання – своєрідної легітимізації соціально-економічної політики на селі, завоювання певного ступеня довіри українського селянства. Основне завдання національно-культурної політики – модернізаційний прорив, – в українській діаспорі був фактично неактуальним, політика українізації в РСФРР лишалася винятково селянською політикою. Проте це не спонукало переважну більшість українців стати прихильниками більшовицької влади, оскільки вона руйнувала економічні та світоглядні підвалини життя, знищувала усталений спосіб життя, змінювала традиційні цінності українців. То ж не дивно, що у районах, де українці становили більшість населення, колективізації чинився запеклий опір.

⁴¹ Криворучко О. І. Микола Хвильовий – речник українського відродження 1920-х рр. *Історія: Збірник праць*. 2009. Політологія – Онлайн бібліотека. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4979.html> (дата звернення: 19.03.2020).

⁴² Єфіменко Г. Сталінська національна політика серед українців Росії в 1930-ті рр.: правило чи виняток? *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 11. С. 361.

Виходило, що внутрішньополітична доцільність українізації не лише знецінилася, а й перетворювалася на чинник, що заважав центру зміцнювати свою владу.

Як же практично відбувалася українізація в регіонах Росії, де переважало або ж компактно проживало українське населення? З ініціативи М. Скрипника політбюро ЦК КП(б)У в травні 1927 р. порушило перед Москвою питання про приєднання до УСРР районів із більшістю українського населення, які з нею межували. Отримавши негативну відповідь, М. Скрипник заговорив про українізацію районів Північно-Кавказького краю, де переважало українське населення. Після схвального висновку Москви керівники краю затвердили трирічний план українізації 37-ми районів зі здебільшо українським населенням⁴³.

Перехід кубанських шкіл на українську мову навчання носив масовий характер. Якщо у 1922 р. їх було 33, то за офіційним циркуляром 1927 р. на Кавказі вже діяло 746 українських шкіл. У 1926 р. вийшов перший кубанський буквар українською мовою, який поклав початок систематичному виданню українських букварів та читанок.

Процесом українізації були охоплені й вищі та середні спеціальні навчальні заклади. Ще у вересні 1920 р. у Краснодарі відкрито Інститут народної освіти, пізніше перейменований в педінститут. До нього набиралися групи з українською мовою навчання. З 1923 р. у цьому вищому закладі діяв відділ української мови та літератури, який готував педагогів для українських шкіл другого ступеня. Кафедру української мови та літератури мав і Кубанський педінститут. Згодом у ньому була створена етнографічна комісія. Планувалося українізувати і медичний інститут.

Учителів для українських шкіл першого ступеня готував Український педагогічний технікум, відкритий у 1922 р. Всюди відкривалися українські робітфаки. У шести технікумах читалися курси українознавства. Виходили український педагогічний часопис «Новим шляхом» і газети українською мовою «Чорноморець» та «Чорноморський край». Тут також активно працювали близько 150 українських письменників, більшість із яких у 30-ті рр. були репресовані⁴⁴.

В Урало-Сибірському регіоні процеси національного відродження набирають чітких організаційних форм з 1923 р. У 1926–1927 рр. загальна кількість українських навчальних закладів у Сибіру виросла з 22 до 56. Станом на 1 грудня 1927 р. українською мовою проводилися заняття у 13 пунктах ліквідації неписьменності. У Троїцькому окрузі у 1929 р. налічувалося 13 українських шкіл. Вирішувалося питання національної освіти дорослого населення. У 1927 р. Троїцький окружний відділ народної освіти отримав доручення відкрити ліквідаційні пункти неписьменності в українських селах загальним числом 175. А от у Славгородському окрузі Алтайського краю було всього 25 українських шкіл, які відвідували 1605 дітей, у той час, як російські школи приймали 10 тис. українських дітей. Тобто, рідною мовою навчалася лише 13,8% українських школярів⁴⁵.

У цілому у 1920-х – на початку 1930-х рр. на Уралі і Західному Сибіру відбувалося певне пожвавлення українського національно-культурного життя. Українська мова починає вживатися в офіційних установах районів компактного проживання українців, місцева влада приділяє серйозну увагу вирішенню проблем гармонійного культурного, економічного й соціального розвитку національних меншин, зо-

⁴³ Історія. Кульчицький С. *Тиждень.ua*. URL: <https://tyzhden.ua/History/215052> (дата звернення: 19.03.2020).

⁴⁴ Енциклопедія українознавства: Словникова частина. Париж, Нью-Йорк: Молоде життя, 1962. Т. 4. *Ізборник*. URL: izbornik.org.ua/encycl/euii.htm (дата звернення: 12.03.2020).

⁴⁵ Закіров М. Національно-культурне відродження українців Урало-Сибірського регіону (на матеріалах Уральської області). *Історична панорама*. Вип. 5. Політологія. Онлайн бібліотека. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-95.html> (дата звернення: 14.03.2020).

крема українців. Вивчалася необхідність створення національних сільських рад, забезпеченість шкіл педагогічними кадрами, приміщеннями та необхідним устаткуванням.

Отже, можна виокремити ряд позитивних наслідків українізації.

Перше. Усунення від влади відвертих шовіністів – першого секретаря ЦК КП(б)У Квірінга та другого секретаря Лебеда, який проголосив теорію боротьби двох культур – прогресивної, революційної, міської російської та контрреволюційної, відсталі сільськогосподарської української. У цій боротьбі українська культура мала б відступити й загинути.

Друге. Розширення сфери вживання української мови в державному і партійному житті.

Третє. Зростання кількості українців у партійному і державному апараті, частка яких у 1925 р. становила 25–35%, а в 1927 р. – 52–54%.

Четверте. Здійснення структурних змін, зокрема поява нової державно-політичної, господарської та культурної еліти, кістяком якої були так звані націонал-комуністи, вихідці з колишніх українських лівих партій.

П'яте. Вплив на розвиток національної освіти, яка збіглася в часі з розгортанням так званої культурної революції, одним з головних напрямків якої була ліквідація неписьменності. У 1927 р. 97% українських дітей навчалося рідною мовою. Цей показник так і не був перевершений за роки радянської влади (у 1990 р. він становив лише 47,9%).

Шосте. Різко збільшилася кількість української преси, у 1933 р. вона становила 89% всього тиражу газет у республіці.

Сьоме. Україномовні стаціонарні театри в 1931 р. становили 3/4 всіх театрів в Україні. В Києві збудовано найбільшу на той час в Європі кіностудію.

Восьме. Місто почало втрачати позиції цитаделі російської ідентичності.

Дев'яте. Різноманітна культурно-освітня робота проводилася серед компактно проживаючих за межами України 6,5 млн українців.

Десяте. Велика увага приділялася розвитку національних меншин. Протягом 1925 р. було утворено 7 німецьких, 4 болгарських, один польський і один єврейський національний райони, а також 954 сільські ради національних меншин, 100 міських рад. У цей час діяли 966 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 – єврейською, 31 – татарською тощо. Взагалі, початковий всеобуч здійснювався понад 20-ма мовами⁴⁶.

Політика «коренізації», як уже зазначалося, від початку її проведення викликала потужний опір російських шовіністичних кіл, насамперед деякого з партійного і державного керівництва, які вважали, що вона призведе до розпаду СРСР. Наприклад, Г. Зінов'єв заявляв, що українізація суперечить більшовицькій національній політиці, допомагає петлюрівщині, а справжньому шовінізму відсічі не дає. Небезпечним для режиму було те, що для неросійських народів тодішнього СРСР «коренізація» на практиці означала дерусифікацію, вивільнення різноманітних можливостей представників того чи іншого народу. Тому з ініціативи Й. Сталіна вже у середині 1920-х рр. розпочато кампанії боротьби з «націонал-ухильництвом» і «буржуазним націоналізмом». Проводирем «ухилу» оголошено наркома освіти УСРР О. Шумського, а його однодумцями – літератора М. Хвильового й економіста М. Волобуєва.⁴⁷ які досить емоційно вболівали за українську справу.

Радикальна зміна партійної лінії відбулась між XVI (1930 р.) та XVII (1934 р.) з'їздами ВКП(б). Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі від

⁴⁶ Причини, суть і наслідки українізації *Історія України*. URL: <https://histua.com/knigi/aktualni-problemi-istorii-ukraini/prichini-sut-i-naslidki-ukrainizacii> (дата звернення: 21.03.2020).

⁴⁷ Шаповал Ю. І. Коренізація. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=3553 (дата звернення: 9.04.2020).

14 грудня 1932 р., крім вього іншого, вимагала правильного проведення українізації в Україні та за її межами (маються на увазі регіони, де компактно проживали українці), а також містила категоричну вимогу боротися з петлюрівськими та іншими контрреволюційними елементами. Ця постанова означала кінець хоча і контрольованої, але все-таки українізації, та ознаменувала вирішальну фазу приборкування українізації самими більшовиками України, ліквідацію того «націоналістичного» потенціалу, який вже ніколи не повинен відродитися. 1933 року на об'єднаному пленумі ЦК і Центральної контрольної комісії КП(б)У головною небезпекою визнано місцевий український націоналізм у поєднанні з імперіалістичними інтервентами⁴⁸.

Перші удари прийняли на себе щирі прибічники українізації з-поміж партійців. Обвинувачення в «націоналістичному ухилі» М. Равича-Черкаського – першого офіційного історика КП(б)У, переслідування М. Хвильового з ініціативи самого Й. Сталіна, розгром редакції «Червоного шляху», члени якої майже всі були партійні, вислання Шумського і Гринька в Росію, ліквідація історика М. Яворського та його школи – це тільки деякі заходи, застосовані державою.

З 1927–1928 рр. починаються атаки на непартійну інтелігенцію. Ці процеси в першу чергу стосуються науковців Всеукраїнської Академії Наук та письменників. Усунено з посади секретаря Академії А. Кримського. Влітку 1929 р. розпущено всі наукові товариства, пов'язані з Академією. Одночасно заарештовано десятки співробітників Академії, включно з головою управи С. Єфремовим. Слідом за тим заарештовано кілька тисяч осіб, безпосередньо пов'язаних з Визвольними Змаганнями 1917–1921 рр. 9 березня 1930 р. розпочався судовий процес над «зрадниками», «агентами буржуазії» і «націоналістичними шкідниками», начебто об'єднаних у «контрреволюційний» Союз Визволення України. Із 49-ти вибраних для процесу арештантів 29 були співробітниками Академії. На початку 1931 р. заслано до Росії М. Грушевського, де він помер за неясних обставин. Остаточно усунено й заарештовано А. Кримського. Видавничу діяльність Академії припинено, а на всю її працю в царині гуманітарних наук накладено тавро «буржуазного націоналізму»⁴⁹.

Чи не останній удар по українізації – постанова політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», в якій утворення навчальних закладів, де навчання здійснювали мовами національних меншостей, кваліфіковано як насадження особливих національних шкіл, що були вогнищами буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей, а їхнє функціонування визнано недоцільним і шкідливим. Такі школи та інші навчальні заклади ліквідовували, учнів переводили в школи з українською і російською мовами навчання.

У розвиток рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік і областей» 20 квітня того ж року ухвалено спільну постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». 8 травня політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про складання нового українського правопису», а в жовтні розглянуто питання про роботу реорганізованих національних шкіл. При цьому зазначено, що у багатьох школах не вистачає учителів, вони значно гірше за російські та українські школи забезпечені підручниками, не мають методичного керівництва і тому працюють незадовільно⁵⁰.

Контрукраїнізація призвела до падіння престижу української мови і культури

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925–1932 років. *Internet archive*. URL: http://www.maidan.org.ua/history/kharkiv/yuri_sheveliov/ukrainization.htm (дата звернення: 29.03.2020).

⁵⁰ Шаповал Ю. І. Коренізація. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=3553 (дата звернення: 9.04.2020).

та русифікації ряду регіонів України. Українська нація втратила майже все, що було досягнуто в часи національного відродження та українізації. Виявився правим один із героїв п'єси М. Куліша «Мина Мазайло» дядько Тарас, який казав: «Їхня українізація – це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб духу не було»⁵¹.

Дуже швидко сталінський режим покінчив і з українізацією регіонів Російської Федерації. 10 грудня 1932 р., коли на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) обговорювали питання про хлібозаготівлі в УСРР, на Північному Кавказі та в Західній області, Й. Сталін відхилився від теми й став звинувачувати головного промоутера українізації в російських регіонах і пропагандиста возз'єднання Кубані з УСРР М. Скрипника у зв'язках із націоналістичними елементами. Ухвалена після цього засідання політбюро ЦК постанова ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. стосувалася не так заготівель, як національної політики Кремля. Увага Північно-Кавказького крайкому та крайвиконкому зверталася на те, що «легковажна, не впливаюча з культурних інтересів населення, не більшовицька “українізація” майже половини районів Північного Кавказу при повній відсутності контролю за українізацією школи й друку з боку крайових органів дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації спротиву заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реємігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т. п.». Постанова вимагала «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українізованих” районів, а також всі газети і журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову». А наступного дня було затверджено постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про заборону українізації в Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії та інших регіонах Радянського Союзу⁵². Крайкомам та обкомам ВКП(б), крайвиконкомам та облвиконкомам спільно з РНК доручалося «негайно призупинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українські газети, друк та видавництва на російську мову й до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл та викладання на російську мову»⁵³.

Практичний сенс названих постанов полягав у тому, що політика українізації не стала, та й не могла стати, з огляду на менталітет українців, засобом радянської селянства. Основне ж завдання національно-культурної політики більшовиків – модернізаційний прорив – в середовищі української діаспори і не ставилося. На думку Г. Єфіменко, основним чинником подальшої русифікації української діаспори було не впровадження «усього російського», а нищення «усього українського» як такого, що заважало комуністичному будівництву. Тобто, українці РСФРР фактично першими в СРСР були визнані «шкідницькою нацією»⁵⁴.

Справа в тому, що процеси національно-культурного відродження та становлення національної самосвідомості в середовищі українського населення в регіонах Росії виходили за межі створюваної в СРСР тоталітарної системи й не були прийнятними для нової державної політики, загрозливої для всього національного й самобутнього. Тому політика «коренізації» у всіх її проявах наказала «довго жити» під різними, часто безглуздими приводами, зокрема через так звані «перегини коренізації», «штучну коренізацію шкіл» тощо. Так, у першому числі

⁵¹ Політика коренізації. *Політологія. Онлайн бібліотека*. URL: <http://politics.ellib.org.ua/> (дата звернення: 21.03.2020).

⁵² Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. Київ, 1994. С. 104.

⁵³ Єфіменко Г. Сталінська національна політика серед українців Росії в 1930-ті рр.: правило чи виняток? *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвид. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 11. С. 365.

⁵⁴ Там само. С. 366.

журналу «Революція і національності» за 1933 р. повідомлялося: «Це торкається, зокрема, українських шкіл Західного Сибіру. Там намагаються школи коренізувати проти бажання населення, яке давно забуло свою мову, що стала, особливо для нового покоління, чужою і незнайомою. Це є викривленням і порушенням політики партії про коренізацію і рідну мову»⁵⁵.

Цікаво, що формально політика українізації ніколи не була скасована. Ані Постишев, ані хтось інший з партійної чи урядової верхівки цього не зробили. В резолюції на звіт ЦК на XII з'їзді КП(б)У, що відбувся в січні 1934 р., побіжно згадано про потребу «розгорнути далі проведення більшовицької українізації». Завдання полягало лише в тому, щоб виправити відхилення від «правильної лінії», спричинені «буржуазними націоналістами» та «їхніми агентами», включно зі Скрипником як головним винуватцем. Парадоксально, але навіть у травні 1937 р. XIII з'їзд КП(б)У засуджує «недостатню українізацію партійних, радянських і особливо профспілкових та комсомольських організацій». Кілька жестів у цьому напрямі зробив і сам Постишев: споруджено пам'ятники Шевченку у Харкові та Києві, перенесено столицю України в Київ, призначено кількох відомих українців на провідні державні посади (В. Затонського на комісара народної освіти, А. Хвилю на його заступника, П. Любченка на голову Раднаркому). Офіційні органи ЦК партії – газета «Комуніст» і журнал «Більшовик України» – лишилися україномовними. Українською залишалася й опера⁵⁶.

Попри такий зовнішній антураж, українізація завершилася трагедією національного відродження, наслідків якої незалежна Україна не може позбутися до цих пір. Реальні факти підступної стратегії більшовиків у сфері національної політики 20-х – початку 30-х років наочно продемонстрували асиміляторські, русифікаторські тенденції московського керівництва, для якого «коренізація» була лише тимчасовою поступкою національно-визвольному руху з метою «вбудовування» радянської влади за допомогою місцевих кадрів. Тому вивчення історичних обставин, за яких відбувалася «коренізація» в Україні, потребує подальших зусиль дослідників, особливо з огляду на необхідність засвоєння уроків минулого і адекватної оцінки стосунків з Росією в широкому розумінні цього слова.

References

Hunchak, T. (1993). *Ukraine. Persha polovyna XX stolittia* [Ukraine. The first half of the twentieth century]. Kyiv, Ukraine: «Lybid».

Deklaratsiya prav narodov Rossyy. Dekrety Sovetskoï vlasty [Declaration of the Rights of the Peoples of Russia. Decrees of the Soviet power]. T. 1. (1957). Moscow, Hos. yzd-vo polyt. Lyteratury. Ystoryia RF (2020). Retrieved from: <https://histrf.ru/lenta-vremeni/event/view/dieklaratsiia-prav-narodov-rossii>

Dziuba, I. (1998). *Internatsionalizm chy rusyfikatsiia* [Internationalism or Russification]. Kyiv, Ukraine: Vydavnychiy dim «KM Academia».

Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna [Encyclopedia of Ukrainian Studies: Dictionary part]. Paris, New-York, Molode zhyttia. 1962. T. 4. (2020). *Izbornyk*. Retrieved from: izbornik.org.ua/encycl/euii.htm.

Yefimenko, H (2004). *Stalinska natsionalna polityka sered ukraintsiv Rosii v 1930-ti rr.: pravylo chy vyniatok?* [Stalin's national policy among Ukrainians in Russia in the 1930s: rule or exception?]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky – Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*. Mizhvid. zb. nauk. pr. Vyp. 11. Ukraina.

⁵⁵ Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошукаство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2000. С. 10.

⁵⁶ Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925–1932 років. *Internet archive*. URL: http://www.maidan.org.ua/history/kharkiv/yuri_sheveliov/ukrainization.htm (дата звернення: 29.03.2020).

Zakirov, M. (2020). Natsionalno-kulturne vidrodzhennia ukrainsiv Uralo-Sybirskoho rehionu (na materialakh Uralskoi oblasti) [National and cultural revival of Ukrainians of the Ralo-Siberian region (on materials of the Ural region)]. *Istorychna panorama – Historical panorama*. Vyp. 5. Politolohiia. Onlain biblioteka. Retrieved from: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-95.html>.

Istoriia. Kulchytskyi Stanislav (2020). *Tyzhden.ua*. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/History/215052>.

Istoriia Ukrainy. Kurs lektsii. XX stolittia [History of Ukraine. Lecture course. 20th century]. (1992). B. 2. Kyiv, Ukraine: «Lybid».

Istoriia Ukrainy. Nove bachennia [History of Ukraine. A new vision]. (1996) Vol. 2. Kyiv, Ukraine: V-vo «Ukraina».

Krasylyshchikov, V. (1998). Vdohonku za proshedshym vekom: Razvytye Rossyy v XX veke s tochky zreniya myrovyykh modernyzatsyi [In pursuit of the last century: The development of Russia in the twentieth century in terms of world modernizatsii]. Moscow: ROSSPEN.

Krasovytskaia, T. (1998). Modernyzatsiia Rossyy: natsionalno-kulturnaia polityka 20-kh hodov [Modernization of Russia: national and cultural policy of the 20s]. Moscow, Russia.

Kryvoruchko, O. (2020). Mykola Khvylovyi – rechnyk ukrainskoho vidrodzhennia 1920-kh rr. [Mykola Khvylovyi is a spokesman for the Ukrainian revival of the 1920s.]. *Istoriia: Zbirnyk prats. Politolohiia. Online biblioteka*. Retrieved from: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4979.html>.

Lytvyn, V. (2009). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk* [History of Ukraine. Textbook]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.

Mazur, I. (2009). Natsionalnyi sklad naselennia ta yoho transformatsiia u hubernskykh tsentrakh ukrainy v 1920–1926 rr. [National composition of the population and its transformation in the provincial centers of Ukraine in 1920–1926]. *Istoriia: Zbirnyk prats. Politolohiia. Online biblioteka*. Retrieved from: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4979.html>.

Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia y suchasnist. Dokumenty y materialy. Dovidnyk [National processes in Ukraine: history and modernity. Documents and materials. Directory]. P. 2 (1997). Kyiv, Ukraine.

Polityka korenizatsii [The policy of indigenization]. (2020). *Politolohiia. Onlain biblioteka*. Retrieved from: <http://politics.ellib.org.ua/>.

Prychyny, sut i naslidky ukrainizatsii [Causes, days and consequences of Ukrainization]. (2020). *Istoriia Ukrainy*. Retrieved from: <https://histua.com/knigi/aktualni-problemi-istorii-ukraini/prichini-sut-i-naslidki-ukrainizatsii>.

Prokop, M. (1981). Ukraina i ukrainska polityka Moskvyy [Ukraine and Ukrainian politics in Moscow]. P. I. Ukraine: Suchasnist.

Rudnytskyi, S. (2020). *Vikipediia*. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/>.

Serhiichuk, V. (2000). «Ukrainizatsiia Rosii». Politychne oshukanstvo ukrainsiv rosiiskoiu bilshovytskoiu vladoiu v 1923–1932 rokakh [“Ukrainization of Russia”. Political deception of Ukrainians by the Russian Bolshevik authorities in 1923–1932]. Kyiv, Ukraina: Ukrainska Vydavnycha Spilka.

Trotskyi, L. V dvukh tomakh. Vol. 2. Pod red. Yu. H. Felshtynskoho MOSKVA «TERRA» – «TERRA» 1990, 1996 (2020). Retrieved from: <http://lib.ru/TROCKIJ/stalin4.txt>.

Ukraina v XX stolitti. Zbirnyk dokumentiv i materialiv (1900–1939) [Ukraine in the twentieth century. Collection of documents and materials (1900–1939)]. (1997). Kyiv, Ukraine.

USSR–URSR: 1922–1991. Korenizatsiia: partiia miniaie shkiru y oblychchia [Rooting: the party changes skin and face]. (2020). Internet-vydannia Poltavshchyna. Retrieved from: <https://poltava.to/project/546/>.

Khvylovyi, M. (1997). *Ukraina chy malorosiiia?* [Ukraine or Little Russia?]. Vol. 2. Kyiv, Ukraine: Dnipro.

Shapoval, Yu. Korenizatsiia. (2020). *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy – Encyclopedia of modern Ukraine*. Retrieved from: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=3553

Shapoval, Yu. (2001). *Ukraina XX stolittia: Osoby ta podii v konteksti vazhkoï istorii* [Ukraine of the twentieth century: Persons and events in the context of difficult history]. Kyiv, Ukraina: Heneza.

Shevelov, Yu. (2020). *Ukrainizatsiia:adianska polityka 1925–1932 rokiv* [Ukrainization: Soviet policy of 1925–1932]. *Internet archive*. Retrieved from: http://www.maidan.org.ua/history/kharkiv/yuri_sheveliov/ukrainization.htm.

Shevtsova, S. (2020). *Ukrainizatsiia po-moskovsky: prianyk, shcho stav batohom, abo yak bilshovyky ukraintsiv ukrainizuvaly* [Ukrainization in Moscow: gingerbread that became a whip, or how the Bolsheviks Ukrainianized Ukrainians]. *UKRINFORM*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2575613-ukrainizaciapomoskovski-pranik-so-stav-batogom-abo-ak-bilsoviki-ukrainciv-ukrainizuvali.html>.

Коропатник Михайло Михайлович – доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання, кандидат історичних наук, доцент, ЧОІППО імені К. Д. Ушинського (вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14000, Україна).

Koropatnyk Mykhailo M. – Associate Professor of Social Sciences and their Teaching Methods, Candidate of Historical Sciences, senior lecturer at K. Ushynskyi Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (83 Slobidska St., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: miguel50@ukr.net

THE POLICY OF KORENIZATION IN THE 1920S AND 1930S IN UKRAINE AND CERTAIN REGIONS OF RUSSIA: TRIUMPH AND TRAGEDY OF THE UKRAINIAN REVIVAL

The aim of the article is to analyse the origins of the national policy of the Bolsheviks after their victory, its forced and temporary nature, the evolution of the processes of Ukrainization and their transformation in the direction of Russification, the suppression of any forms of national revival. **The methodological basis** of the study is the principles of historicism, scientific content and objectivity, which helped to achieve impartiality and reliability in the interpretation of specific facts, and to provide a comprehensive study of the problem. **The scientific novelty** of the article is that the materials used in it allow to adopt a new approach to assessing the current socio-political situation in Ukraine and to better understand the origins of the Russification policy of the former USSR, the forced nature of the so-called “Ukrainization” on the territory of the Ukrainian SSR and in places of residence of Ukrainians in other republics, its causes and consequences. **Conclusions.** Having seized power in Ukraine, at first the Bolsheviks did not want to hear about the Ukrainian language. But from about mid-1919 it became clear that without taking into account the scope and strength of the Ukrainian national movement, the establishment of Soviet power in Ukraine was impossible. Therefore, the Kremlin took a new approach to the tactics of conquering Ukraine. The goal was to build communism in a multinational country and to subordinate the efforts of “local people” to the chosen goal. The policy of “Korenization” proclaimed at the 12th Congress of the Russian Communist Party (Bolsheviks) in 1923 was aimed at achieving this goal. Over time, it had become clear that “Korenization” in Ukraine was temporary and after the achievement of the set goal any manifestations of the national movement were brutally suppressed. The Bolshevik leadership did everything possible to ensure that the ethnic revival in Ukraine and the regions of Russia with a compact Ukrainian population did not evolve into a national-state one. Thus, the real facts of the insidious strategy of the

Bolsheviks in the sphere of the national policy of the 1920s and early 1930s clearly demonstrated the assimilation, Russification tendencies of the Moscow leadership.

Keywords: “Korenization” (indigenization or nativization), Ukrainization, national revival, Bolsheviks, national communists, Russian Communist Party (Bolsheviks), Communist Party (Bolshevik) of Ukraine, chauvinism, nationalism, «national deviation», Ukrainian SSR, All-Ukrainian Central Executive Committee, Council of People’s Commissars, decrees, All-Ukrainian Academy of Sciences, repressions.

Дата подання: 28 травня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Коропатник М. Політика «коренізації» 1920–1930-х років в Україні та окремих регіонах Росії: триумф і трагедія українського відродження. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 75–92. DOI: 10.5281/zenodo.4120117.

Цитування за стандартом APA

Koropatnyk, M. (2020). Polityka «korenizatsii» 1920–1930-kh rokiv v Ukraini ta okremykh rehionakh Rosii: triumf i trahediia ukrainskoho vidrozhennia [The policy of korenization in the 1920s and 1930s in Ukraine and certain regions of Russia: triumph and tragedy of the Ukrainian revival]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 75–92. DOI: 10.5281/zenodo.4120117.

Олександра Кіріченко

ГАЗЕТА «ВІСТІ ОСТЕРЩИНИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ ПЕРІОДУ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.)

DOI: 10.5281/zenodo.4120223

© О. Кіріченко, 2020. CC BY 4.0

Мета цієї наукової розвідки полягає у вивченні історії газети «Вісті Остерщини» та з'ясуванні можливостей залучення інформації з її шпальт у якості історичного джерела. **Методологічна основа.** Дослідження базується на застосуванні принципу історизму із залученням методу контент-аналізу. **Наукова новизна** полягає в детальному опрацюванні газети «Вісті Остерщини», дослідженні її функціонування під час німецької окупації Чернігівщини. Також уперше здійснено аналіз її тематичних рубрик та їхнього інформаційного наповнення. **Висновки.** Для написання історичних досліджень, присвячених добі нацистської окупації, газета «Вісті Остерщини» має значну джерельну цінність. Інформація, уміщена на сторінках газети, дозволяє глибше дослідити період Другої світової війни на Чернігівщині, виявити раніше невідомі події та явища доби окупації, окреслити основні тенденції суспільного життя на окупованих територіях. Використання періодичного видання має першочергове значення для реконструкції повсякденного життя населення за нацистської окупації. Адже, попри війну, тривав звичний перебіг життя, місцеві жителі мали можливість отримувати освіту в школі та на курсах, відвідувати зовано відкриті православні храми. Відтак газета «Вісті Остерщини» презентувала на своїх шпальтах інформацію про культурне життя району, а також виконувала культурно-просвітницьку роботу. Сам факт видання газети окупаційними властями мав на меті сформувати їх позитивний імідж і створював враження звичного режиму життя населення в умовах «нового порядку».

Ключові слова: газета, редакція, окупація, преса, рубрика.

Серед джерел новітньої історії особливе місце посідають періодичні видання, передусім – масив центральних та місцевих газет. Особливість цього типу джерел полягає в комплексному відтворенні дійсності того чи іншого періоду, охопленні широкого спектру порушуваних тем – від публічно-правового простору до особистісної інформації. Матеріалам преси притаманна також оперативність у висвітленні подій та явищ, що загалом робить їх своєрідним дзеркалом суспільних відносин. Тому дослідження газетних видань періоду нацистської окупації, які до цього часу, за невеликими винятками, не були об'єктами цілеспрямованого наукового вивчення, становить значний інтерес для фахівців та широкого кола тих, хто цікавиться історією Чернігівщини середини ХХ ст.

Періодична преса Чернігівщини періоду окупації (1941–1943 рр.) нараховує понад дванадцять видань. Професор Б. І. Черняков у статті «Періодична преса на окупованій території України» в алфавітному порядку наводить список, де згадує й газету «Вісті Остерщини». Науковець розглянув основні етапи виникнення, формування, а також особливості функціонування окупаційної преси на території України, проте детального аналізу роботи зазначених видань не здійснив¹.

Історик Г. Є. Греченко у статті «Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет

¹ Черняков Б. Періодична преса на окупованій території України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648>.

(1941–1943 рр.)» наводить перелік преси цього періоду, до якого увійшла також і газета «Вісті Остерщини». Автор дослідив тематику публікацій окупаційних газет і надав коротку характеристику окреслених проблем: питання освіти; наукові пошуки та суспільно-політичне життя на Чернігівщині; культура, плани окупаційних властей. Г. Є. Греченко зазначив, що «преса (газети, журнали) і радіомовлення контролювалися військовими комендантами та підпорядкованими їм відділами пропаганди»².

«Вісті Остерщини» – міжрайонна газета Остерської районної управи. Вона виходила в Острі у 1942–1943 рр. двічі на тиждень. Редакцію газети представляли С. І. Килимник та Л. Т. Василенко. Видавалася газета українською мовою обсягом 2 сторінки, накладом – від 2300 до 3500 примірників. До 11 березня 1942 р. газета виходила під назвою «Новий шлях» і мала двотижневий додаток «Школяр». Проте, слід зазначити, що два випуски газети «Вісті Остерщини» від 25 грудня 1942 р. та 1 січня 1943 р. склалися з 4 сторінок. Причиною збільшення обсягу видання стали різдвяно-новорічні свята, і тому була додана дитяча сторінка.

Газета презентувала матеріали не лише про становище на фронті, німецьку пропаганду, але й про культурно-масову роботу, яку розгорнули українські націоналісти на окупованих територіях. Систематизуючи представлену на шпальтах газети інформацію, можна виділити такі рубрики: «повідомлення з головної квартири фюрера» (включаючи інформацію з фронту); «події, присвячені земельному порядку та сільському господарству»; «повідомлення з фронту»; «запрошення на роботи до Німеччини»; «листи з Німеччини»; «оголошення»; «накази». Крім цього, можна виділити рубрики, які стосувалися освіти, краєзнавства, охорони здоров'я, розважального напрямку – нариси, проза та анекдоти, поодинокі карикатури, сторінка для дітей; рубрики, присвячені визначним датам; короткі різнопланові повідомлення та рубрика «загублені документи».

«Вісті Остерщини» розпочиналися з повідомлень «головної квартири фюрера», присвячених військовим подіям в Україні та за її межами. Ця інформація займала більшу частину першої сторінки, а інколи – всієї газети. Для прикладу можна навести повідомлення 1942 р. про події на Харківщині та на території Донбасу: «Головна квартира Фюрера, 30 березня 1942 року Верховне Командування Збройних Сил повідомляє: В районі Донбасу на схід від Харкова були відбиті в запеклих боях вперті атаки ворога, при цьому знищено 9 танків»³; «Головна квартира Фюрера, 31 березня 1942 року Верховне Командування Збройних Сил повідомляє: На Донбасі нові атаки ворога зазнали невдач. Під час очищення відтинку фронту на схід від Харкова було захоплено багато військових матеріалів»⁴. Надалі, у зв'язку із просуванням лінії фронту на Схід більше уваги у публікаціях приділялося військовим діям за межами України: «Головна квартира Фюрера, 25 квітня 1942 року Верховне Командування Збройних Сил повідомляє:<...> Англійські бомбардувальники атакували в ніч на 25–IV житлові квартали в Роштоці. Серед цивільного населення були убиті та поранені, зруйновано кілька житлових будинків, культурних установ і споруд по благоустрою»⁵.

З приходом нової влади змінюється форма земельних відносин. На сторінках газети (інформація про земельні питання та новини господарчого характеру часто подавалися на першій сторінці) красномовно виголошується, що колгоспний лад знищено, селянам дарують землі стільки, скільки вони зможуть обробити. Цікавим

² Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 1999. № 2. С. 81.

³ Головна квартира Фюрера, 30 березня 1942 року Верховне Командування Збройних Сил повідомляє. *Вісті Остерщини*. 1 квітня 1942. № 27. С. 1.

⁴ Головна квартира Фюрера, 31 березня 1942 року Верховне Командування Збройних Сил повідомляє. *Вісті Остерщини*. 4 квітня 1942. № 28. С. 1.

⁵ Головна квартира Фюрера, 25 квітня 1942 року Верховне Командування Збройних Сил повідомляє. *Вісті Остерщини*. 1 травня 1942. С. 1.

є той факт, що влада вказувала на складнощі, пов'язані з ліквідацією колгоспів, про що й зазначалося у статті: «Негайно і цілком розпустити колгоспи неможливо вже хоч би через відсутність виробничих засобів і придатних людей. Це призвело б до тяжкої шкоди в сільськогосподарському виробництві. Перехід до якоїсь більш доцільної форми господарювання може відбуватись тільки поступово. Колгоспний лад скасовано. Місце колгоспів заступають громадські господарства в яких розведення худоби буде здебільшого індивідуальне, а обробка землі відбуватиметься ще спільно. Але буде дано більше можливостей приватній ініціативі. Присадибна земля членів громадського господарства оголошується приватною власністю, вільною від податків, і може бути на бажання збільшеною. Тому що розведення худоби ніяк не обмежується, є можливості поступового розширення обсягу приватного господарства...»⁶.

Отже, невід'ємною частиною інформаційних матеріалів газети були повідомлення, присвячені земельним справам, які інформували про таке: чия тепер земля, як за нею доглядати, що з нею робити, та вказували коли обробляти землю, сіяти, збирати урожай і куди його здавати.

Починаючи з 21 березня 1942 р., у газеті «Вісті Остерщини» з'явилася нова рубрика (на другій сторінці – остання колонка), у якій розміщували запрошення на роботу до Німеччини⁷. Пізніше була відкрита рубрика – «Лист з Німеччини» (розміщалася в цій самій колонці), де описувалося «прекрасне життя» у Німеччині⁸. Так, наприклад, у листі до батька, який проживав у с. Лутава, Василь Велігоша розповідав про добре харчування, неважку роботу, механізоване господарство та ін.: «Імо 5 разів на день. Хотілося б, щоб Ви побачили, як живуть тут німці! Мій хазяїн має 22 корови, 3 коней, пару волів, а курей, гусей та качок не підрахуєш. Крім того, має хазяїн автомашину, мотоцикл, 4 велосипеди. Робота неважка – все господарство машинізоване»⁹. Отже, у такий спосіб влада заохочувала українське населення добровільно виїжджати на роботу до Німеччини.

Наприкінці другої сторінки газети були розміщені оголошення про загублені документи, запрошення на курси німецької мови та ін. Зацікавлення викликали повідомлення про потребу у фахівцях з радіотехніки, адже відомо, що радіо у Чернігові в період окупації було знищене¹⁰, а на Остерщині існувало, принаймні навесні 1942 р. Про це йдеться у статті: «Збільшення площі присадибної землі – перший практичний захід у запровадженні нового земельного ладу. <...> По хатах, де є радіо, збираються люди, щоб послухати, як буде проводитися новий земельний лад»¹¹. Проте вже взимку 1943 р. «Начальник поліції безпеки та «СД» повідомляє: 6.ІІ. за порушення розпорядження щодо користування радіо (незаконне слухання закордонних станцій) були розстріляні особи з Димера, Іванківської округи...»¹².

Зі шпальт газет дізнаємося про культурне життя мешканців Остерщини в окупаційний період. Наприклад, газета від 7 серпня 1942 р. повідомляє про роботу міського театру ім. Т. Г. Шевченка. Газети оголошували репертуар Остерського театру: «Дай серцю волю – заведе в неволю», «Назар Стодоля», «Пошилися в дурні», вечори колядок тощо. Наводився список акторів як досвідчених – І. П. Смоловик, А. І. Жалдак, Н. Т. Якуш, Л. І. Степура, так і новачків – І. І. Жалдак, М. Іванова, Н. І. Жалдак. У статті надано оцінку грі акторів та роботі режисера, а ще вказу-

⁶ Врегулювання земельного питання в зайнятих східних областях Міністеріаль директор Рікке. *Вісті Остерщини*. 1 квітня 1942. № 27. С. 2.

⁷ До Німеччини на працю. *Вісті Остерщини*. 21 березня 1942. № 24. С. 2.

⁸ Лист з Німеччини. *Вісті Остерщини*. 21 липня 1942. № 57. С. 2.

⁹ Лист з Німеччини від Василя Велігоші до батьків, с. Лутава. *Вісті Остерщини*. 8 грудня 1942. № 97. С. 2.

¹⁰ Журавльова Т. Радіо і телебачення на Чернігівщині (1920–2005). *Скарбниця української культури. 36. наукових праць*. Чернігів: Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2006. Вип. 7. С. 23.

¹¹ Збільшення площі присадибної землі – перший практичний захід у запровадженні нового земельного ладу. *Вісті Остерщини*. 4 квітня 1942. № 28. С. 2.

¹² Пересторога. *Вісті Остерщини*. 23 лютого 1943. № 16. С. 2.

валося на незадовільну поведінку глядачів, яку потрібно виправити¹³. Крім того, мали місце звідомлення про гастролі інших театрів у м. Остер. У газеті за 31 липня 1942 р. йшла мова про Козелецький театр, виступ якого відбувся 26 липня. У статті автор описав структуру «вистави-концерту театральних і музичних сил м. Козельця» та критично схарактеризував гру виконавців. Згадувані прізвища артистів – Галушкевича, Лазаревської, Сукретної, Косенко та керівника – Розума вказані без ініціалів, на противагу попередній статті¹⁴.

Краєзнавча рубрика дає можливість проаналізувати просвітницьку діяльність на теренах Остерщини. Два номери газети, а саме від 14 та 21 серпня 1942 р., містили інформацію, присвячену історії м. Остер, кількості його населення та етнічному складу¹⁵. Матеріал був запропонований з енциклопедичного словника 1896 р. Брокгауза та Ефрона¹⁶.

Невід’ємною частиною газети була рубрика, присвячена визначним календарним датам (подіям). Наприклад, у номері від 25 грудня 1942 р. вся третя сторінка газети була заповнена вітаннями дітей з різдвяними святами. У новорічному номері газети від 1 січня 1943 р. ця сторінка мала продовження – надруковано німецькі, українські колядки та оповідання святкового характеру: «Діброва» Т. Шевченка, «Хмара» Л. Глібова, «Івасик та Тарасик», «Про двох цапків» М. Коцюбинського¹⁷.

14 березня 1942 р. першу сторінку газети прикрасив портрет Т. Г. Шевченка та було опубліковано статтю, присвячену митцю, автором якої виступив С. І. Килимник. На другій сторінці газети було надруковано переспів з Біблії (подражаніє) Т. Г. Шевченка «Ісаія. Глава 35»¹⁸. 9 березня 1943 р. на першій сторінці газети було розміщено статтю «Пам’яті Т. Г. Шевченка», проте не вказано її автора¹⁹.

Аналізуючи структуру та зміст «Вістей Остерщини» слід вказати, що авторів надрукованих статей складно визначити. Серед підписаних можна назвати наступні прізвища: Дм. Рудін, Микола Марченко, І. Острицький, М’якота, Надія Жалдак, В. Смирнов, О. Л. Іваненко, Саченко, С. В. Неводовський, М. Бригинець, Я. Ф. Пахар, Л. Дудін, Андрійченко, Я. А. Літошенко, А. І. Іваненко, Петро Хмара, Карпенко, П. Кош, Оліфер, В. Масол, М. Р. Романович. Часто підписували статті криптонімами: Ос-кий, М., К. М., Р., Ш., А. І., М. Б., (ОАД), (Д.У.Ц.), (С.А.Д.), О. А-ко. Окремі статті підписували зіркою, інколи – двома чи трьома.

Суспільствознавці, історики, історіографи зазначають, що матеріали періодичної преси періоду окупації є істотним додатковим джерелом інформації для дослідників різних галузей суспільних наук²⁰. Відтак, газета «Вісті Остерщини», разом із іншими аналогічними виданнями, слугує важливим історично-краєзнавчим джерелом історії Чернігівщини доби нацистської окупації. Аналіз друкованих матеріалів, розміщених на шпальтах газети, дозволяє глибше схарактеризувати різні сфери життя та діяльності населення, прослідкувати зміни у господарському, освітньому, культурному житті краю і, як наслідок, заповнити історіографічні лакуни у вивченні раніше недосліджених проблем історії Чернігівщини даної доби.

References

Azarh I. (2016). *Hazeta «Ukrainske Polissia» yak dzherelo vyvchennia protsesu debilshovyatsii Chernihivshhyny v 1941–1943 rr.* [The newspaper «Ukrainian Polissia» as a source of studying the process of de-Bolshevization of Chernihiv region in 1941–

¹³ Дай серцю волю – заведе в неволю (До постанови в Остерському міському театрі ім. Т. Г. Шевченка). *Вісті Остерщини*. 7 серпня 1942. № 62. С. 2.

¹⁴ Козелецький театр в Острі. *Вісті Остерщини*. 31 липня 1942. № 60. С. 2.

¹⁵ Остер в минулому. *Вісті Остерщини*. 14 серпня 1942. № 64. С. 2.

¹⁶ Історія м. Остра (За Брокгаузом і Ефроном). *Вісті Остерщини*. 21 серпня 1942. № 66. С. 2.

¹⁷ Новорічна сторінка для дітей. *Вісті Остерщини*. 1 січня 1943. № 1. С. 3.

¹⁸ Т. Г. Шевченка «Ісаія. Глава 35» (подражаніє) // *Вісті Остерщини*. 14 березня 1942. № 22. С. 2.

¹⁹ Пам’яті Т. Г. Шевченка. *Вісті Остерщини*. 3 березня 1943. № 20. С. 1.

²⁰ Азарх І. Газета «Українське Полісся» як джерело вивчення процесу дебільшовизації Чернігівщини в 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії України*. Київ, 2016. Вип. 18. С. 8.

1943]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, 18, 8. [in Ukrainian].

Vrehuliuvannia zemelnogo pytannia v zainiatykh skhidnyh oblastiakh, Ministerial dyrektor Rikke. [The settlement of the land question in the occupied Eastern areas, Ministerial Director Rikke]. (1942) *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 27, April 1, 2. [in Ukrainian].

Holovna kvartyra Fiurera, 30 bereznia 1942 roku. Verkhovne Komanduvannia Zbroinykh Syl povidomliaie [Fuhrer's headquarters, March 30, 1942, the Supreme Command of the Armed Forces reports] (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 27, April 1, 1. [in Ukrainian].

Holovna kvartyra Fiurera, 31 bereznia 1942 roku. Verkhovne Komanduvannia Zbroinykh Syl povidomliaie [Fuhrer's headquarters, March 31, 1942, the Supreme Command of the Armed Forces reports] (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 28, April 4, 1. [in Ukrainian].

Holovna kvartyra Fiurera, 25 kvitnia 1942 roku. VVerkhovne Komanduvannia Zbroinykh Syl povidomliaie [Fuhrer's headquarters, April 25, 1942, the Supreme Command of the Armed Forces reports] (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, May 1, 1. [in Ukrainian].

Grechenko G. (1999). Chernihivshchyna na shpaltakh okupatsiinykh hazet (1941–1943 rr.) [Chernihiv region on the pages of occupation newspapers (1941–1943)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 81. [in Ukrainian].

Dai sertsiu voliu – zavede v nevoliu (Do postanovy v Osterskomu miskomu teatri im. T. H. Shevchenka) [Give freedom to the heart – will lead into captivity (To the decision in the Oster city theater of Taras Shevchenko)]. (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 62, 7 serpn'ya. S. 2. [in Ukrainian].

Do Nimechchyny na pratsiu [To Germany for work]. (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 24, March 21, 2. [in Ukrainian].

Zhuravlova T. (2006). Radio i telebachennia na Chernihivshchyni (1920–2005). [Radio and Television in the Chernihiv Region (1920–2005)]. *Skarbnytsia ukrainsoi kultury. Zb. naukovykh prats – Treasury of Ukrainian Culture. Coll. Scientific works*. Chernigiv: Vyd-vo Chernigivs'kogo CzNTEI, 7. S. 23. [in Ukrainian].

Zbilshennia ploshchi prysadybnoi zemli – pershyi praktychnyi zakhid u zaprovadzhenni novoho zemelnogo ladu [Increasing the area of homestead land – the first practical measure in the introduction of a new land system] (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 28, April 4, 2. [in Ukrainian].

Istoriia m. Ostra (Za Brokgauzom i Efronom) [History of town Oster (According to Brockhaus and Efron)] (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 66, August 21, 2. [in Ukrainian].

Kozeletskyi teatr v Ostri [Kozelets Theater in Oster] (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 60, July 31. S. 2. [in Ukrainian].

Lyst z Nimechchyny, vid Vasylya Velihoshi do batkiv, s. Lutava [Letter from Germany, from Vasyl Veligosha to his parents, village Lutava] (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 97, December 8, 2. [in Ukrainian].

Lyst z Nimechchyny [Letter from Germany] (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 57, 2July 1, 2. [in Ukrainian].

Novorichna storinka dlia ditei [New Year's page for children] (1943). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 1, January 1, 3. [in Ukrainian].

Oster v mynulomu [Oster in the past] (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 64, August 14, 2. [in Ukrainian].

Pamiaty T.H. Shevchenka [In memory of Taras Shevchenko] (1943). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 20, March 3, 1. [in Ukrainian].

Perestoroga [Warning]. (1943). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 16, February 23, 2. [in Ukrainian].

T. H. Shevchenka «Isaiya. Glava 35» (podrazhaniye) [Taras Shevchenko «Isaiah. Chapter 35» (imitation)] (1942). *Visti Ostershchyny – News of Oster region*, 22, March 14, 2. [in Ukrainian].

Cherniakov B. Periodychna presa na okupovanii terytorii Ukrainy [Periodicals in the occupied territory of Ukraine]. Retrieved from <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648> [in Ukrainian].

Кіріченко Олександра Миколаївна – аспірантка кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка.

Kirichenko Alexandra – Ph.D. student of the Department of Archeology, Ethnology and Local History and Tourism, o.T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium”.

THE NEWSPAPER «NEWS OF OSTER REGION» AS A HISTORICAL SOURCE OF THE CHERNIHIV REGION HISTORY DURING THE NAZI OCCUPATION PERIOD

*The purpose of this scientific investigation is to study the history of the newspaper «News of the Oster region» and to find out the possibilities of attracting information from its columns as a historical source. **Methodological basis.** The research is based on the application of the principle of historicism with the use of the method of content analysis. **The scientific novelty** lies in the detailed elaboration of the newspaper «News of Oster region», the study of its functioning during the German occupation of Chernihiv Oblast. Also for the first time the analysis of its thematic headings and their information content was carried out. **Conclusions.** For the making historical research on the era of the Nazi occupation, the newspaper «News of Oster region» has significant source value. The information contained in the pages of the newspaper allows to study more deeply the period of the World War II in Chernihiv Oblast, to reveal previously unknown events and phenomena of the occupation, to outline the main trends of public life in the occupied territories. The use of periodicals make importance for the reconstruction of the daily life of the people during the Nazi occupation. After all, despite the war, the usual course of life continued, the locals had the opportunity to receive education at school and educational courses, to attend the newly opened Orthodox churches. Then the newspaper «News of Oster region» presented on its pages information about the cultural life of the district, as well as performed cultural and educational work. The fact of publishing the newspaper by the occupying authorities was intended to form their positive image and created the impression of the usual way of life of the population in the conditions of the «new order».*

Key words: newspaper, editorial office, occupation, press, rubric.

Дата подання: 10 липня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кіріченко О. Газета «Вісті Остерщини» як історичне джерело історії Чернігівщини періоду нацистської окупації (1941–1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 93–98. DOI: 10.5281/zenodo.4120223.

Цитування за стандартом APA

Kirichenko, A. (2020). Hazeta «Visti Ostershchyny» yak istorychne dzherelo istorii Chernihivshchyny periodu natsystskoi okupatsii (1941–1943 rr.) [The newspaper «News of Oster region» as a historical source of the Chernihiv region history during Nazi occupation period]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 93–98. DOI: 10.5281/zenodo.4120223.

ГЕРМЕНЕВТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОРТРЕТА ГЕРОЯ В ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ПРИТЧАХ

DOI: 10.5281/zenodo.4120754

© Є. Джиджора, 2020. CC BY 4.0

Біблійна герменевтика ґрунтується на богодуховності та христоцентричності Св. Письма. Обидва ці положення виведені завдяки найголовнішому способу тлумачення сакральних текстів – герменевтичному колу. В Євангеліях за допомогою герменевтичного кола можна збагнути статус митарів, фарисеїв, самарян, первосвящеників, блудниць та багатьох інших. Герменевтична операція реконструкції духовного обліку персонажа є логічним наслідком застосування герменевтичного кола з метою інтерпретації біблійних творів. Реконструкція стає можливою завдяки узагальненню типових ситуацій. З іншого боку, отримане на основі читачької уяви ціле дозволяє розвернути інтерпретаційний вектор і уважніше проаналізувати його частини. Такі спостереження вдалося зробити на основі кількох євангельських епізодів про митарів, а також Притчі про фарисея та митаря та Притчі про двох синів та батьківську волю.

Ключові слова: біблійні твори, Євангеліє, герменевтика, герменевтичне коло, реконструкція духовного обліку, притча.

В основу біблійної герменевтики покладено кілька фундаментальних положень¹. Зокрема, положення про богодуховність Св. Письма². У свою чергу, богодуховність обумовлює інше важливе положення – христоцентричність як старозавітних, так і новозавітних творів³. Водночас ключовою операцією, за допомогою якої виводяться ці положення, виступає герменевтичне коло⁴.

Хрестоматійним прикладом використання герменевтичного кола є розкриття статусу митаря в євангельських творах (так само можна розкрити статус фарисея, книжника, самарянина та ін.). Припустимо, ми ніколи не читали біблійні твори та не уявляємо, про що в них розповідається. Більше того, ми нічого не знаємо про християнство, про Христа, не цікавилися історією того часу. Але беремо до рук Євангеліє і намагаємося розібратися, про що ця книга. Нам це вдасться? Великою мірою так, якщо будемо уважними читачами і навчимося зі-

¹ Про саме явище біблійної герменевтики, її особливості, історію вивчення в українській гуманітаристиці, основні течії та напрями див: Левченко Н. М. Біблійна герменевтика в давній українській літературі. Харків, 2018. 392 с.

² Справжнім автором Біблії є Св. Дух, який надихнув вірних учнів записати Боже слово. Більше про це – в Українській релігійнознавчій енциклопедії. [Електронний ресурс]. URL: <https://ure-online.info/encyclopedia/bogoduhnovennist/> (дата звернення 10.06.2020).

³ Усі біблійні твори так чи інакше розповідають про прихід Христа в світ з метою порятунку людських душ. Див.: Христоцентризм. *Літературознавча енциклопедія*. У 2-х тт. Т. 2. Автор-укладач Ю. І. Ковалів. Київ, 2007. С. 562.

⁴ Підсумовуючи однотипні частини, можна побачити загальну картину. І навпаки: ціле дозволяє точно розкрити характер окремого типового явища. Більше: Герменевтичне коло. *Літературознавча енциклопедія*. У 2-х тт. Т. 1. Автор-укладач Ю. І. Ковалів. Київ, 2007. С. 221.

ставляти типові явища та виводити на їхній основі структуру цілого⁵.

Хто такі митарі? Читаючи Євангелія, ми постійно бачимо негативне ставлення до них як самих авторів, так й інших персонажів. Наприклад, у Мат. 9:9–13 євангеліст розповідає про самого себе – як Ісус побачив чоловіка на ім'я Матей, який збирав податі, і запропонував йому йти за ним. Пізніше до Ісуса прийшли й інші митарі та грішники. І фарисеї одразу ж запитали учнів Христа, чому це їхній учитель їсть разом з митарями та грішниками? Тож ми фіксуємо, що євангеліст ставить митарів на один рівень із грішниками.

Митарі постають поруч із грішниками в численних євангельських епізодах. Зокрема, й у Мат. 18:15–17. Тут Христос напоумляє своїх учнів, як ставитися до брата, який грішить. Ісус радить спочатку самому викривати гріх брата, а як не слухає – закликати свідків та священників. Якщо ж і тоді не слухатиме, то сприймати його як язичника та митаря. Коло негативних оцінок розширюється. Митар ставиться в один ряд ще й з язичниками.

Ймовірно збирачі податей вели неправедний, неблагочестивий спосіб життя. Це видно й у Притчі про фарисея та митаря (Лук. 18:9–14). Тут розповідається про гонорового чоловіка – фарисея, який прийшов до храму і з радістю та навіть певним викликом звертається до Бога, нахвалюючи себе за благодійність та аскетичність. Але найцікавіше, що він протиставляє себе митарю, який також зайшов у храм, але стоїть на порозі й у середину не йде. Фарисей дякує Богу за те, що він «не такий, як інші люди – грабіжники, неправедні, перелюбці, або як оцей митар»⁶. Судячи із такої характеристики, митар – один з найгірших людей, його ніхто не любить, поважна особа не назве його своїм другом. Фінал притчі ще більше стверджує нас у цій думці. Притча завершується описом митаря, який б'є себе кулаком у груди та промовляє: «Боже, змилуйся надо мною грішним!»⁷ Цього достатньо, щоб, пам'ятаючи й попередні євангельські епізоди, відчуті різке негативне ставлення авторів та персонажів Євангелій до збирачів податей.

Таке усвідомлення статусу митаря з'явилося внаслідок виконаної нами герменевтичної операції. Ми узагальнили негативний пафос щодо збирачів податей у кількох типових епізодах. І зрозуміли, що митар – це злодій, якого не поважали в часи Ісуса Христа. Тепер отримане узагальнення дозволяє нам чіткіше збагнути семантичні відтінки в цьому та інших схожих епізодах.

Одним із прямих наслідків застосування герменевтичного кола може вважатися локальна герменевтична операція реконструкції духовного обліку героя⁸. Ця реконструкція можлива саме завдяки тому, що ми дійшли загального дедуктивного умовисновку на підставі аналізу типових ситуацій. Якщо ми бачимо ціле (євангельський статус митаря), ми можемо проінтерпретувати його поведінку набагато ширше, ніж нам запропоновано у тексті притчі.

Чому митар стоїть лише на порозі храму і, понуривши голову, б'є себе в груди та молить Бога про милість? Вочевидь, через те, що він переживає серйозний внутрішній конфлікт. Він не такий поганий, яким його змалював фарисей. Митар щирий із собою та з Богом. Тож не виключено, що він проклинає себе набагато більше, ніж оточуючі його люди. Митар явно обурений тим, як проводить своє життя. Він усвідомлює, що його діяльність нечесна, підступна та злочинна. Усві-

⁵ У концепції Р. Інгардена це оволодіння третім та четвертим планами будови літературного твору: Інгарден Р. Про пізнавання літературного твору. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* 2-е видання. За ред. М. Зубрицької. Львів, 2002. С. 176–206.

⁶ Українська Біблія. Переклад Івана Хоменка. Новий Завіт. Євангеліє від Луки, 18 [Електронний ресурс]. URL: <http://ukrbible.at.ua/LK/lk18.htm>. (дата звернення 10.06.2020).

⁷ Там само.

⁸ Такий герменевтичний процес В. Ізер називає читацьким сподіванням або ілюзією, спровокованою твором. Див: Ізер В. Процес читання: феноменологічне наближення. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* 2-е видання. За ред. М. Зубрицької. Львів, 2002. С. 349–366.

домлює, що шкодить людям, що залишає по собі плач та розпач. Він розуміє, що співгромадяни справедливо ставляться до нього з відразою і він заслуговує називатися грішником. Однак у відповідь митар не озлоблюється, не зневірюється. Навпаки, йде до Божого храму! І у храмі поводить себе дуже стримано. Він замирає на порозі та не відважується підняти очі, а лише б'є себе в груди. Отже, визнає провину. Утім, продовжує вірити в могутність та милосердя Творця та сподівається на прощення.

У Притчі про фарисея та митаря реконструкція духовного обліку можлива завдяки тому, що ми дізналися в інших євангельських місцях. Якщо нам відомо, що до збирачів податей ставилися вкрай негативно, але водночас бачимо душевні страждання митаря в храмі, його плач та мольбу, то ми розуміємо, що перед нами не втрачена душа, а грішник, який веде духовну боротьбу із самим собою та прагне Бога.

Інша стадія такої ж духовної боротьби показана в епізоді про Закхея (Лук. 19:1–10). Тут розповідається про те, як Христос проходив через місто Єрихон і, як завжди, зібрав навколо себе натовп охочих подивитися на нього, поговорити з ним, зцілитися. Був серед них і Закхей, про якого сказано, що він начальник митарів і заможна людина. Він не зміг подивитися на Христа, адже був низького зросту. Через те він пробіг трохи вперед вулицею, якою прямував Ісус, і виліз на дерево, сподіваючись згори побачити чоловіка, про якого всі говорять. Однак, коли Христос підійшов ближче, то сам підняв голову і звернувся до дидака на дереві: «Закхею, притомом злізай, бо я сьогодні маю бути в твоєму домі»⁹. Той зліз, запросив Ісуса до свого будинку, пригощав і пообіцяв, що половину свого майна дасть убогим, а тим, кого скривдив, поверне учетверо.

Попередні епізоди вже дали нам уявлення про те, як в Євангелії ставилися до збирачів податей. Утім, Притча про фарисея та митаря показує інший бік проблеми. Виявляється, дехто з митарів усвідомлював злочинність своєї діяльності та прагнув виправитися. Історія ж про Закхея розповідає про дуже серйозну рішучість одного з таких грішників розкаятися та змінити своє життя. Закхею мало прийти до храму, бити себе в груди й молитися Богу. Він прагне побачити Спасителя й заради цього не цурається вилізити на дерево. Напевно, у часи Христа, як і в будь-які інші часи, поважні заможні люди не лазили по деревах середмістя. Тож перед нами абсолютно безпрецедентна поведінка, яка дозволяє точно реконструювати духовний облік персонажа.

По-перше, тепер ми точно знаємо, що збирачі податей сильно оббирали людей. Чи вони вимагали набагато більше певної суми, залишаючи решту собі, чи, навпаки, отримували хабар і дозволяли комусь не платити одразу все, натомість, подвійну платню стягували з іншого, хто хабаря не давав, — це для нас не важливо. Важливо те, що митарі, вочевидь, за дорученням своїх начальників, у злочинний спосіб збирали податки й частину їх привласнювали собі. По-друге, нам стає ясно, що Закхей витончено володів мистецтвом зловживання своїми повноваженнями, адже став начальником і був заможною людиною. В тексті, як зазвичай в Євангеліях, немає розгорнутого портрета героя, нічого, крім низького зросту, не вказано. Проте ми можемо передбачити, що Закхей був не надто молодим (але й не надто старим, адже зміг вилізити на дерево!), що займається своєю справою давно (може, навіть все життя) і розбагатів саме на посаді митаря (навіть чи заможна людина захотіла б стати тим, кого всі ненавидять). По-третє, з високою вірогідністю ми можемо стверджувати, що Закхей був розвинутою та розумною людиною. Про це свідчить його зацікавленість Христом. Напевно, він щось чув про Месію, про небаченого досі чудотворця та проповідника любові. І не знехту-

⁹ Українська Біблія. Переклад Івана Хоменка. Новий Завіт. Євангеліє від Луки, 19 [Електронний ресурс]. URL: <http://ukrbible.at.ua/LK/lk19.htm>. (дата звернення 10.06.2020).

вав цією інформацією. А за першої можливості прагнув з'ясувати, що Ісус представляє з себе. Водночас йдеться не про звичайну цікавість, інакше подивився б і пішов по своїх справах. Закхей прагнув і поглянути на Христа, і побути разом з ним, і поспілкуватися з ним, і відчутти його. Навіщо це йому було потрібно? А з тих самих причин, з яких митар у Притчі про фарисея та митаря прийшов до храму, оплакував свої гріхи та просив Бога про милість. Отже, по-четверте, ми бачимо, що Закхей жадав виправлення, очищення від гріхів, в яких зізнавався собі. Напевно, він ненавидів себе за ті побори, які влаштовував людям. Ненавидів і ці нечесно зібрані статки, від яких легко відмовляється: «Господи, ось половину майна свого даю вбогим, а коли чимсь когось і покривдив, поверну вчетверо»¹⁰. Одним словом, Закхей уже давно був готовий зректися свого життя та впустити Бога в своє серце, однак йому бракувало сил це зробити. Йому був потрібний імпульс. Ось чому, прямуючи через Єрихон, Христос помічає начальника митарів на дереві й заходить в його дім в прямому та переносному значеннях.

У самому епізоді ми нічого особливого не дізнаємося про Закхея, крім того, що він багатий, низького зросту і начальник митарів. Але, спостерігаючи за його вчинками і послуговуючись операцією герменевтичного кола, ми спроможні досить повно реконструювати духовний облік персонажа. І відтак збагнути, чому ж він виліз на дерево, чому запросив Ісуса у свій дім, чому відмовився від майна. Без попередніх проаналізованих епізодів, включаючи й Притчу про фарисея та митаря, нам би було набагато важче це зробити.

У свою чергу, встановлений нами амбівалентний статус таких митарів, як Закхей або персонаж Притчі про фарисея і митаря, дозволяє реконструювати духовний облік героїв і в інших євангельських розповідях. Наприклад, у Притчі про двох синів та батьківську волю (Мат. 21:28–32). Зміст цієї короткої Притчі дуже простий. Батько наказує двом синам йти і працювати у винограднику. Перший зголосився йти, але так і не пішов. Другий відповів, що йти не хоче, але потім розкався й таки пішов. На основі цього тексту ми вже можемо реконструювати духовний облік обох батьківських синів? Можливо, нам допоможе співставлення цієї Притчі з Притчею про блудного сина (Лук. 15:11–32), де батько також мав двох синів, один з яких все життя працював на батька, а другий пішов світ за очі, розтратив майно, відтак розкався та повернувся? Ні, не можемо. Немає достатніх підстав використовувати характер взаємин між персонажами у Притчі про блудного сина як герменевтичний контекст Притчі двох синів та батьківську волю. Такі паралелі були б занадто умовними і реконструкція надмірно гіпотетичною.

Однак ми ще не дочитали коментар Спасителя до Притчі про двох синів і батьківську волю. А він містить те вагоме пояснення, якого нам не вистачало для герменевтичної реконструкції. «Котрий з двох учинив волю батька?» – питає Христос у первосвящеників, яким розповідає притчу. «Останній», – відповіли ті. Тоді Ісус – їм: «Істинно кажу вам, що митарі й блудниці вас випереджують у Царстві Божім»¹¹. Тож виявляється, що два сини символізують дві категорії людей і два типи сприйняття Божого слова. Перший син, який каже, що піде працювати у виноградник, але не йде, виступає символом первосвящеників, які колись давно пообіцяли служити Богу, але зрештою перестали виконувати його волю, знехтували ним заради власних інтересів. Другий син, який спершу не хоче йти працювати, але згодом все ж йде, є символом митарів та блудниць, які спочатку впали в гріх, але потім одумалися і почали виконувати Божу волю.

З одного боку, таке роз'яснення Христа ще раз дозволяє нам зрозуміти не-

¹⁰ Там само.

¹¹ Українська Біблія. Переклад Івана Хоменка. Новий Завіт. Євангеліє від Матея, 21. [Електронний ресурс]. URL: <http://ukrbible.at.ua/MT/mt21.htm> (дата звернення 10.06.2020).

однозначний статус митарів в Євангеліях. Їх ніхто не любить, проте не всі вони пропащі грішники. Багато хто спроможний покаятися і залишити своє неблаго-честиве ремесло – Ісус знає це. З іншого боку, символізація образів двох синів тепер уможлиблює реконструкцію їхніх духовних обліків. Що можна сказати про першого сина? Що він уже давно не любить свого батька, не вважає за необхідне виконувати його волю, не вірить в справедливість та потрібність його настанов. Саме так поведуть себе фарисеї, книжники та первосвященники по відношенню до Христа. Про це ми дізнаємося з багатьох євангельських епізодів. І не випадково Ісус порівнює з ними першого сина. Що ж до другого, то він швидкий на спокусу одразу все заперечити, відмовитися від батьківських настанов, проявити власну волю, зробити не так, як потрібно, але так, як хочеться. Проте ця самовпевнена пристрасть із часом згасає, його очі відкриваються, і стає очевидним, що батько мав рацію, що його не можна було ослуhatись. Тоді другий син кається в тому, що з самого початку не захотів йти прокладеними батьківськими стежками, що не виконував його настанови. І хоча із запізненням, але все ж починає виконувати їх. Як ми знаємо з оповіді про Закхея та Притчі про фарисея та митаря, саме такий шлях падіння-покаяння-навернення проходять деякі митарі (а ще – деякі блудниці, розбійники, але ми їх не торкаємося в цій статті).

У Притчі про двох синів та батьківську волю реконструкція духовного обліку персонажів стала можливою завдяки прикінцевому роз'ясненню, яке дає Христос. А крім того, завдяки вже накопиченому в попередніх епізодах розумінню статусу митарів. Показово, що ця герменевтична реконструкція діє і в зворотному напрямку, надаючи можливість пізнавати твір і після його прочитання¹². Символічне розкриття духовного обліку обох синів дозволяє нам краще зрозуміти, наскільки Спаситель цінує духовну боротьбу Закхея та митаря із Притчі про фарисея та митаря. Він їй ставить вище за симульоване благочестя первосвящеників: «Істинно кажу вам, що митарі й блудниці вас випереджують у Царстві Божім». Відповідно і нам стає очевиднішим прагнення митарів вирватися із гріховної пастки. Позаяк ми відчуваємо їхній страх загибелі, якщо не одумаются і таки не підуть працювати у батьковому винограднику.

Герменевтично сміє євангельські твори дозволяють реконструювати й багатьох інших персонажів. Наприклад, аналізуючи поведінку й міркування сотника ми можемо реконструювати його богобоязнений духовний облік (Мат. 8:5–13). Те ж саме – благочестива жінка (Мат. 15:22–28), самарянка (Йн. 4:4–42), зцілений в Овечій купелі недужий (Йн. 5:1–15), зцілений сліпонароджений (Йн. 9:1–41) та багато-багато інших.

Підсумовуючи це локальне дослідження біблійної герменевтики, зазначимо дві ключові тези:

1. Герменевтичне ціле постає як узагальнення типових явищ – конкретних статей, ситуацій тощо. Звісно, така собі «сума» всіх можливих частин дозволяє відчутти масштаби та значущість цілого. Проте варто враховувати і протилежний вектор герменевтичного узагальнення. Адже побудоване ціле завжди сприяє точнішому, детальнішому, глибокому розумінню сутності кожного явища – складової герменевтичного узагальнення.

2. Логічним розширенням операції герменевтичного кола є реконструкція духовного обліку персонажа (а ще – хронотопу, але це не було предметом розгляду у статті). Побудувавши ціле, ми можемо розвернути його й у протилежному напрямку. Відтак перед нам відкривається можливість «доутворити» портрет пер-

¹² Про особливості такої рецептивної практики пише Р. Інгарден: Про пізнання літературного твору. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* 2-е видання. За ред. М. Зубрицької. Львів, 2002. С. 176–206.

сонажа – розкрити ті відкриті завдяки цілому закономірності, які автор не мав на меті позначати.

References

Bohoduksnennist [Inspiration by God]. (n.d.). *Ukrainska relihiieznava entsyklopediia – Ukrainian Encyclopedia of Religious Studies*. Retrieved from: <https://ure-online.info/encyclopedia/bogodukhnennist/>.

Yevanheliie vid Luky [The Gospel of Luke]. (n.d.). *Ukrainska Bibliia – Ukrainian Bible*. I. Homenka (Tr.). Retrieved from: <http://ukrbible.at.ua/LK/>.

Yevanheliie vid Matfeia [The Gospel of Matthew]. (n.d.). *Ukrainska Bibliia – Ukrainian Bible*. I. Homenka (Tr.). Retrieved from: <http://ukrbible.at.ua/MT/>.

Izer, V. (2002). Protses chytannia: fenomenolohichne nablyzhennia [The process of reading: a phenomenological study]. *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky – Anthology of world literary-critical thought*. Lviv, Ukraine. Pp. 349–366.

Ingerdan, R. (2002). Pro piznavannia literaturnoho tvoriv [On the cognition of a literary work]. *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky – Anthology of world literary-critical thought*. Lviv, Ukraine. Pp. 176–206.

Levchenko, N. M. (2018). Bibliina hermenevtyka v davnii ukrainskii literaturi [Biblical hermeneutics in ancient Ukrainian literature]. Kharkiv, Ukraine.

Hermenevtychne kolo [Hermeneutic circle]. (2007). *Literaturoznava entsyklopediia – Literary Encyclopedia*. (Vol. 1). Kyiv, Ukraine.

Bohoduksnennist [Inspiration by God]. (n.d.). *Ukrainska relihiieznava entsyklopediia – Ukrainian Encyclopedia of Religious Studies*. Retrieved from: <https://ure-online.info/encyclopedia/bogodukhnennist/>.

Khrystotsentryzm [Christocentrism] (n.d.). *Literaturoznava entsyklopediia – Literary Encyclopedia*. (Vol. 1). Kyiv, Ukraine. P. 562.

HERMENEVTIC RECONSTRUCTION OF THE HERO'S PORTRAIT IN GOSPEL PARABLES

Biblical hermeneutics is based on the inspiration and Christ-centeredness of Scripture. Both of these provisions are derived from the most important way of interpreting sacred texts – the hermeneutic circle. In the Gospels the hermeneutic circle can be used to understand the status of Publicans, Pharisees, Samaritans, High Priests, Prostitutes, and many others. The hermeneutic operation of the reconstruction of the spiritual account of the character is a logical consequence of the use of the hermeneutic circle in order to interpret biblical works. Reconstruction becomes possible due to the generalization of typical situations. On the other hand, the whole obtained on the basis of the reader's imagination allows to unfold the interpretive vector and to analyze its parts more carefully. Constructed whole always contributes to a more accurate, detailed, deeper understanding of the essence of each phenomenon – a component of hermeneutic generalization. Such observations were made on the basis of several Gospel episodes about the Publicans, as well as the Parable of the Pharisee and the Publican and the Parable of the Two Sons and the Father's Will.

Key words: biblical works, Gospel, hermeneutics, hermeneutic circle, reconstruction of spiritual accounting, parable.

Джиджора Євген Володимирович – доктор філологічних наук, доцент кафедри періодичної преси та медіаредагування, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова (пров. Шампанський, 9/60, м. Одеса, 65125, Україна).

Dzhydzhora Yevgen V. – Doctor of Philological Sciences, Associate Professor at the Department of Periodical Press and Media Editing, Odesa National Mechnikov University (9/60 Shampanskyi Lane, Odesa, 65125, Ukraine).

E-mail: dzhidzhora@gmail.com

Дата подання: 10 червня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 3 серпня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Джиджора Є. Герменевтична реконструкція портрета героя в Євангельських притчах. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 99–105. DOI: 10.5281/zenodo.4120754.

Цитування за стандартом APA

Dzhidzhora, Ye. (2020). Hermenevtychna rekonstruktsiia portreta heroia v Yevanhelskykh prytchakh [Hermenevtic reconstruction of the Hero's Portrait in Gospel Parables]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 99–105. DOI: 10.5281/zenodo.4120754.

Світлана Шуміло

ГРИГОРІЙ ЦАМБЛАК ЯК АНТОГОНІСТ МИТРОПОЛИТА ФОТІЯ КИЇВСЬКОГО ТА СПАДКОЄМЕЦЬ ЛІТЕРАТУРНИХ ТРАДИЦІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

DOI: 10.5281/zenodo.4120840

© С. Шуміло, 2020. CC BY 4.0

Метою публікації є дослідити феномен спадкоємства у стилістичній традиції, який є наявним у проповідницькій літературі від киево-руського до пізньосередньовічного періодів. Тяглість письменницької манери проповідників розглянуто на прикладі творів Кирила Туровського та Григорія Цамблака.

Методи дослідження, які добиралися відповідно до мети, базуються на принципі об'єктивізму. Застосовані методи герменевтичного, стильового, компаративного аналізів. Акцент зроблено на аналізі літературних джерел досліджуваних пам'яток. **Новизна** роботи полягає саме в застосуванні джерелознавчого аналізу під час порівняльного дослідження давньоукраїнської проповіді, який дозволяє вперше встановити той комплекс богослужбових текстів, що постав головним літературним джерелом для проповідей Кирила Туровського та Григорія Цамблака.

Висновки. По-перше, доведено свідоме наслідування Цамблаком письменницької манери Кирила Туровського, яке пов'язане з історичними, дипломатичними та частково політичними принципами митрополита Григорія та обставинами, в які він потрапив на території Великого князівства Литовського. По-друге, доведено використання обома письменниками Цвітної Тріоди в якості головного літературного джерела для урочистих слів. По-третє, уточнено стилістичні риси орнаментального стилю, притаманного як Кирилу Туровському, так і Григорію Цамблаку – на відміну від його сучасника митрополита Фотія, боротьба з яким і змусила Григорія відстоювати власні позиції в церковній політиці та навіть у літературі.

Ключові слова: Григорій Цамблук, Кирил Туровський, орнаментальний стиль, стиль «плетіння слівес», Квітна Тріода, митрополит Фотій Київський, літературне джерело.

Григорій Цамблук є маловивченим середньовічним письменником, який творив у стилі «плетіння слівес»¹. Вплив літературних традицій Київської Русі на творчість Григорія Цамблака стає особливо помітним під час аналізу принципів введення ним у тексти проповідей гімнографічних запозичень.

Цамблук був пов'язаний з багатьма подіями церковної політики, винятково важливими для тієї епохи. Одна з них – загострення питання щодо автономії Православної Церкви у Великому князівстві Литовському², інша – спроба порозумітися між католицькою і православною традиціями на території тієї ж держави. І все це за короткі п'ять років перебування Цамблака на Київській кафедрі. За цей час він був анафемований. Його ім'я як «розкольника» увійшло в текст ставленицької при-

¹ Вичерпна бібліографія наявна в роботах: Бегунов Ю. К. Творческое наследие Григория Цамблака. Велико Търново: Издательство «ПИК», 2005. С. 22–121; Туриллов А. А. Григорий Цамблук. Православная энциклопедия. Т. 12. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2006. С. 592; Спасова М. А. Книгата Григорий Цамблук. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 2019. С. 9–15.

² Докладніше про це див.: Чистяков В. О., Шуміло В. В. Діяльність митрополита Фотія та проблеми розділення Київської митрополії між Московською державою та Великим князівством Литовським. Чернігівські Афіни. Вип. 5: Книжна культура Київської Русі та пізнього середньовіччя. Чернігів: Scriptorium, 2017. С. 72–94.

сяги першоієрархів, які сходили на московську кафедру. За цих умов він не припиняв служіння, незважаючи на анафему. Й, нарешті, у кінці життя співслужив із константинопольськими ієрархами. Тобто, де-факто, був анафемою позбавлений³. Настільки бурхливі п'ять років служіння цього ієрарха, до того ж, в похилому віці, заслуговують, як мінімум, детального дослідження істориків. Але й філологів теж, оскільки Цамблак всі роки свого життя був також надзвичайно плідним письменником, на територіях східних слов'ян він прославився як видатний проповідник, списки його проповідей, часто зібрані в один великий том, такі численні, що немає сумнівів у великій популярності його як письменника⁴. З огляду на те, що мова йде про анафемованого архієрея, «розкольника», чиє ім'я як негативний приклад було використано в архієрейській присязі, ми констатуємо, що проповідницький талант Цамблака повинен був бути надзвичайно великим.

Думається, Григорій Цамблак прекрасно розумів усі небезпеки свого служіння. Анафема – найстрашніше, що може статися з православним ієрархом, вона закриває йому не тільки шлях до служіння, але й взагалі ставить під питання подальше перебування людини в Церкві. Оголошення анафemi могло б зламати людину, тільки сильний духом ієрарх, упевнений у несправедливості анафемування, наважиться заплющити на неї очі та продовжувати служити. Але потрібно бути ще й надзвичайно впливовим на вірян, щоб паства, у свою чергу, заплющивши очі на прокляття, любила й читала твори того, хто підпав під вищу церковну заборону, слухала його проповіді та слідувала їм. Митрополиту Григорію Цамблаку це вдалося.

На наш погляд, нам удалося виявити кілька факторів, що вплинули на популярність проповідей Цамблака. Ймовірно, він навмисно вдавався до деяких літературних прийомів, які забезпечували довіру до нього освіченого населення Великого князівства Литовського.

Є, принаймні, три аспекти, на які треба звернути увагу:

по-перше, відповідність діяльності Григорія Цамблака викликам доби, у яку він жив;

по-друге, різниця між творчістю Григорія Цамблака й сучасного йому канонічного митрополита Фотія;

по-третє, свідоме використання Цамблаком киеворуських літературних традицій у проповіді.

Про перші два моменти скажімо коротко, на третьому ж, що безпосередньо стосується філологічного дослідження, зупинимося детально.

Цамблак жив у період небувалого культурного пожвавлення на територіях східних і південних слов'ян, у добу Православного Відродження, під час численних перекладів святоотецької літератури з грецької на слов'янські мови, зокрема, літератури богословської. Знання мов і змісту складних богословських й аскетичних творів, пов'язаних з ісихазмом, за тієї епохи дуже цінувалося в суспільстві.

Цамблак – людина свого часу. Він прекрасно освічений, знає кілька мов, часто подорожує, знайомий з багатьма видатними церковними і політичними діячами свого часу. Він надзвичайно активний і, у той самий час, – аскет та ісихаст⁵. Як усі ісихасти того періоду, він вмів поєднувати в собі ці, здавалося б, протилежні начала: аскетизм, прагнення до усамітнення, мовчання й безперервної молитви – і яскра-

³ Біографію Григорія Цамблака та щодо анафематствування див.: Турилов А. А. Григорій Цамблак. *Православная энциклопедия*... С. 592., Пелешенко Ю. В. Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.). Київ: Стило, 2012. С. 254–302 та ін.

⁴ Опис проповідей Григорія Цамблака див.: Подскальски Г. *Средьовековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865–1459)*. Београд: православни богословски факултет универзитета, 2010. С. 245–252; Пелешенко Ю. В. *Українська література*... С. 254–302 та ін.

⁵ Про Цамблака як ісихаста і паламіста свідчить його проповідь на Преображення, де, аналізуючи природу божественного світла, він викладає паламітську теорію й говорить про супротивників Палами Варлаама та Акіндіна як про еретиків (Див.: Слово на Преображение // Спасова М. А. *Книгата Григорий Цамблак*... С. 253–254).

во виражену громадянську активність. Ю. К. Бегунов пише про Цамблака: «Как церковный писатель (и прежде всего как проповедник) Григорий является представителем тырновской книжной школы второй половины XIV–XV вв. с характерным для нее стилем “плетения словес”, воспитанным на стилистике болгарских переводов этого времени и литературном творчестве старшего современника и учителя – патриарха св. Евфимия. Сочинения Григория обнаруживают знакомство автора с широким кругом греческой и славянской литературы, начиная с творений святителей Иоанна Златоуста и Григория Богослова, нередко используемых Григорием Цамблаком в качестве образцов»⁶.

Ця абсолютна відповідність своєму часу, «схожість» Цамблака в цьому на знайомого народу й улюбленого ним митрополита Київського Кипріяна (Цамблак увійшов у літературу з життєм митрополита Кипріяна, спадкоємцем якого на кафедрі вважав себе) – перше, що повинно було забезпечити Григорію довіру князя та населення. Окрім того, в умовах, коли постійно загострювалися відносини з Москвою, можна говорити про довіру до ієрарха-болгарина, який знаходиться поза московсько-литовськими конфліктами в силу приналежності до іншої національності.

Головна драма Цамблака – його постійне протистояння з митрополитом Фотієм, греком, якого призначили на Київську кафедру з Константинополя та який постійно проживав у Москві. Номінально митрополит Фотій був не тільки московським, але й литовським першоієрархом, йому повинні були бути підконтрольними литовські території, на окормлення яких, однак, претендує Цамблак, підтримуваний литовським князем Вітовтом та місцевим єпископатом. Це протистояння обумовлює необхідність кожному з ієрархів завойовувати в той чи інший спосіб довіру населення. Але якщо у Фотія є підтримка московського князя й Константинополя, то у Григорія Цамблака є тільки схвалення Вітовта. Йому доводиться розраховувати на власні сили в тому, щоб населення довіряло йому.

Зі своєю аскетичністю, освіченістю та філологічною обдарованістю Цамблак, звичайно, вигідно відрізнявся від Фотія, який іноді приїздив з Москви до Литви. Відомий епізод, коли митрополит Фотій зібрав занадто велику «десятину» і спробував вивезти її з Литви. На зворотному шляху він був просто пограбований за наказом князя людьми, які забрали назад узятє у них⁷. Такі події, звичайно, не сприяли зростанню довіри до митрополита Фотія з боку населення та місцевої влади.

Уважаємо, що Григорій Цамблак максимально використовував свої здібності для того, щоб підтримати свій авторитет на литовських землях. Особливо нам хотілося б підкреслити філологічний момент протистояння, який виявляється унікальним і актуальним на фоні літературного процесу пізнього середньовіччя.

Митрополит Фотій – грек, під час перебування на руській кафедрі він недостатньо знає руську мову та потребує допомоги руських консультантів для складання своїх промов і послань. Сам він так пише про це: «Не зазрите же убо смиренію моему, яко неуксусну ми суцу писанию вашему и языку»⁸. І в Степенній книзі царського родоvodu є згадка про це: «Митрополиту Фотию... русскому языку еще не навыкшу...»⁹. Текстолог і дослідниця спадщини митр. Фотія Н. А. Кобяк уважає, що «он писал, вероятно, по-гречески и вынужден был держать при московской кафедре штат переводчиков, так что в каждом послании Фотия находим следы взаимодействия двух языков – славянского... и греческого, что дает редкий в древнерусской литературе пример интерлингвистических взаимодействий»¹⁰.

⁶ Бегунов Ю. К. Творческое наследие Григория Цамблака... С. 15.

⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 5. С. 398–400; Власовський І. Ф. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, 1955. С. 112; Ульяновський В. І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Київ, 1994. Книга 1. С. 25.

⁸ Библиотека академии наук, Санкт-Петербург (далее – БАН). Тек. Пост. 1106, № 17, Л. 232 об.

⁹ Степенная книга русского родословия. Москва, 1775, Ч. 2. С. 29.

¹⁰ Кобяк Н. А. Предисловие. Книга, глаголемая Фотиос / под ред. Н. А. Кобяк и др., Москва: Индрик, 2005. С. 7–8.

Але якими б досконалими не були перекладачі митрополита Фотія, його твори й за жанром, і за тематикою залишалися грецькими. Збереглося небагато списків його творів: це спільні збірники грамот митрополитів Фотія та Кипріяна (відомо чотири списки плюс включення їх у Великі Мінеї Четії (ВМЧ) – всього 9 творів Фотія; ще 15 творів увійшли до створеної при Московській кафедрі збірки, що містить документи митрополії; також відома «Книга, глаголемая Фотиос», що оформилася за життя митрополита та в яку увійшли 19 творів, в основному проповіді. Наявні три повні списки «Фотіоса», окрім унесеного в один комплект ВМЧ (до складу царського комплексу «Фотіос» чомусь не входив). Такою є основна бібліографія творів митр. Фотія, вона, утім, не є вичерпною, але свідчить про малу поширеність його писань, рідкісні випадки їхнього переписування – у порівнянні з творами митр. Григорія Цамблака.

Знаменно, які саме грецькі книги привіз із собою до Москви митр. Фотій: список Номоканона, книги церковних правил і тлумачень на них, які ще не були відомі на Русі, – іншими словами, канонічні книги стосовно церковного права, покликані впорядкувати на Русі церковне життя і регламентувати його. На тлі того, що було актуалізоване в період другого південнослов'янського впливу, Номоканон і церковні правила виглядали як книги дисциплінарні, не ті, на які час ставив акцент. Звісно, Номоканон також був актуальним, але все ж не в епоху, коли активно перекладався й цитувався Корпус Ареопagitік, творіння Григорія Нісського, Іоанна Дамаскіна та Симеона Нового Богослова. Не Номоканон, – тобто не правила та канони, – міг у цей час вгамувати духовну спрагу слов'ян, які відчують на собі вплив епохи ісихастських диспутів і торжества ісихазму.

Митрополит Фотій залишався в межах старої традиції й відносно жанрового характеру своїх творів. Більшість з них – це послання, які, як зазначають дослідники, мають безліч загальних місць і повторів, обумовлених якраз змістом привезених ним із собою канонічних правил: «Несмотря на разность репертуара, – пише Н. А. Кобяк, – внутри самих сочинений... имеются значительные повторы и общие места. Такими общими местами для многих сочинений Фотия являются: наставления священническому чину, дословно повторяющиеся еще, по крайней мере, в шести поучениях, входящих в Фотиос; поучение князьям и вельможам – в двух словах; поучение о посте – в двух словах (к тому же оно является заимствованием из второй Беседы о посте Василия Великого); об особенностях поста в недельные и на двенадцатые праздники – в третьем поучении Фотиоса...» і т. д.¹¹ Отже, послання митрополита Фотія написані в жанрі дисциплінарних вказівок.

Твори, що увійшли до книги «Фотіос», умовно можна розділити на дві частини: повчання на дванадцять свята, написані в традиції візантійської проповіді, і оточені послання до людей Литовських земель про неприпустимість роздирання Церкви на частини та о «казнех Божиих», а також – повчання до чернецтва Києво-Печерської лаври, що складаються з уже названих загальних місць про чернечий та священничий чини. Пастирська діяльність митрополита Фотія та характер його повчань цілком відповідають загальноприйнятій у середньовіччі класичній традиції управління. Але тим сильніше вони відтіняють ту надзвичайну активність і незвичайну філологічну обдарованість, які характерні для митрополита Григорія Цамблака.

Діяльність митрополита Фотія стала настільки вигідним фоном для всього, що стосується Цамблака, що ми дозволимо собі кілька зіставлень.

Спадщина Григорія Цамблака складається з приблизно такого ж числа творів, як і у Фотія (38 – у Фотія і 40 – у Цамблака), але вона мала незрівнянно більш широке ходіння. Ю. К. Бегунов говорить про це: «Совокупная рукописная традиция сочинений Григория исчисляется сотнями списков (даже если не брать в расчет

¹¹ Кобяк Н. А. Предисловие... С. 13–14.

старообрядческие списки XVIII–XIX вв.). Наиболее полно творческое наследие Цамблака представлено в совокупной восточнославянской традиции»¹².

Іншими словами, Цамблак надзвичайно популярний, і популярний саме у східних слов'ян, – там, де він, південний слов'янин, живе, будучи анафематизованим.

У жанровому, мовному та навіть національно-літературному сенсі спадщина Григорія Цамблака дуже різноманітна, міркуючи над цим, А. А. Турилов пише: «Григорий в полной мере воплотил характерный для православной славянской культуры конца XIV – XV вв. тип писателя-космополита, способного действовать и творить в любой области православного мира. В Житиях святых Стефана Дечанского и Иоанна Нового он полностью отождествляет свои интересы с интересами страны, в которой живет и пишет, выступая в одном случае сербским агиографом, а в другом – родоначальником славяно-молдавской литературы. Это отнюдь не исключает у Григория патриотизма (выражающегося, в частности, в скорби о погибшей родине) и чувства православного славянского единства, запечатленных в Повести о перенесении мощей прп. Параскевы (содержащей идею перехода славы Болгарии в Сербию), в Похвальном слове патриарху св. Евфимию и в Слове надгробном митр. Киприану. В Житиях Григорий выступает прежде всего как агиограф, а не как исторический писатель – его цель заключается в создании образа идеально-святого, что особенно заметно на примере короля Стефана Дечанского, превратившегося под пером болгарского книжника в идеального правителя-исихаста и борца с “латинумудрствующими”. В славянской гимнографии Григорий (наряду с Сербским патриархом св. Ефремом) возродил акростих, причем в написанных им службах (святым Стефану Дечанскому и Иоанну Новому) он применил двойной, или пересекающийся, акростих: фразовый по тропарям песней канона и именной (“подпись”) по богородичнам»¹³.

Урочисті слова Григорія Цамблака на тріодний цикл свят мало вивчені і, більш того, вперше видані в повному обсязі відносно недавно. Частково їх видання зробили болгарські дослідники Невеяна Дончева-Панайотова¹⁴ та Димитър Кенанов¹⁵, повну ж публікацію текстів з перекладом сучасною болгарською мовою та коментарями, а також текстологічним дослідженням зробила Марія Спасова¹⁶. Українською та російською мовами до цього дня нічого подібного зроблено не було.

Проповіді митр. Григорія істотно відрізняються від проповідей митр. Фотія. Тематично вони майже ніколи не стосуються якихось церковно-правових моментів, не містять викриттів і не мають спільних місць: кожна проповідь унікальна. Проповідник, здається, повністю занурений у світ православного богослужіння, богослов'я та молитви, його проповіді текстуально тісно пов'язані з молитовними текстами.

Досліджуючи використання Цамблаком богослужбових творів у проповіді, ми виявили, що він практично відроджує ту традицію проповідництва, яку заклали Іларіон Київський і, особливо, Кирило Туровський¹⁷. Спочатку схожість з творчіс-

¹² Турилов А. А. Григорий Цамблак. *Православная энциклопедия*. Т. 12. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2006. URL: <https://www.pravenc.ru/text/%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%.html>.

¹³ Там же.

¹⁴ Дончева-Панайотова Н. Григорий Цамблак и българските литературни традиции в Източна Европа XV–XVII в. Велико Търново: Издателство «Веста», 2004.

¹⁵ Кенанов Д. Озареният Григорий Цамблак. Пловдив; Велико Търново, 2000.

¹⁶ Спасова М. А. Книгата Григорий Цамблак...

¹⁷ Знаменно, що в святковий Торжественник XV ст. «Книгу, глаголемую Райская», популярну серед східних слов'ян і переписану книжниками Кирило-Білозерського монастиря, були внесені, крім традиційних греко-візантійських творів, слова Климента Охридського, Кирила Туровського та Григорія Цамблака. Вибір творів Кирила та Григорія та їх сусідство в цьому Торжественнику можуть свідчити про те, що в XV ст. книжники відчували єдність літературної традиції цих авторів (Див.: Бегунов Ю. К. Творческое наследие Григория Цамблака... С. 21).

тю Кирила Туровського може здатися випадковим збігом: обидва вони – Кирило та Григорій – молитвеники, аскети, обидва пишуть про тріодні свята. Але коли дослідуєш проповіді одну за однією та зазначаєш тонкощі художнього методу Кирила, а потім виявляєш абсолютно ті самі особливості в проповідях Цамблака, відокремленого від Кирила майже двома століттями, національністю і політичними умовами життя, то приходиш до безперечного висновку: Григорій Цамблук навмисно вивчив кращі зразки киеворуської проповіді, щоб повторити їхні методи у своїх творах. Думається, саме цей факт став вирішальним для всіх тих монастирських скрипторіїв, які, вибираючи, чию проповідь переписувати в черговий збірник, – канонічного митрополита Фотія, настільки чужого в своїй грецькій традиції, або анафематствованого Григорія Цамблака, зрозумілого й абсолютно «свого» і за стилем, і за тематикою, – віддавали перевагу останньому.

Таким чином, Григорій Цамблук є зовсім несхожим на свого сучасника митрополита Фотія: характер їх пастирської роботи, теми їх творів, їх стиль, жанрові характеристики – ніщо не збігається. У той самий час Цамблук-проповідник дивно схожий на єпископа Кирила Туровського. Тут збігається все: і характер душпастирства – обидва занурені в молитву та богослов'я й закликають до них свою паству, обидва не зосереджуються на церковній дисципліні та правових питаннях; і тематика проповідей – обидва пишуть урочисті слова на тріодний цикл; і стиль – обидва працюють в орнаменталізмі та рясно цитують богослужіння.

У стилістиці проповідей виділяємо три моменти схожості:

По-перше, обидва автори активно використовують в якості літературного джерела богослужбові тексти, обидва чудово в них орієнтуються та застосовують методи непрямого цитування, алюзії та ремінісценції до літургійних текстів, а також успадковують композицію богослужбового чинопослідування. Такі проповіді на Вербну неділю у Кирила і Григорія.

По-друге, цитуючи богослужіння, обидва автори успадковують ті його риси, які дозволяють викликати у реципієнта максимальне співчуття та співстраждання – особливо це стосується проповідей на страсні теми. Така проповідь Кирила на третю неділю після Пасхи, присвячена зняттю тіла Христового з Хреста, і проповідь Григорія на Страсну п'ятницю, присвячена тій самій події.

По-третє, посилаючись на гімнографію, обидва автори терпляче пояснюють слухачам ті фрагменти богослужіння, які, з їх точки зору, могли залишитися незрозумілими, тобто поводяться як дбайливі пастирі. Водночас їх пояснення залишаються завуальованими, жоден із них не пояснює прямо, а майстерно вплітає тлумачення в тканину проповіді. Звернемо увагу на те, що пояснення складних богослужбових моментів дуже рідко трапляється в проповіді, яка як жанр частіше присвячена тлумаченню свята, ніж його гімнографічного оформлення, принаймні, у середньовіччі. Але така проповідь Кирила на Фоміну неділю, у якій автор дає пояснення уставного читання, дуже образного і, ймовірно, складного для середньостатистичного слухача. Такою є й проповідь Цамблака на Великий четвер, де проповідник з подробицями пояснює богослужіння, стихиру за стихиroy, цитуючи їх і даючи свої тлумачення. Окрім того, в обох цих проповідях автори роз'яснюють не тільки богослужіння, а й уставне читання на цей день – те, що більш за все потребує пояснення.

Усі ці моменти могли б здаватися деякими випадковими збігами, які можна було б пояснити єдністю стилю, проповідницької манери та іншим. Однак практично повна відсутність подібних прийомів у південнослов'янських літературах і в сучасників, по-перше, Кирила, по-друге, Григорія, змушує нас убачати в цьому навмисне наслідування Григорієм – Кирила.

Як приклад розглянемо одну з проповідей Туровського проповідника і одну – Цамблака, особливо схожу на твори Кирила і тотожну за тематикою.

Проповідь на Вербну неділю – переказ євангельської події, що містить тлумачення та оспівування входу Христа в Єрусалим, написаний Кирилом Туровським в його характерному стилі. Цей стиль привертає і продовжує привертати увагу дослідників, його дослідженням займалися Д. І. Чижевський¹⁸, Д. С. Лихачов¹⁹, І. П. Єрьомін²⁰, В. В. Колесов²¹, В. В. Кусков²², О. Б. Рогачевська²³, О. В. Творогов²⁴, Л. І. Сазонова²⁵ та ін. Проте, твори Кирила Туровського майже не вивчені з точки зору богослужбових алюзій.

Основним літературним джерелом для проповідей Кирила Туровського є Тріодь.

Починаючи проповідь на Вербну неділю, Туровський проповідник звертається, у першу чергу, не до євангельського опису події, яка святкується, а до пророцтв про подію, і лише поміркувавши над пророчими словами, Кирило переходить до новозавітних текстів. Сама ця черговість відповідає тому способу, у який будь-яке велике свято подано в богослужбовому тексті вечірні та утрени: від гімнів, що нагадують про свято, та старозавітних пророцтв – до читання Євангелія та оспівування²⁶.

Кирило Туровський починає проповідь про Вербну неділю з похвали Божества, а переходячи безпосередньо до розповіді про свято, вказує на старозавітні пророцтва про нього. Точно так на вечірні всіх господських свят слухачам пропонуються паремії – уривки зі Старого Завіту, так чи інакше пов'язані зі святом.

Туровський проповідник посилається на пророцтво Захарії – одне з популярних пророцтв у службі в цей день. Він пише:

«Захарынно пророчество совершится, иже рече о Нем: Радуйся зело, дщи Синова! Се во Цесарь твой грядет кроток, всед на жребець юн»²⁷.

Із трьох запропонованих на свято паремій свт. Кирило не випадково в першу чергу згадує пророцтво Захарії, оскільки воно є найбільш цитованим в тексті богослужіння, а фраза **«Радуйся, дщи Синова»** стає своєрідним рефреном для служби на Вербну неділю, повторюється й варіюється кілька разів. Саме Захарієно пророцтво лежить в основі богослужіння Вербної неділі: у службі, принаймні, у першій її половині, тобто на малій та великій вечірні, постійно обігруються перші фрази цієї паремії: **«Радуйся з'єло, дщи Синова, пропов'єдуй, дщи Єрусалимова, се Царь твой грядет ти, праведенъ и спасан, кроток, и възсѣд на яремнича и на жребца юна. И погүгит оружіа изъ Ѳфрема, и конь изъ Єрусалима...»²⁸**

Особливо часто цитування пророцтва Захарії трапляється на вечірні:

«Радуйся зело, дщи Синова, проповедуй, дщи Єрусалимова, се Царь твой грядет ти праведенъ, и спасаа, и кротокъ, и възсѣд се на яремнича...»²⁹

¹⁸ Чижевський Д. І. Історія української літератури: Від початків до доби ренесансу. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. С. 136–155.

¹⁹ Лихачев Д. С. Историческая поэтика русской литературы. *Смех как мировоззрение и др. работы*. Санкт-Петербург: Алетейя, 1997. С. 154–160.

²⁰ Еремін І. П. Ораторское искусство Кирилла Туровского. *Труды отдела древнерусской литературы* (далее – ТОДРЛ). Ленинград, 1981. Т. 18. С. 51–58.

²¹ Колесов В. В. Жажда свободы против воли. *Творения бл. Кирилла Туровского. Притчи, слова, молитвы. Исследования и тексты* / Публикация, коммент., предисл., пер. В. В. Колесова. Москва, 2009. С. 5–20.

²² Кусков В. В. История древнерусской литературы. Москва, 1982. С. 114–115.

²³ Рогачевская Е. Б. Цикл молитв Кирилла Туровского: Тексты и исследования. Москва, 1999. С. 7–85.

²⁴ Творогов О. В. Кирилл, епископ Туровский. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Ленинград, 1987. Вып. 1: XI – первая половина XIV в. С. 217–221.

²⁵ Сазонова Л. И. Принцип ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры. *ТОДРЛ*. Москва; Ленинград, 1974. Т. 28. С. 30–46.

²⁶ Див.: Типикон, сиестъ изображение чина церковнаго, яке зовется Устав. Москва: Синодальная типография, 1885. Л. 7.

²⁷ Кирил Туровский, еп. В недею цветную о сказании евангельском / Еремін І. П. Литературное наследие Кирилла Туровского. *ТОДРЛ*. Москва; Ленинград, 1957. Т. 13. С. 409.

²⁸ Тріодь цветная. Российская государственная библиотека, Москва (далее – РГБ), Ф. 301.1. (Собр. ТСЛ), № 399. Л. 14 об.

²⁹ Там же. Л. 13 об.

Обігрування цих фраз практично припиняється в службі після читання самого пророцтва на пареміях. Кирило Туровський також згадує Захарію лише на початку проповіді й далі не використовує згадку про «Сіонську дочеръ». Однак в середині проповіді виникає вказівка на іншого пророка – Софонію – і також не випадково: пророцтво Софонії є одним із популярних у чинопослідуванні свята на пареміях:

«Ни разумеѡша Софонѡя чѣѡща, писавѡша тако: Веселися, Иерусалиме, и уравняй пѣть Богѣ твоемѣ, яко придетъ в Церковь Свою, творяй чѣдеса и знаменія»³⁰, – пише Кирило Туровський.

Цитований Кирилом уривок з пророцтва Софонії так само, як і уривок з пророцтва Захарії, є подвійним перекликом з гімнографічним текстом: з одного боку, це вказівка на паремію, а з іншого – цитування слів, неодноразово повторюваних у службі, що мають джерелом пророцтво Софонії. Так, у богослужінні неодноразово обігрується тема паралелі між розстеленням одягу та гілок перед Христом і приготуванням себе до зустрічі Великодня – своєрідним вирівнюванням шляху Бога, про який говорить пророк. На стихирах вечірні читаємо:

«И Сѣмѣ божественныхъ делъ распростремъ одеянія, и таинственно Его примемъ»³¹.

«Вайя добродетелей, братія, принесемъ Христѣ, грядѣщемѣ...»³²

Кирило Туровський використовує цю метафору, порівнюючи одяг і вайі з чеснотами, якими люди встеляють шлях Христа:

«Ломященъ же отъ древа вѣтви рядницы сѣтъ и грѣшници, иже сокрушеннымъ сердцемъ и ѡмилениемъ дѣла, постомъ же и молитвами свой пѣть равнающе къ Богови»³³.

І ще одним запозиченням Кирила Туровського з паремій до свята є фрагмент, у якому автор згадує пророцтво Іакова про Іуду, серед потомків якого народиться Христос:

«О Немъ же заповѣда Иаковъ сыномъ своимъ, глаголя: Отъ племени твоего, Иудѣ, изидетъ Владыка небесе и земли, и Тѣ ѡпованіе языкомъ, привязая лозѣ жреба свое»³⁴, – пише Кирило.

Порівняємо з паремією свята (Читання Буття):

«Иудѣ, тебе похвалятъ братія твоя и Вождь отъ чреслъ его, дондеже приндѣтъ отложена Сѣмѣ: и той чаяніе языковъ. Привязѣй къ лозѣ жреба...»³⁵

Розвиваючи тему пророцтв про вхід Христа до Єрусалима, Кирило Туровський згадує й пророцтво Давида, точніше, фрагмент одного зі псалмів Давида, який проповідник називає пророцтвом:

«Ни помянуѡша Давыда, о немъже пророчествова, глаголя: изъ ѡстъ младенецъ съсѣщихъ совершилъ еси хвалѣ»³⁶.

Псалтир не є джерелом паремійних читань, але саме цей уривок із псалма взятий у якості вірша на стиховні святкової вечірні, і Кирило Туровський згадує його саме у зв'язку з богослужбовим використанням.

Іншими словами, посилаючись на Старий Заповіт, Туровський проповідник використовує лише ті фрагменти, які так чи інакше обігруються в богослужбовому тексті, тобто його посилення на пророцтва є вторинним по відношенню до богослужбових запозичень.

³⁰ Кирил Туровский, еп. В недею цветную о сказании евангельском... С. 410.

³¹ Там же.

³² Там же. С. 410.

³³ Там же.

³⁴ Там же.

³⁵ Триодъ цветная. РГБ, Ф. 301.1 (Собр. ТСЛ), № 399. Л. 14.

³⁶ Кирил Туровский, еп. В недею цветную о сказании евангельском... С. 410.

У проповіді на Пасху Кирило Туровський лише одного разу посилається на пророцтво, кажучи:

«Пророци же радостню ликують, глаголюще...: кдѣ ти, смерти, повѣда, кдѣ, ти, аде, жало»³⁷. Те ж саме пророцтво цитує й Іоанн Златоуст у проповіді на Пасху, яка за уставом повністю прочитується під час пасхального богослужіння³⁸.

У всіх інших проповідях пасхального циклу практично немає відсилань читача до пророцтв, і, думається, це не випадково: пророцтва, на наш погляд, лише настільки є джерелом для Туровського проповідника, наскільки вони входять до складу відповідної служби, а якщо на якесь свято не передбачене читання паремії – свт. Кирило опускає цю складову й у проповіді. Звучання одного пророцтва в Слові на Великдень обумовлюється не наявністю паремії на цей день – на Великодньому богослужінні не читаються паремії, – але на цитування обраних пророчих віршів у проповіді Іоанна Златоуста, яка читається на Великдень.

Окрім зазначених опосередкованих відсилань до богослужбового тексту, у проповідях є й безпосередні запозичення. Перш за все, це ремінісценції зі святкових стихир.

Так, у проповіді на Вербну неділю, коли Кирило Туровський після цитування Захарієвого пророцтва як би розмірковує над його метафоричним значенням, тлумачачи сюжет возсідання Христа на осляті як образ приведення до Христа язичницьких народів, він запозичує цю метафору та її тлумачення зі стихир, що розташована на утрєні після читання Євангелія. Проповідник пише:

«Дѹша во святѹхъ дщери горняго Єрѹсалима нарицаются; жребя же – ниже отъ языкъ вѣровавшие в Онѣ люде...»³⁹

Порівняємо зі стихірою:

«Днесѣ Христосѣ вхѹдитѣ во градѣ Вифанию, на жребяти сѣдѣя, безсловесне разрѣшая языкѣ злѣйшее, древле свирѣпѹющее»⁴⁰.

Та сама тема розвивається в стихирі на стихівні:

«Стропотное языков сѣдалище жребца прообразоваше, из невѣрия в вѣру претворяемое...»⁴¹

Використані в службі не один раз метафори «осля – уперті язичницькі народи», «возсідання Христа на осляті – приведення народів до віри» стають такими, що запам'ятовуються, і такими, які самі собою виникають у свідомості при читанні про вхід Господній у Єрусалим. Тому проповідник, опускаючи й не переказуючи всім відоме Євангельське читання, лише нагадує своїм слухачам про цю метафору.

Отже, автор співвідносить порядок виконання стихир у храмі з порядком запозичення віршів в урочистому слові й тим самим уподібнює свій твір богослужбовому тексту. Цього принципу він дотримується і в інших проповідях тріодного циклу.

Григорій Цамблак, як і Туровський проповідник, починає проповідь з коментарів до пророцтва Захарії та запозичень із нього. Вибір цього біблійного уривка, як і в проповіді Кирила, обумовлений тим, що в службі Вербної неділі на малій і великій вечірні постійно обігруються перші фрази цієї паремії. Деякі з них ми вже розглядали, аналізуючи проповідь Кирила Туровського, наведемо ще одне запозичення, актуальне для проповіді Цамблака:

Тріодь квітна (паремія, пророцтва Захарії):

«Радѹйся зѣло, дщи Сиѹна, проповѣдѹй, дщи Иерѹсалимова, се Царѣ твоей

³⁷ Там же. С. 412.

³⁸ Типикон, си есть изображение чина церковного, яже зовется Устав. Москва: Синодальная типография, 1885. Л. 462

³⁹ Кирил Туровский, еп. В неделю цветную о сказании евангельском... С. 409.

⁴⁰ Тріодь цветная. РГБ, Ф. 301.1 (Собр. ТСЛ), № 399. Л. 14.

⁴¹ Там же.

грядет ти, праведенъ и спасаяи, кроток, и възсѣд на еремнича и на жребца юна. И погубит оружіа изъ ѿфрема, и конь изъ Ерѹсалима...»⁴²

Триодъ квітна (вечірня стихира на стиховні):

«Радѹися и веселися, граде Сионъ, красѹйся и радѹися, церкви Божна, се бо Царь твой грядетъ въ правдѣ на жребяти сѣдя; Радѹися, дщи зѣло Сионова, проповѣдѹй, дщи Ерѹсалимова, яко се Царь твой грядетъ тебѣ, кротокъ и спасаия, възсѣде на жребяти осли, сына яремнича...»⁴³

Цамблак запозичує з пророцтва Захарії: в проповіді є дві явні вказівки на використання паремії:

«Что проповѣдати повелеваеши, пророче...»⁴⁴

«...Сеи бо, о Немже глаголаше пророкъ...»⁴⁵.

Але крім цих двох явних указівок на використання пророцтва, автор «розсипає» у проповіді безліч неявних – абсолютно так само, як це зроблено в богослужінні. Так, він пише:

«Не вояся, дщи Сионова, се Царь твой грядетъ кто бѣ кроток на жребяти осли...»⁴⁶

Трапляються й зовсім короткі фрази, які, як рефрен, повторюються в проповіді, вельми умовно зв'язуючись із основним текстом:

«Се Царь твой грядетъ тобѣ кроток...»;

«Се Царь твой грядетъ тобѣ кротокъ и спасаия...»⁴⁷

Є і більш розлогі цитати, які автор використовує вже не стільки як простий рефрен, а для тлумачення, але які також перегукуються зі службою:

«Радѹися зѣло, дщи Сионова, проповѣдѹй, дщи Иерѹсалимова...»;

«В тобѣ еже погубити оружіе изъ ѿфрема. И конь изъ Иерѹсалима...»⁴⁸

А ще через кілька рядків трапляється повтор – уже без прямого зв'язку із загальним ходом думки, знову як рефрен:

«Проповѣдѹй, дщи Иерѹсалима, проповѣдѹй»⁴⁹.

Іншими словами, і в богослужінні, і у Григорія Цамблака в якості головного джерела образності використовується один і той самий фрагмент пророцтва Захарії, а саме той, що обраний для паремії свята. Тема здійснення пророцтв, яка в такий спосіб підкреслюється в службі, знаменує собою початок Страсного тижня – як головного здійснення найважливішого пророцтва. Григорій Цамблак дотримується цього «правила», акцентуючи увагу на темі прообразовательній – так само, як це робив і Кирило Туровський. Ідея прообразів була дуже важлива для середньовічних проповідників, «сбытие образов»⁵⁰, вочевидь, було для них основою віри, тому вони й прагнули підкреслювати здійснення пророцтв і прообразів якомога частіше – щоразу, коли мова заходила про євангельські події і, особливо, про Христові страждання та воскресіння.

Після паремій у тексті богослужіння практично зникають запозичення з пророцтва Захарії – саме так, як ми спостерігали це в проповіді Кирила Туровського.

Так само, як Кирил, цитує проповідник і Псалтир – уривок, що використаний у чинопослідуванні як вірш до стихір:

«Изъ утробы младенца и ссущихъ совершилъ еси хвалѹ»⁵¹.

⁴² Триодъ цветная... Л. 14 об.

⁴³ Там же. Л. 13 об.

⁴⁴ Цамблак Г. Слово в неделя врьбна / Кенанов Д. Озарения Григорий Цамблак. Пловдив; Велико Търново, 2000. С. 128.

⁴⁵ Там же. С. 128.

⁴⁶ Там же. С. 129.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Це вислів з великодньої канону, де ідеться про те, що танок царя Давида є прообразом великодньої радості.

⁵¹ Цамблак Г. Слово в неделя врьбна. С. 128.

Про значення цього вірша та його використання на богослужінні ми писали, коли аналізували його в проповіді Кирила. Тут пряме запозичення з Кирилового твору.

Отже, Григорій Цамблак, на нашу думку, ще більш чітко, ніж Кирило Туровський, усвідомлює запозичення як письменницький прийом. Цей автор, свідомо прагнучи до відродження києворуських літературних традицій у проповіді, успадковує гімнографічні запозичення як головний художній метод Кирила. Використання богослужбових текстів як літературного джерела у Цамблака ми вважаємо особливо примітним, оскільки цей автор творить поза своєю національною традицією, він, гнаний, переслідуваний, бореться за вплив на народ – і досягає незвичайної популярності як проповідник.

References

Begunov, Yu. (2005). *Tvorcheskoe nasledie Grigoriya Camblaka* [Creative heritage of Gregory Tsamblak]. Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Doncheva-Panayotova, N. (2004). *Grigoriy Tsamblak i blgarskite literaturni traditsii v Iztochna Evropa XV–XVII v.* [Gregory Tsamblak and Bulgarian literary traditions in Eastern Europe in the 15th–16th centuries]. Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Eremin, I. (1981). *Oratorskoye iskusstvo Kirilla Turovskogo* [Oratory of Cyril Turovsky]. *Trudy otdela drevnerusskoy literatury – Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature*. T. 18. Leningrad, USSR.

Kenanov, D. (2000). *Ozarenijat Grigoriy Tsamblak* [Enlightened Gregory Tsamblak]. Plovdiv; Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Kobyak, N. (2005). *Predisloviye* [Foreword]. *Kniga. glagolemaya «Fotios»* – A book called Photius/ pod red. N. A. Kobyak i dr. Moscow, Russia.

Kolesov, V. (2009). *Zhazhda svobody protiv voli* [Thirst for freedom against freedom]. *Tvoreniya bl. Kirilla Turovskogo. Pritchi, slova, molitvy. Issledovaniya i teksty – Creations bl. Cyril of Turov. Parables, words, prayers. Research and texts / publikatsiya, komment., predisl., per. V. V. Kolesova*. Moscow, Russia.

Peleshenko, Yu. (2012). *Ukrainska literatura piznoho serednovichchia (druha polovyna XIII–XV st.)* [Ukrainian literature of the late Middle Ages (the second half of the thirteenth and fifteenth centuries)]. Kyiv, Ukraine.

Podskalski, G. (2010). *Srednovekovna teoloshka knizhevnost u Bugarskoj i Srbiji (865–1459)*. Belgrade, Serbia.

Rogachevskaya, E. (1999). *Tsikl molitv Kirilla Turovskogo: teksty i issledovaniya* [Cycle of prayers by Cyril Turovsky: texts and research]. Moscow, Russia.

Sazonova, L. (1974). *Printsip ritmicheskoy organizatsii v proizvedeniyakh torzhestvennogo krasnorechiya starshey pory* [The principle of rhythmic organization in the works of solemn eloquence of old age]. *Trudy otdela drevnerusskoy literatury – Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature*. T. 28. Moscow; Leningrad, USSR.

Spasova, M. (2019). *Knigata Grigriy Tsamblak*. Sofia, Bulgaria.

Tvorogov, O. (1987). *Kirill. episkop Turovskiy* [Cyril. Bishop of Turov]. *Slovar knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi* [Dictionary of scribes and literature of Ancient Russia]. Vyp. 1: XI – pervaya polovina XIV v. Leningrad, USSR.

Turillov, A. (2006). *Grigoriy Tsamblak. Pravoslavnyaya entsiklopediya – Orthodox encyclopedia*. T. 12. Moscow, Russia.

Ulianovskiy, V. (1994). *Istoriia Tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini* [History of the Church and religious thought in Ukraine]. B. 1. Kyiv, Ukraine.

Chystiakov, V., Shumilo, V. (2017). *Diialnist myropolyta Fotiia ta problemy rozdilennia Kyivskoi mytropolii mizh Moskovskoiu derzhavoiu ta velykym kniazivstvom Lytovskym* [Activities of Metropolitan Photius and the problem of division of the Kiev metropolitanate between the Moscow state and the Grand Duchy of Lithuania].

Chernihivski Afiny – The Chernihivian Athens. Is. 5: Knyzhna kultura Kyivskoi Rusi ta piznoho serednovichchia. Chernihiv, Ukraine.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

GREGORY TSAMBLAK AS AN ANTAGONIST OF METROPOLITAN PHOTIUS OF KYIV AND A SUCCESSOR OF KYIVAN RUS LITERARY TRADITIONS

The article aims to examine the phenomenon of hereditary within stylistic tradition present in predicant literature from Kyivan Rus period until Late Middle Ages one. The continuity of preachers' writing manner is reviewed using Kyryl of Turov's and Gregory Tsamblak's works.

The research methods are chosen accordingly to its purpose and based on objectivism principle. The methods of hermeneutic, stylistic and comparative analysis are used. The accent is made on the analysis of literature sources of the examined works.

The article novelty reveals in using the source-studying analysis during comparative research of old Ukrainian preaching. For the first time it allows to determine the exact complex of liturgical texts that became the principal literature source for Kyryl of Turov's and Gregory Tsamblak's preachings.

Conclusions. First, it is proved that Tsamblak followed Cyril of Turov's writing manner deliberately. This fact is related to metropolitan's historic, diplomatic and partially political principles as well as the conditions he depended on when living in Grand Duchy of Lithuania. Second, it is proved that both the writers used Triodion as the major literature source for ceremonial singing. Third, clarified are the stylistic features of ornamental manner used by both Kyryl of Turov and Gregory Tsamblak in contrast to his contemporary metropolitan Photius, opposing whom made him uphold own positions in church policy and even in literature.

Keywords: Gregory Tsamblak, Kyryl of Turov, ornamental style, “weaving of words” style, Triodion, metropolitan Photius of Kyiv, literature source.

Дата подання: 27 серпня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Григорій Цамблак як антагоніст митрополита Фотія Київського та спадкоємець літературних традицій Київської Русі. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 106–117. DOI: 10.5281/zenodo.4120840.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2020). Hryhorii Tsamblak yak antahonist mytropolity Fotiia Kyivskoho ta spadkoiemets literaturnykh tradytsii Kyivskoi Rusi [Gregory Tsamblak as an antagonist of metropolitan Photius of Kyiv and a successor of Kyivan Rus literary traditions]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 106–117. DOI: 10.5281/zenodo.4120840.

Лариса Федоренко

ПОСТБРЕХТІВСЬКИЙ ТЕАТР: «ГОРАЦІЙ ТА КУРІАЦІЙ» БЕРТОЛЬТА БРЕХТА І «ГОРАЦІЙ» ГАЙНЕРА МЮЛЛЕРА ЯК LEHRSTÜCK-ДРАМАТУРГІЯ

DOI: 10.5281/zenodo.4120858

© Л. Федоренко, 2020. CC BY 4.0

Актуальність статті зумовлена необхідністю теоретичного та літературознавчого вивчення жанрових та поетологічних особливостей постбрехтівського театру шляхом порівняльного аналізу п'єс «Горацій та Куріації» (1934/35) Бертольта Брехта та «Горацій» (1968) Гайнера Мюллера. Для досягнення поставленої **мети** були використані такі **методи дослідження**: культурно-історичний, порівняльно-історичний, структурно-семантичний, описовий, метод зіставлення, літературознавчий аналіз та синтез. **Наукова новизна**. В статті вперше досліджено процес розвитку та модифікації жанру *Lehrstück* в драматургії Гайнера Мюллера на матеріалі п'єси «Горацій». **Висновки**. Сюжет п'єс обох німецьких драматургів звертається до книги давньоримського історика Тіта Лівія «*Ab urbe condita*» і представляє авторську інтерпретацію війни між містами Римом та Альба-Лонгою. З римського періоджерела перейнятий також принцип замісництва, згідно з яким війська зображувалися окремими представниками. Порівняльний літературознавчий аналіз п'єси «Горацій та Куріації» Бертольта Брехта та п'єси «Горацій» Гайнера Мюллера дозволив виділити такі типологічні особливості жанру *Lehrstück*, що є характерними для обох творів: високий ступінь абстрактності та стилізації зображення; широке використання засобів стародавнього китайського та японського театрального мистецтва; розглянуті п'єси – це по суті навчальні вправи (*Lern-Spiel*), які відповідно до задуму автора та способу оформлення сцени є підготовкою гравців до діяльності в політичній та соціальній сфері; п'єси передбачають самодослідження в грі та через гру; учасники повинні обмінюватися ролями під час постановки; п'єси написані не для професійної сцени, а радше для художньої самодіяльності. На основі виявлених зазальних типологічних особливостей п'єс Б. Брехта та Г. Мюллера робимо висновок про вплив драматургії Брехта, зокрема жанру *Lehrstück*, на постбрехтівський період.

Ключові слова: *Ab urbe condita*, *Lehrstück*, стародавнє театральне мистецтво, ефект очуження, постбрехтівський театр.

Стрижневим поняттям цієї розвідки є так званий *постбрехтівський театр*. Це мистецьке явище охоплює театральні системи, концепції, теорії та практики, які постали під експліцитним чи імпліцитним впливом брехтівського театру, тобто услід, всупереч чи на противагу брехтівським театральним поглядам. Серед жанрового розмаїття брехтівської драматургії (епічна драма, опера, оперета, мюзикл, діалектична драма тощо) ми виокремлюємо лише вузький аспект – жанр *Lehrstück* («навчальна» п'єса), створений і розвинений Бертольтом Брехтом у 1930-ті роки. Актуальність розвідки зумовлена необхідністю теоретико-літературного дослідження жанру *Lehrstück* у творчості Бертольта Брехта (1898–1956) та його найбільш парадоксального послідовника – німецького драматурга Гайнера Мюллера (1929–1995).

Метою статті є порівняльно-зіставний літературознавчий аналіз жанрових та

поетилогічних особливостей постбрехтівського театру на матеріалі п'єс «Горації та Куріяції» (1934/35) Бертольта Брехта і «Горацій» (1968) Гайнера Мюллера. Досягнення мети передбачає звернення до першоджерела обох п'єс – книги давньоримського історика Тіта Лівія «Ab urbe condita».

Наукова новизна розвідки полягає в дослідженні етапів розвитку й модифікації жанру *Lehrstück* в драматургії Гайнера Мюллера на матеріалі п'єси «Горацій». На основі виділених загально-типологічних особливостей п'єс Б. Брехта та Г. Мюллера зроблено висновок про вплив брехтівської драматургії, зокрема жанру *Lehrstück*, у постбрехтівський період.

Серед німецьких дослідників, які займалися вивченням постбрехтівського театру, зокрема жанру *Lehrstück*, на прикладі творчості Г. Мюллера, варто назвати в першу чергу Ніколауса Мюллер-Шьоль («Das Theater des konstruktiven Defaitismus: Lektüren zur Theorie eines Theaters der A-Identität bei Walter Benjamin, Bertolt Brecht und Heiner Müller»)¹, Гаральда Мюллера («Müller Brecht Theater»)², Забіну Пампер'єн («Ideologische Konstanten – Ästhetische Variablen: Zur Rezeption des Werks von Heiner Müller»)³.

Відаючи належне дослідницькій праці літературознавців у царині *Lehrstück*-драматургії, водночас завважимо наявність лакуни у вітчизняному літературознавстві в аспекті досліджень постбрехтівського театру на матеріалі творчості Гайнера Мюллера. Постать німецького драматурга та його драматургія ставали традиційно предметом розгляду крізь призму постдраматичного театру⁴ та його найвідомішої п'єси «Гамлет-машина»⁵, натомість дослідження жанру *Lehrstück* в драматургії митця досі перебувають на периферії вітчизняного літературознавства.

Оригінальним явищем брехтівського театру став жанр *Lehrstück*. Жанрове позначення *Lehrstück* у буквальному перекладі з німецької мови означає «навчальна п'єса», але відповідно до авторської інтенції Б. Брехта *Lehrstück* є «навчальною вправою» (*learning-play, Lern-Spiel*)⁶. До корпусу *Lehrstück* належать п'єси, написані Б. Брехтом у період з 1929 по 1935 роки: «Переліт через океан» («*Der Ozeanflug*»), «Баденська навчальна драма про згоду» («*Das Badener Lehrstück vom Einverständnis*»), «Захід» («*Die Maßnahme*»), «Виняток і правило» («*Die Ausnahme und die Regel*»), «Горації та Куріяції» («*Horatier und die Kuratier*») та «Той, що каже так, і той, що каже ні» («*Der Jäger und Der Neinsager*»)⁷. Серед п'єс Г. Мюллера, написаних в жанрі *Lehrstück*, – «Маузер» (Mausier, 1970), «Горацій» (Der Horatier, 1968), «Загибель егоїста Йоганна Фатцера» (Der Untergang des Egoisten Johann Fater, 1978), «Хто ладен працювати за низьку плату» (Lohnrdrucker, 1956/57)⁸.

П'єса Б. Брехта «Горації та Куріяції», як і п'єса Г. Мюллера «Горацій», нале-

¹ Müller-Schöll N. Das Theater des Konstruktiven Defaitismus: Zur Theorie eines Theaters der A-Identität bei Walter Benjamin, Bertolt Brecht und Heiner Müller. Stroemfeld, 2020. 644 p.

² Müller H. Müller Brecht Theater. *Brecht-Tage 2009*. Berlin, 2009. 120 p.

³ Pamperien S. Ideologische Konstanten - Ästhetische Variablen. Lang, 2003. 220 p.

⁴ Асмут Б. Вступ до аналізу драми / пер. з нім. С. Соколовської, Л. Федоренко / за наук. ред. доктора філологічних наук, проф. О. Чиркова. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 193–194.

⁵ Meier A. Konstruktiver Defaitismus. Inwiefern sich Heiner Müllers «Die Hamletmaschine» verstehen lässt. URL: HamletmaschineMeier.pdf; Федоренко Л. Х. Мюллер vs. В. Шекспір: «Гамлет-машина» як авторська концепція постдраматичного театру. *Брехтівський часопис (Brecht-Heft): статті, доповіді, есе: зб. наук. праць (філолог. науки)*. № 4. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 157–160.

⁶ Федоренко Л. О. *Lehrstück* як авторська інтенція Бертольта Брехта. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2011. № 59. Філологічні науки. С. 193–196.

⁷ Брехт Б. *Lehrstücke* («навчальні» п'єси) / укладач Л. О. Федоренко / за наук. ред. доктора філологічних наук, проф. О. С. Чиркова. Житомир: Рута, 2009. С. 5–6.

⁸ Федоренко Л. О. *Lehrstück*: виникнення та еволюція жанру (на матеріалі драматургії Бертольта Брехта і Хайнера Мюллера). *Філологічні трактати*. Т. 9, № 3. Суми, 2017. С. 151–156; Федоренко Л. «Фатцер» Бертольта Брехта і Гайнера Мюллера як *Lehrstück*-драматургія. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія»*. 2020. № 83. С. 47–53.

жать до найменш досліджених п'єс Lehrstück-драматургії. У цій статті ми спробуємо заповнити наявну літературознавчу лакуну і звернімося до порівняльно-зіставного аналізу п'єс, які створені різними авторами у різні часи, проте мають експліцитну спорідненість на змістовному та формальному рівнях.

Сюжет п'єс запозичений з книги давньоримського історика Тіта Лівія (лат. Titus Livius / 59 до н. е. – 17 н. е.) «Історія від заснування міста» (Ab urbe condita). У ній ідеться про війну між містами Римом та Альба-Лонгою⁹. Обидва міста виставили по три воїни – трьох Гораційів і трьох Куріаційів. Після тривалої боротьби два Горації пали, а Куріації були поранені. Останній Горацій не міг упоратися з трьома противниками водночас, проте був дужчий за кожного окремо. Щоб розділити боротьбу з ними, він кинувся тікати. Роз'єднавши втечею Куріаційів, Горацій зумів побороти противників поодиночі.

Брехт укотре береться за запозичений сюжет, проте без цілковитого наслідування. Відносну рівність умов Альба-Лонги і Риму в римському сюжеті автор переводить в абсолютну нерівність: Куріації у Брехта народ заможний, який веде внутрішні війни. Тому, аби відволіктися від власних міжусобиць, «об'єднати» свій народ, Куріації шукають зовнішніх воєн з наміром завоювати чужі землі і капітал. Оснащення та зброя у них переважають, життєві умови, вочевидь, теж. Куріації виставляють для бою когорти (слово пов'язане з латинськими «наказ» та «підлеглисть»), натомість Горації збираються у фратрії (лат. братство). Горації самі виготовляють собі зброю. Вони не воїни, а робітники, в той час як Куріації – військовий народ, що звик воювати й жити з воєн.

Отже, п'єса побудована на *протиставленнях*. З розвитком подій переваги змінюються недоліками (вигідна позиція лучника відносно сонця стає згодом украй несприятливою і трагічною для нього); один і той самий предмет, наприклад, спис має різноманітні форми застосування; втеча в результаті перетворюється на вирішальну атаку. За різних умов люди і речі стають теж різними.

П'єса стилізована прийомами й засобами давньокитайського театального мистецтва, які позбавляють події натуралістичного зображення, демонструючи їх у схематичний та символічний спосіб. Немає у творі також і точного відображення побуту й укладу життя давніх народів. Про все це йдеться у «Вказівках для акторів», укладених Б. Брехтом як авторський коментар до постановки:

1

Полководці одночасно представляють свої війська. Відповідно до традиції китайського театру військові частини можуть бути позначені прапорцями, які полководець несе на потилиці на дерев'яній планці, піднятій над плечима. Актори повинні повільно пересуватися, намагаючись передати відчуття ваги наплічників і певну громіздкість. Знищення своїх військових частин актори зображують, виймаючи широким жестом з наплічників відповідну кількість прапорців і відкидаючи їх убік.

2

Краєвид зображений на підлозі сцени. Актори, так само як і глядачі, бачать намальовану річку і долину. На похилому помості можна спорудити декорацію: усе поле битви, карликові ліси, пагорби тощо. Проте ці декорації не повинні бути надто вигадливими (наприклад, розфарбованими). Вони мають бути схожими на старовинні ландкарти. У розділі «Сім застосувань списа» перешкоди (прірва, сні-

⁹ Альба-Лонга (Alba Longa) – стародавнє латинське місто на південному сході від Риму. За легендою Альба-Лонга заснована близько 1152 р. до н. е. Асканієм, сином Енея, який прийняв пізніше ім'я Юл і став засновником роду Юліїв. На початку I тис. до н. е. було центром Латинського союзу, в VII ст. до н. е. (за царя Тулла Гостилія) було зруйновано римлянами, мешканці його були переселені в Рим (матеріал з Вікіпедії).

говий замет і т. д.) можуть позначатися на невеличких табличках, розміщених на вільній частині сценічного майданчика.

3

Крок повинен бути чітко спрямованим: актори ніби ступають у чийсь сліди. Це необхідно тому, що час повинен бути точно відміреним. У першій битві час показує актор, що несе сонце. У другій битві – під час «Семи застосувань списа» годинником виступає Куріацій. Усе відбувається дуже повільно – ніби під збільшуваним склом часу.

4

У битві лучників можна обійтися без стріл.

5

Щоб зобразити заметіль, досить потрусити над головою списоносця кілька пригорщай нарізаного паперу.

6

Щодо читання віршів: початок кожного рядка акцентується. Однак текст не повинен звучати уривчасто.

7

Можна обійтися без музики та використовувати лише барабани. Барабани певний час видаватимуться монотонними, але ненадовго.

8

Назви розділів треба написати на транспарантах або проєктувати¹⁰.

У «Вказівках для акторів» описані притаманні жанру *Lehrstück* засоби сценічно-драматургічного зображення, які засвідчують високий ступінь абстракції та стилізації дійства. Так, Брехт перейняв з римської версії *принцип замісництва*, згідно з яким війська зображувалися окремими представниками: на сцені «воювали» по три воїни, представники від кожного народу – лучник, списоносець, мечник. Воєначальники, відповідно до традиції китайського театру, мали прапорці, які позначали військові частини. Оформлення сцени було схематичним, без жодних натуралістичних декорацій: краєвиди були намальовані крейдою, декорації виготовлялися висотою до колін. Дія мала відбуватися так повільно, ніби її пильно розглядають «під лупою». Присутній постійний атрибут брехтівських постановок – таблички-коментарі дії.

Усі рекомендовані Брехтом прийоми сценічного зображення й акторської гри мали на меті «очужувати» постановку, порушувати ілюзорність гри, нагадуючи повсякчас акторам і глядачам про «несправжність» усього, що відбувається на сцені, а також вказуючи на ігровий та експериментальний характер дійства.

Ще одним прийомом ефекту «очуження» в постановці п'єси є проєкції назв сцен, а також написи «перешкод» на табличках: «прірва», «сніговий замет», «гострий край скелі».

За класичними канонами *Lehrstück* структура п'єси не передбачала глядача, хоча, як указував Брехт, і не виключала його¹¹. Проте варто зазначити, що початкова редакція «Гораційів та Куріаційів» містила діалоги між хорами й глядачами після кожного з поєдинків. Це були своєрідні дискусії з публікою, аналітичні коментарі з метою підбиття підсумків та спробою скерувати глядацьку думку в потрібне річище. Так, після битви списоносців між хорами й глядачами відбувається такий обмін думками:

¹⁰ Брехт Б. *Lehrstücke* («навчальні» п'єси) / укладач Л. О. Федоренко / за наук. ред. доктора філологічних наук, проф. О. С. Чиркова. Житомир: Рута, 2009. С. 179–180.

¹¹ Федоренко Л. *Lehrstück – Lesestück – Schaustück* (Місце і роль глядача в навчальному театрі Бертольта Брехта). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2009. № 44. С. 226–229.

ГЛЯДАЧІ:

Отож перемагає завжди той, хто хитріший?

АКТОРИ:

Ні. Щойно переміг той, хто краще озброєний.

Та своїми хитрощами слабший досяг озброєного

І послабив противника, хоч і сам загинув при цьому.

ГЛЯДАЧІ:

Отож перемагає не лише зброя?

АКТОРИ:

Горацій теж зробив собі

Зброю. За допомогою ріки, плоту

Й уламку списа він перетворив

Самого себе в могутній снаряд.

Після битви лучників:

АКТОРИ:

Що ви бачили?

ГЛЯДАЧІ:

Ми бачили,

Як гарний воїн

Скористався обставинами, що змінювалися.

Він заздалегідь передбачив,

Як падатиме тінь.

Він розумно скористався великим механізмом

Обставин, що невинно змінюються¹².

У пізніших редакціях ці «дискусії» з глядачами були трансформовані у власне рефлексію хорів і діалог між ними та їхніми воїнами.

Хори в «Гораціях та Куріаціях» репрезентують народи-супротивники – хор Гораційів і хор Куріаційів. Вони – іманентні глядачі постановки, коментатори дії, порадиники й керівна ланка «армій». Хори коментують події у п'єсі, оцінюють, порівнюють та протиставляють окремі явища та факти й надають у такий спосіб п'єсі епічного характеру. Це «змішані» хори, з яких час від часу відокремлюються жіночі партії – дружини Гораційів і дружини Куріаційів.

Ключовою думкою п'єси є те, що навіть ті воїни, які полягли, створили необхідні передумови для вирішальної перемоги, тому Горацій-лучник став переможцем лише завдяки досягненню інших. Відтак перемога Гораційів є спільним здобутком лучника, списоносця і мечника:

Наш лучник знесли

свого ворога.

Наш списоносець важко поранив

свого ворога.

А наш мечник довершив

перемогу¹³.

За задумом автора, усі три поєдинки у творі мають розглядатися акторами й глядачами у їх процесуальній послідовності як «вправа» для навчання діалектиці. Горації у п'єсі є взірцем індивідуумів, які мислять діалектично. На противагу їм, Куріації, які за будь-яких обставин покладаються на свої вихідні позиції, втілюють собою принцип обмеженої закостенілості, що не допускає жодних змін.

Вальтер Беньямін назвав п'єсу «Горації та Куріації» «найдовершенішою»

¹² Steinweg R. Brechts Modell der Lehrstücke. Zeugnisse, Diskussion, Erfahrungen. Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1976, P. 146. (Тут і далі переклад з німецької мій – Л.Ф.)

¹³ Брехт Б. Lehrstücke («навчальні» п'єси) / укладач Л.О. Федоренко / за наук. ред. доктора філологічних наук, проф. О.С. Чиркова. Житомир: Рута, 2009. С. 179–180.

Lehrstück Брехта¹⁴. Цю думку поділяють також Фредерік Евен та Ілля Фрадкін¹⁵.

Разом з тим «Горації та Куріації» є найменш дослідженим твором Брехта. Літературні дослідники як НДР, так і ФРН довгий час тримали драму поза увагою: вона або взагалі не згадувалася у творчому доробку «зрілого» Брехта, або ж була неправильно класифікована.

Своєрідним продовженням і модифікацією давньоримського сюжету та брехтівської «навчальної п'єси» на змістовному та формальному рівні стала п'єса Гайнера Мюллера «Горацій», яка так само має жанрове позначення Lehrstück.

П'єса порушує питання суперечності між фанатичним патріотизмом і гуманізмом, а також амбівалентності людського вчинку та його оцінки суспільством.

За відомим уже сюжетом міста Рим та Альба-Лонга виставили по одному воїну для спільної боротьби проти етрусків – Горація та Куріація. У двобої Горацій вбиває Куріація, який був заручений з його сестрою:

І поранив Горацій Куріація
І промовив Куріацій безсило:
Змилуйся над переможеним. Я
Заручений з твоєю сестрою.
І проголосив Горацій:
Моя наречена – це Рим
І простромив Горацій своїм мечем
Горло Куріація, окропивши землю кров'ю¹⁶.

Тим самим мечем Горацій вбиває також свою сестру, яка оплакувала нареченого Куріація:

І Горацій, в руках запал убивчого меча
Яким він вразив Куріація
І над яким невітішно плакала його сестра тепер
Простромив мечем, на якому ще кров оплакуваного
Не висохла
Плачниці груди
Окропивши землю кров'ю. І промовив:
Йди за ним, кого ти дужче любиш, аніж Рим¹⁷.

Вчинивши подвійне вбивство – ворога та рідної сестри – Горацій ставить свій народ перед моральною дилемою. Хто такий Горацій? Чи має він уславитися як переможець, чи бути страченим як лиходій? Рішенням римського народу стало і те, й інше: Горацій спершу уславлюється як народний герой, потім його страчують як душогуба.

Проте й після смерті Горація дилема не була вирішена. Знову постало амбівалентне питання: якою має бути пам'ять римлян про Горація? Як народного героя чи душогуба? І знову римський народ вирішує дилему двоюко:

Нехай він буде названий переможцем Альби
Нехай він буде названий вбивцею сестри
Одним подихом – його заслуга і його провина¹⁸.

¹⁴ Wyss Monika. Brecht in der Kritik. München, 1977. P. 352.

¹⁵ Krabiel K.-D. Brechts Lehrstücke: Entstehung und Entwicklung eines Spieltyps. Stuttgart, Weimar: Metzler, 1993. P. 414.

¹⁶ Müller H. Der Horatier. Henschel SCHAUSPIEL. Pp. 1–7. URL: https://henschel-schauspiel.de/serve_leseprobe/25.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

За стилем оповіді, структурою та формою викладу п'єса «Горацій» тяжіє до речитативно-народного, героїчного ліро-епічного твору – думи, билини, історичної пісні. У ній відсутній розподіл на дії, акти та яви, що є притаманним для драми. У тексті твору немає також авторських ремарок, списку дійових осіб та вказівок на репліки персонажів. Проте, як і Б. Брехт, Г. Мюллер лишає коментар для постановки п'єси, у якій він, зокрема, дає вказівки щодо розподілу реплік. У такий спосіб стає, зокрема, зрозумілим, що оповідь «від автора» виголошується усіма виконавцями: «УСІ ВИКОНАВЦІ: Між містом Римом та містом Альбою / Панувала суперечка за владу...» Завдяки авторським вказівкам текст ліро-епічного характеру набуває типових ознак драми.

Коментар Г. Мюллера містить також відомості про використання реквізитів, про спосіб гри акторів, що засвідчує безумовний вплив епічного театру Брехта, зокрема жанру *Lehrstück*:

[...] Усі реквізити: маски (маски римлян та албанців, маска сестри, маски собак), зброя тощо мають бути на видноті протягом усієї постановки. Актори не виходять за куліси. Після проговорювання своєї репліки та виконання ролі потрібно стати на своє початкове місце або, залежно від обставин, змінити роль (Албанці після поєдинку грають римський народ, який приймає переможця. Два римські солдати після того, як їх убивають, грають лікторів і т. д.). Після кожного вбивства один з гравців опускає на сцені червоний шматок тканини. Актора, який грає Горація, після вбивства можна замінити на ляльку. Ця лялька має бути більшою за натуральну величину. Текст: «Його рука із трупним заковчінням...» має промовлятися гравцем Горація¹⁹.

Цей короткий, але дуже концентрований за змістом коментар дає підстави розглядати твір Г. Мюллера у безпосередній єдності, послідовності, наслідуваності та стилізації не лише театру античності, а й східного театрального мистецтва. Це, у свою чергу, також є ознакою впливу брехтівського театру, який, як відомо, увібрав у себе чимало атрибутів китайського театру і японських традиційних театрів *но* та *кабукі*.

Окрім атрибутики, яка виразно підкреслює «театральність», символічність дії, п'єса «Горацій» засвідчує свою генетичну спорідненість з жанром *Lehrstück*, основними «правилами» якої, на думку дослідника Райнера Штайнвега, є: «гра без глядача», «гра для себе», «обмін ролями»²⁰.

Висновки

Порівняльнозіставний літературознавчий аналіз п'єси «Горації та Куріації» Бертольта Брехта і п'єси «Горацій» Гайнера Мюллера дозволив нам виокремити такі основні типологічні ознаки жанру *Lehrstück*, що властиві обома п'єсам:

– п'єси є навчальною вправою (*Lern-Spiel*), підготовкою до діяльності у політично-соціальній сфері гравців згідно з авторською інтенцією та сценічною реалізацією;

– високий ступінь абстрактності та стилізації зображення;

– підкреслено урочистий стиль викладу, який тяжіє до історичного ліро-епосу;

– наявність двох хорів, які є глядачами й коментаторами дії у п'єсі Б. Брехта, а також спільне декламування епічних частин усіма виконавцями у п'єсі Г. Мюллера;

– структура п'єс не передбачає глядачів (дія закрита, немає звернень на зовні)

– принцип «гри без глядача»;

¹⁹ Там само.

²⁰ Steinweg R. Das Lehrstück: Brechts Theorie einer politisch-ästhetischen Erziehung. 2., verb. Aufl. Stuttgart: Metzler. 1976. P. 87–96.

– демонстративна реалізація засобами китайського та японського театрального мистецтва;

– широке застосування технічних прийомів «очуження» (сніг – папір; відсутність стріл у битві лучників; таблички з написами у п'єсі Б. Брехта; маски, лялька, червоний шматок тканини у п'єсі Г. Мюллера);

– предметом обох п'єс є діалектика – як зазначає Б. Брехт, загальна навчальна мета усіх *Lehrstücke* та навіть характерна ознака типу;

– п'єси передбачають самопізнання у грі та через гру; гравці мають обмінюватися ролями під час постановки;

– п'єси написані не для професійної, а для аматорської постановки.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні феномена пост-брехтівського театру в аспекті театральних концепцій драматургів німецькомовних країн кінця XX – початку XXI століть.

References

Müller-Schöll, N. (2002). *Das Theater des Konstruktiven Defaitismus: Zur Theorie eines Theaters der A-Identität bei Walter Benjamin, Bertolt Brecht und Heiner Müller* [The Theater of Constructive Defaitism: on The Theory of a Theater of A-Identity with Walter Benjamin, Bertolt Brecht and Heiner Müller], Stroemfeld.

Müller, H. (2009). *Müller Brecht Theater* [Müller Brecht Theater Brecht Days]. Brecht-Tage 2009. Berlin.

Pamperrien, S. (2003). *Ideologische Konstanten – Ästhetische Variablen* [Ideological constants – aesthetic variables]. Lang.

Asmuth, B. (2014). *Einführung in die Dramenanalyse* [Introduction to drama analysis]. Per. z nim. S. Sokolovska, L. Fedorenko, za nauk. red. doktora filologichnyh nauk, prof. O. Chirkov. Zhytomyr, ZDU im. I. Franka Publ.

Meier, A. *Konstruktiver Defaitismus. Inwiefern sich Heiner Müllers «Die Hamletmaschine» verstehen lässt*. Retrieved from: <http://www.literaturwissenschaft-online.uni-kiel.de/veranstaltungen/HamletmaschineMeier.pdf>.

Fedorenko, L. (2014). Kh. Müller vs. V. Shekspir: «Hamlet-mashyna» iak avtorska kontsepsiia postdramatichnoho teatru [H. Müller Vs. Shakespeare: The Hamlet Machine as the Author's Concept of Post-Drama Theater] *Brekhtivskiy chasopys (Brecht-Heft): statti, dopovidy, ese: Zbirn. nauk. prats (filoloh. nauky)*, (4), Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka.

Fedorenko, L. (2011). *Lehrstück* yak avtorska intentsiia Bertol'ta Brehta [Lehrstück as the author's intent of Bertolt Brecht]. *Visnyk Zhytomyrskogo derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. Filologichni nauky*, 59.

Brecht, B. (2009). *Lehrstücke (navchalni pyesy)* [Lehrstücke (learning plays)]. (L. O. Fedorenko, O. S. Chirkov, Ed.). Zhytomyr, Ukraine: Ruta Publ.

Fedorenko, L. (2017). *Lehrstück: vynyknennia ta evoliutsiia zhanru (na materiali dramaturhii Bertolta Brekhta i Khajnera Miullera)* [Lehrstück: genesis and development of the genre (on the material of Bertolt Brecht's and Heiner Müller's dramaturgy)]. *Filolohichni traktaty*. Sumy, Ukraine.

Fedorenko, L. (2020). «Fattser» Bertolta Brekhta i Hainera Miullera yak Lehrstück-dramaturhiia [«Fattser» by Bertolt Brecht and Heiner Müller as Lehrstück-dramaturgy], *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «Filolohiia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Philology], (83) <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2019-83-08>.

Fedorenko, L. (2009). *Lehrstück – Lesestück – Schaustück (Mistse i rol' hliadacha v navchal'nomu teatri Bertol'ta Brekhta)* [Lehrstück – Lesestück – Schaustück (The Place and the Role of Spectator in Bertolt Brecht's Learning Theatre)], *Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. Filolohichni nauky*

[Visnyk of the Zhytomyr Ivan Franko State University, Series Philology], Vol. 44. URI: <http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/3043>.

Steinweg, R. (1976). Brechts Modell der Lehrstücke. Zeugnisse, Diskussion, Erfahrungen [Brecht's model of the Lehrstück. Certificates, discussion, experiences], Frankfurt a.M. : Suhrkamp Verlag.

Wyss, M. (1977). Brecht in der Kritik [Brecht in criticism], München.

Krabiel, K.-D. (1993). Brechts Lehrstücke: Entstehung und Entwicklung eines Spieltyps [Brecht's Lehrstücke: Origin and Development of a Game Type]. Stuttgart, Weimar: Metzler.

Müller, H. Der Horatier [The Horatian]. Henschel SCHAUSPIEL, pp. 1–7. Retrieved from: https://henschel-schauspiel.de/serve_leseprobe/25.

Steinweg, R. (1976). Das Lehrstück: Brechts Theorie einer politisch-ästhetischen Erziehung [The Lehrstück: Brecht's theory of political-aesthetic education]. 2., verb. Aufl. Stuttgart: Metzler.

Федоренко Лариса Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри германської філології та зарубіжної літератури Навчально-наукового інституту іноземної філології Житомирського державного університету імені Івана Франка (вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008, Україна).

Fedorenko Larysa O. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Germanic Philology and Foreign Literature, Educational and Research Institute of Foreign Philology, Zhytomyr Ivan Franko State University (40 Velyka Berdychivska St., Zhytomyr, 10008, Ukraine).

E-mail: fvm34@ukr.net

[(POST)]-BRECHT THEATRE: BERTOLT BRECHT'S «THE HORATIANS AND THE CURIATIANS» AND HEINER MÜLLER'S «THE HORATIAN» AS LEHRSTÜCK-DRAMATURGY

The relevance of the article is due to the need for a theoretical and literary study of the genre and poetological features of the post-Brecht theater through a comparative analysis of the play «The Horatians and The Curiatians» (1934/35) by Bertolt Brecht and «The Horatian» (1968) by Heiner Müller. To achieve this goal, the following research methods were used: cultural-historical, comparative-historical, structural-semantic, descriptive, literary analysis and synthesis. Scientific novelty. The process of development and modification of the Lehrstück genre in the playwright Heiner Müller on the material of the play «The Horatian» is investigated. Conclusions. The plot of the plays of German playwrights refers to the book «Ab urbe condita» by the ancient Roman historian Titus Livius and presents the author's interpretation of the war between the cities of Rome and Alba Longa. The principle of substitution was also adopted from the Roman original source, when one of their representatives represented whole armies. Based on the identified general typological features of the plays of Brecht and Müller, a conclusion is drawn about the influence of Brecht's dramaturgy, in particular the Lehrstück genre, in the post-Brecht period. A comparative literary analysis of the play «The Horatians and The Curiatians» by Bertolt Brecht and the play «The Horatian» by Heiner Müller allowed to distinguish the following typological features of the Lehrstück genre that are characteristic of both plays: the plays are a training exercise (learning play), preparing for the activity in the political and social sphere of players according to the author's intention and stage implementation; the high degree of abstraction and styling of the image; use of Chinese and Japanese theater art; plays involve self-exploration in play and play; players must exchange roles during the production; the plays were written not for professional, but for amateur production.

Key words: Ab urbe condita, Lehrstück, ancient theatrical art, distancing effect, Post-Brecht theater.

Дата подання: 4 серпня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Федоренко Л. Постбрехтівський театр: «Горацій та Куріації» Бертольта Брехта і «Горацій» Гайнера Мюллера як Lehrstück-драматургія. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 118–127. DOI: 10.5281/zenodo.4120858.

Цитування за стандартом APA

Fedorenko, L. (2020). Postbrekhtivskyi teatr: «Horatsii ta Kuriatsii» Bertolta Brekhta i «Horatsii» Hainera Miullera yak Lehrstück-dramaturhiia [(Post)-Brecht Theatre: Bertolt Brecht's «The Horatians and the Curiatians» and Heiner Müller's «The Horatian» as Lehrstück-Dramaturgy]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 118–127. DOI: 10.5281/zenodo.4120858.

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

УДК: 94 (477)

Сергій Павленко

КОЛОМАЦЬКА РАДА 25 ЛИПНЯ 1687 Р. ТА МІСЦЕ ЇЇ ПРОВЕДЕННЯ

DOI: 10.5281/zenodo.4120891

© С. Павленко, 2020. ССВУ 4.0

Метою дослідження є вивчення реалій проведення Коломацької ради 25 липня 1687 р., з'ясування головних провідників виборів гетьмана, а також виявлення місця розташування учасників цього важливого заходу. **Методи** дослідження, які добиралися відповідно до мети, базуються на принципі історизму. Застосовані методи історіографічного аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний та порівняльний методи. **Наукова новизна.** На основі аналізу зібраних джерел уперше йдеться про те, що найактивніші учасники скинення гетьмана посіли провідні старшинські уряди 24 липня у нагороду за те, що вони підтримують наступного дня висуванця В. Голіцина, претендента на булаву, генерального осавула Івана Мазепу. Кандидат на найвищу посаду в автономії та його покровитель – головний урядовець Московії не впливали на розподіл полковницьких посад та генеральних урядів між опозиціонерами. У публікації спростовано дослідницьку версію щодо проведення Коломацької ради у селищі Коломак на Харківщині. Представлені в дослідженні аргументи дають додаткові докази на користь того, що місцем обрання І. Мазепи в гетьмани стала одна із долин поблизу Чутового на Полтавщині. **Висновки.** Коломацька рада проводилася під контролем головного урядовця Московії Василя Голіцина. Вона обирала не лідера опозиції, а людину, яку головнокомандуючий російської армії, начальник Посольського приказу знав протягом багатьох років як вправного дипломата. Новий гетьман не добрав свою команду старшин, тому з перших днів свого кермування мав проблеми з призначеними урядовцями, які більше оглядалися на Москву, ніж на нього. Місце проведення Коломацької ради не могло бути в невідконтрольному Гетьманщині Охтирському полку. Мікротопонім Буцький брід чітко фіксується у документації старшин Полтавського полку Буцьких. До переправи у мілкому місці на річці Коломак на Чутівщині постійно з'їжджалися гетьманські війська, які вирушали у походи як наприкінці XVII, так і на початку XVIII ст.

Ключові слова: Коломацька рада, гетьман, Василь Голіцин, старшини, Буцький брід, Патрік Гордон.

Хоча про Коломацьку раду свого часу писали М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Оглоблин, Б. Крупницький та інші, чимало помилкових оцінок та узагальнень і досі мандрують із дослідження в дослідження, зокрема, історики дорікають І. Мазепі за прийняті на ній рішення. Так, А. Яковлів вважав, що на Коломаку ситуація для української сторони «не була загрозлива й можна було б не йти на такі великі уступки»¹. І. Куташов виправдовував гетьмана, який, «укла-

¹ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава: [3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові], 1934. (Праці Українського наукового інституту. Серія правнича; т. 19, кн. 3). С. 128.

даючи (???) Коломацькі статті»², «розумів, що треба йти і на поступки», «тому він змушений був погодитися на суттєве обмеження незалежної міжнародної діяльності Козацької держави, поставивши формально її зовнішню політику у повну залежність від Москви»³. У цій студії ми не торкаємося питання угоди, прийнятої на Коломаку між Гетьманщиною та Московією, оскільки це є темою окремого дослідження. Проте в поле нашого зору потрапляють реалії, які диктували рішення Коломацької ради, визначали кадрові призначення 25 липня 1687 р.

Нещодавно в історичному середовищі виникла дискусія про місце проведення Коломацької ради (її найактивніші учасники – В. Мамалага, С. Одаренко, В. Усенко, О. Шинкаренко, І. Юхно). Ознайомившись із протилежними позиціями сторін, ми зрештою доповнили її додатковими аргументами, спростували підставлені постулати.

Коломацька рада, призначена на 25 липня 1687 р., повинна була відбутися за сценарієм, погодженим головними учасниками зміщення гетьмана напередодні, 24 липня. За натяком, зробленим В. Голіциним⁴, козаки і старшини мали обрати гетьманом генерального осавула І. Мазепу. Тоді ж, увечері, погодивши це питання, а також проєкт договору між Гетьманщиною та Московією (не І. Мазепа його складав, а нав'язав безпортфельним опозиціонерам фаворит царівни Софії. – **Авт.**), старшини розподілили між собою головні урядові посади. Важливо зазначити, що в екстремальних умовах скинення з гетьманства І. Самойловича саме за таким принципом на Коломаку прийшла до влади нова команда. Вибори полковників у полках не проводилися. Козацька рада не висувала й не обговорювала головних урядовців Гетьманщини. Ці старшини «взяли» уряди, бо так розпорядився момент, і їхньою головною заслугою стало те, що вони брали активну участь у перевороті, підтримавши дії московського командування. О. Лазаревський вважав, що «тільки влада Голіцина могла позбавити без суду попередніх полковників, поставивши їм у провину близькість до попереднього гетьмана»⁵, а тому «вибори нових осіб на місце знятих також не могли пройти без чієї-небудь особливої вказівки та клопотання»⁶. На думку історика, головним призначенцем цих високопосадовців був фаворит В. Голіцина, бо «уряди вони отримали завдяки цього самого Мазепи»⁷. З частиною вищезгаданих тез О. Лазаревського можна погодитися лише частково: справді кардинальна зміна головних урядовців сталася на Коломаку 24 липня з волі генералісимуса. Однак навряд чи розподіл старшинських посад відбувався за представленням майбутнього гетьмана. Претендент на булаву, якби він був лідером опозиції, з допомогою заступника-покровителя зміг би заздалегідь подбати про надійне оточення, «своїх полковників»⁸. Проте, як показали пізніші місяці та роки, більшості з них він шукав заміну. Отже, це засвідчує, що змовники-підписанти чолобитної домовлялися про вищі урядові посади, швидше за все, між собою як ті, хто доклав найбільше зусиль щодо повалення І. Самойловича. Кожен дбав про власний інтерес. Мабуть, були дискусії, інтрига. Адже не всім вистачило посад, яких було обмаль. Крім того, ексурядовці прагнули зайняти попередні уряди. На перерозподіл останніх також впливали амбіції, інтереси «правобережних» та «лівобережних» еліт.

² Куташов І. Державотворча концепція і політична діяльність Івана Мазепи. *Наукові записки* [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. 2006. Вип. 32. С. 26–27.

³ Там само. С. 27.

⁴ Гордон П. *Дневник. 1684–1689*. Перевод с английского, статья и примечания Д. Г. Федосова. Москва: Наука, 2009. С. 149.

⁵ Лазаревский А. *Очерки, заметки и документы по истории Малороссии*. Киев: Типография университета Св. Владимира, 1899. Т. V. С. 24.

⁶ Там же.

⁷ Там же. С. 25.

⁸ Павленко С. О. *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 23.

В. Голіцин, дозволивши зміщення полкової старшини, практично не знав більшості опозиціонерів-змовників, з якими уперше побачився у ході військової кампанії. Визначити «на око» їхню здатність бути кращими, ніж попередники, а також управляти полками він не міг.

Головні посади української автономії зрештою вночі після дискусій були розподілені таким чином:

генеральний обозний – Василь Дунін-Борковський;
генеральний суддя – Михайло Вуяхевич;
генеральний писар – Василь Кочубей;
генеральний осавул – Войца Сербин;
генеральний осавул – Андрій Гамалія;
генеральний хорунжий – Василь Забіла;
генеральний бунчужний – Юхим Лизогуб;
чернігівський полковник – Яків Лизогуб;
київський полковник – Костянтин Солонина;
перяславський полковник – Родіон Дмитрашко-Райча;
лубенський полковник – Григорій Гамалія;
ніжинський полковник – Степан Забіла;
гадяцький полковник – Михайло Борохович;
стародубський полковник – Тимофій Олексієвич⁹.

Частина полковницьких урядів на той момент була вакантною, не зайнятою. Сава Прокопович став другим генеральним суддею, як зазначив у своїх нотатках П. Гордон 26 липня, тобто на другий день після обрання гетьмана з його ж подачі¹⁰. Ось у цьому випадку ми бачимо, що з якихось причин це призначення було відкладено на деякий час. Можливо, щодо цієї кандидатури 24 липня виникли якісь розбіжності (правдоподібно, частина змовників не хотіла бачити у новому гетьманському уряді генерального писаря С. Прокоповича як фактичного «другого» за значимістю високопосадовця старої команди). Зрештою, ця фігура могла розглядатися й козацтвом як неприпустима для висунування в уряд Гетьманщини з цих же міркувань. Тому організатори виборів вирішили цього діяча з вищезазначених причин не «засвічувати» для загалу. Водночас для І. Мазепи С. Прокопович став близькою людиною за роки співпраці у Батурині. Взявши владу у свої руки, володар булави уже на другий день самочинно увів до складу уряду нового члена. Отже, один із активних учасників змови під час Першого Кримського походу зайняв досить високе становище у батуринській ієрархії високопосадовців. Він до того ж піднявся на свій вищий щабель кар'єри. Зауважимо, що І. Мазепа відновив у складі генералітету посади двох генеральних суддів¹¹, які були в урядах І. Брюховецького¹², Д. Ігнатовича (Многогрішного)¹³ та на початку правління І. Самойловича¹⁴ (останній володар булави після смерті І. Домонтовича у 1681 р.¹⁵ мав лише тимчасово виконуючого обов'язки на цьому уряді).

⁹ Статф, даніе гетману Івану Мазепі на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. *Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упорядкування І. Бутича* [Далі УІМ]. Київ; Львів: НТШ, 2002. Кн. 1. С. 63.

¹⁰ Гордон П. *Дневник. 1684–1689*. С. 150.

¹¹ При гетьманові Богдані Хмельницькому було 3 генеральні судді (Переписныя книги приведенных к присяге на подданство царю Алексею Михайловичу жителей малороссийских городов. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею*. Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелеевых, 1878. Т. 10. С. 294).

¹² 1663, листопада 17. Батурин. – Батуринські статті. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядкування І. Бутича, В. Ринсевича, І. Тесленка*. Київ–Львів: НТШ, 2004. С. 260.

¹³ 1669, березня 6. Глухів. – Глухівські статті. Там само. С. 460.

¹⁴ 1672, червня 17. Козача Діброва. – Конотопські статті. Там само. С. 589.

¹⁵ Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Частина І. Урядники гетьманської адміністрації. Київ: ПВКП «Укртиппроєкт», 1997. С. 7.

Легалізувати всі кадрові новопризначення мала 25 липня Коломацька рада, яка у формі голосування козацького товариства узаконила команду, що прийшла до влади. Незважаючи на формальність її проведення (адже старшина досягла консенсусу в задоволенні запитів на уряди), без неї легітимність гетьманських інституцій вважалася б сумнівною та спірною. Хоч роль Москви та царів у цих питаннях у більшості випадків була визначальною під час козацьких рад на Лівобережжі, усе ж «призначені зверху гетьмани» затверджувалися голосами гетьманців.

Разом із тим кулуарне зібрання старшин різного рівня, в основному задоволене нічним перерозподілом впливових урядів на свою користь, повністю не могло гарантувати голоси козацького товариства на раді. Симпатії полчан важко було спрогнозувати. У цьому зв'язку видається правдоподібним, що вночі та вранці новопризначенці доклали немало агітаційних зусиль, аби переконати виборців, щоб вони одностайно голосували за І. Мазепу. В іншому разі полкові заворушення з побиттям старшин, що мали місце відразу після усунення від влади І. Самойловича, продовжилися б на невизначений час і їх довелося б приборкувати московським стрільцям.

Зрозуміло, що серед коломацького товариства були й інші гідні претенденти на гетьманську булаву. Але, якщо б у супереч підказці В. Голіцина козаки-виборці висунули у противагу І. Мазепі іншу кандидатуру, то чи визнали б у Москві результати цих виборів? Учасники зміщення І. Самойловича добре розуміли, що вони усі є заручниками генералісімуса: будь-який спротив його волі міг зруйнувати досягнуті домовленості. Зрештою, причина для цього була вагома: на Коломаку зібралася лише частина козацького війська (Лубенський, Гадяцький, Стародубський, Київський, Полтавський полки). Інші п'ять городових та шість охотницьких полків перебували за сотні кілометрів від основного табору.

Отже, старшина не мала інтересу все проводити «по справедливості», відкладати важливий захід на пізніші часи, коли війська повернуться додому і пришлють на раду в Батурин своїх представників-виборців. Адже у такому разі врахування волі більшості навряд чи забезпечило б їй безперешкодне зайняття здобутих на Коломаку урядів.

Вибори нового гетьмана запланували на 25 липня на місцевості поблизу Буцького броду¹⁶ річки Коломак (недалеко від межі Гетьманщини та слобідських полків, орієнтовно між нинішніми населеними пунктами Новofедорівкою та Чутове¹⁷). Зазначимо, що табори московського та козацького військ розтягнулися на кільканадцять кілометрів уздовж водного русла, яке давало воду коням, волам та військовикам. Поряд, уздовж річки, стояв ліс, багатий на сухостій, гілки, придатні для розведення вогнищ та приготування гарячої їжі. На луках росло вдовосталь трави. Таке багатотисячне угруповання (мінімально в 50 – 70 тисяч чоловік) не могло концентруватися на невеличкій території, на одному з пасовиськ, оскільки кожен полк повинен був мати простір для самозабезпечення. У цьому зв'язку твердження про те, що Коломацька рада відбулася у Чутовому чи Коломаку¹⁸ не зовсім коректні. Першого населеного пункту в той час ще не існувало,

¹⁶ Величко С. Літопис / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 345.

¹⁷ Одаренко С. Ймовірність прийняття Іваном Мазепою гетьманства в 1687 р. на Чутівщині. *Чутівщина: від давнини до сьогодення: Зб. наук. праць / Чутівська районна державна адміністрація, сектор культури Чутівської райдержадміністрації / [упоряд. В. М. Усенко].* Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. С. 156.

¹⁸ Шинкаренко О. А. Чому доленосна для України козацька рада відбулася в Коломаку 25 липня 1687 року? *Гетьман Мазепа: історична постать у контексті процесів українського державотворення: збірник статей за матеріалами всеукраїнської наукової конференції «Гетьман Мазепа: історична постать у контексті процесів українського державотворення», присвяченої 330-річчю обрання Івана Мазепи гетьманом України.* Харків: ТО Ексклюзив, 2017. С. 50–52.

а інший вважався невеличким прикордонним форпостом Охтирського полку (у ньому переважали переселенці з Правобережжя України, однак населений пункт не підлягав юрисдикції Гетьманщини¹⁹; у зв'язку з Першим Кримським походом 30 березня 1687 р. наказано було «учинить от Москвы до Ахтырска и до Коломака почту в 17 местах. А поставитъ на станех конюшенного чину да стрельцов по четыре человека, для гоньбы дать им по две лошади человеку»²⁰). І. Мазепа свої перші універсали як гетьман підписував однозначно: «З табору над Коломаком, июля 25»²¹, «дан в таборѣ над Коломаком, июля 27»²². Отже, це вказує на те, що поряд не існувало населеного пункту, а головним орієнтиром вважалася річка. С. Величко зробив уточнення про загальне місце перебування козацьких та московських військ: «де брід Буцького»²³. Зазначимо, що останній був орієнтиром для збирання городових полків і в пізніші роки. Так, у 1723 р. наказному лубенському полковнику наказувалося «в означенній поход до Буцького Броду... слѣдовати припадаетъ»²⁴, «старшина енералная, панове асаул и бунчучній войскові енералніи, виступили в поход и завзяли тракт до Буцького Броду»²⁵, «к Буцькому Броду в обоз, где рейменту гетманского полки стоятъ»²⁶. Тут 26 серпня 1723 р. були обговорені старшиною та підписані нею тексти двох Коломацьких чолобитних²⁷. Не викликає сумніву, що це місце у ті часи було загальновідомим як пункт збирання військ для проведення південних походів: у 1696 р. «гетман Іван Мазепа стоял на Коломаку з боярином Шереметом»²⁸, у 1697 р. «сам гетман Мазепа, скупивши усі полки, ишол на Україну на Коломак, и там скоупившиися з боярином Долгоруким, ишли на Самар»²⁹.

Брід Буцького отримав свою назву від полтавських старшин Буцьких. Спочатку землі та ліси довкола нього на великій площі (територія її охоплювала простір між сучасними селами Водяне [Штурмова долина], Лисича, Щасливе, Черняківка, Верхні Рівні. – **С. П.**) зайняв полтавський полковий суддя Петро Буцький³⁰, а потім отримали у спадщину його сини Григорій та Матвій³¹. В останніх частину ґрунтів викупив Полтавський Хрестовоздвиженський монастир і заснував тут у першій чверті XVIII ст. слобідку Рівні Коломацькі³². У 1739 р. Буцькі продали усі свої землі на Чутівщині Кочубеям³³ (ті активно скуповували володіння у Полтавському полку³⁴). З межового опису купчого документа отримуємо додаткові

¹⁹ Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2014. С. 43.

²⁰ Вигилев А. Н. История отечественной почты. Москва: Связь, 1979. Ч. 2. 160 с. (ЦГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Столбцы Московского стола. Ст. 702. Столпик 1. Л. 640). URL: <https://www.libfox.ru/466621-aleksandr-vigilev-istoriya-otechestvennoy-pochty-chast-2.html>.

²¹ 1687, липня 25. Табір під Коломаком. – Універсал Івана Мазепи, який повідомляє про обрання його гетьманом. УІМ. Кн. 1. С. 70.

²² 1687, липня 27. Табір біля Коломака. Універсал Івана Мазепи полтавському полковому обозному Прокопові Левенцю на село Мильці. УІМ. Кн. 1. С. 70.

²³ Величко С. Літопис... Т. 2. С. 345.

²⁴ Уривки зі щоденника гетьманської канцелярії за 1722–1723 рр., записаного військовими канцеляристами Пилипом Борзаківським та Павлом Ладинським. *Універсали Павла Полуботка (1722–1723)*. Упорядкував В. Риневич. Київ, 2008. С. 437.

²⁵ Там само. С. 438.

²⁶ Там само. С. 440.

²⁷ Коваленко О. Б. Павло Полуботок – політик і людина. Чернівці: Деснянська правда, 1996. С. 50.

²⁸ Літопис Самовидця / Підготував Я. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 158.

²⁹ Там само. С. 159.

³⁰ Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев: Типография т-ва Г. Л. Фронкевича, 1908. Т. I. С. 151.

³¹ Усенко В. Брід Буцького в історії України. *Чутівщина: від давнини до сьогодення: Зб. наук. праць*. С. 145.

³² Генеральне слідство про маєстності Полтавського полку 1729–1730 / Упорядкування І. Бутича. Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007. С. 34.

³³ Усенко В. Брід Буцького в історії України... С. 145–146.

³⁴ Скрипченко Н. Диканський масток Кочубеїв (II половина XVII – початок XIX ст.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: «Історія»*. Київ, 2013. Вип. 4. С. 59.

відомості про Буцького брід. Учасники встановлення меж зафіксували, що він був розташований поблизу Лисячої долини, у верхів'ях Чутової долини.

«Которіє Лисичіє сѣнокосніе рукави висшеписанним Буцким надлежат, – зазначали межувальники, – а степ сколько его есть взявши з висшой голови от Долины Чутовой на низ по шляху чрез Коломак на Брод Буцких у Орчик уз могилы ж другіє розробленіє в межу Івана Буцкого идучіи по полям з висше реченними Буцкими, которого степу за краткостію времени як имѣется разстояніем не мѣрыли, а шириною от висшеписанной розробленой могилы не оподаль Долины Лисичой до другой розробленой же могилы при шляху Орчиковском имѣется вишир мѣрою една верста триста сажней от могилы до броду три версти, от броду чрез луг и луки у межу Івана Буцкого з лѣвой стороны до дороги будучіє, по сей уже стороны Коломака лежачой една верста сто сажней где копцями ново от лугу до гори и далее викопанными означено от дороги тоей на гору понад Долиною Ровенскою до Могил Майданних една верста сто сажней, а от Могил Майданних чрез степ [где на правой сторонѣ зін бы в полтори версти внутрь сего купленного грунта имѣется сам собою лѣсъ Кругликом зовемій] на могилки неболшіє до шляху з Ровень чрез Штурмовую лежачого три двести и двадцят сажней, а шляхом и направо з шляху...»³⁵. Орчицький шлях простягався до гирла невеличкої річки Чутовки, не перетинаючи її.

Важливим джерелом із визначення місця Коломацької ради є щоденник П. Гордона, який у своїх нотатках записував пройдені відстані у милях та взових верстах³⁶ (проаналізувавши їх співвідношення, ми прийшли до висновку, що генерал вимірював шляхи польськими милями (1 миля=8534 м³⁷). Він зазначив, що військо, дійшовши до лівого берега річки Коломак, стало на нічліг за 4 милі (35 км) від Полтави³⁸. Зрозуміло, що це була не точна цифра, можливо, приблизна. Проте якби полки зайшли у прикордонне поселення Коломак (тоді у ньому налічувалося за даними С. Величка «усіляких чинів усього двісті чоловік»³⁹; за джерелом 1686 р. – 230 осіб чоловічої статі козацького стану⁴⁰), що ще далі Чутового, то ця похибка була б дуже значною – мінімум у 2 милі (15–20 км*).

³⁵ Межовая опись проданного Матвеем Буцким Кочубею коломацкого грунта, 1739 г. *Краснознавчий та генеалогічний кадастр Полтавщини* [Електронний ресурс]. URL: <http://poltava-cadastr.blogspot.com/2015/10/90-g-91-92-93.html>.

³⁶ Уже в Першому Кримському поході для обрахунку відстаней застосовувалося «мірне колесо», тобто його прикріплювали до спеціального воза й у такий спосіб командування добре знало пройдений шлях (Лаврентьев А. В. «Записка государевым мерным верстам и станом того Крымского походу по верстам мерному колесу» 1689 г. *Естественнонаучные представления Древней Руси*. Москва: Наука, 1988. С. 208–219). Щоденник походу – «Записка государевым мерным верстам и станом того Крымского походу по верстам мерному колесу» (1689 г.) засвідчив відстань від Перекопу до Охтирки в 322 взові версти (нині ця відстань з урахуванням рельєфу, мінімального обходу річок становить близько 687 км, тобто 1 возова («тележная») верста становила 1000 сажнів або 2133,6 м (при Петрі I сажень був 2,133 м). У цій «Записці» йдеться про те, що відстань від Охтирки до Красного Кута війська пройшли за три дні (3 квітня – 5 верст, 4 квітня – 6 верст, 5 квітня – 4 версти, що дорівнює 15 верстам (32 км). Нині пряма відстань між Охтиркою та Краснокутськом становить 32 км.

³⁷ Возова («тележная») верста становила 1000 сажнів (2133,6 м). П. Гордон часто писав, що пройшли милью або 4 версти. Польська верста становила 8534 м. Стільки ж метрів було і в 4 взових верстах (4x2133,6 м = 8534,4).

³⁸ Гордон П. *Дневник*. 1684–1689. С. 145.

³⁹ Величка С. *Літопис*. Т. 2. С. 285.

⁴⁰ Мамалага В. В. Спроба локалізації місця проведення Коломацької ради 1687 р. *Сіверщина в історії України*. 2017. Випуск 10. С. 124.

* Маршрут руху союзної армії теж говорить не на користь того, що військовики поспішали до форпосту Коломаку. За щоденником П. Гордона, протягом 15, 16, 18 липня 1687 р. військове угруповання подолато три паси вверх вздовж річки Орчик довжиною 5,3 милі (45 км). 20 липня пройшло від сучасної Варварівки по рівнині близько 3 милі (25,5 км). Це відстань до нинішнього Чутового. Напряму відстань від Варварівки до Коломаку – населеного пункту становить близько 34 км. Але тоді б воякам та обозу довелося долати водні перешкоди. Ще така деталь. Прямолінійний рух армії до верхів'я Орчика (Варварівки) вказує подальший напрямок пересування російських полків у бік Любівки, далі – Охтирки.

Заувага П. Гордона про зупинку за 4 милі від Полтави дає підставу зробити висновок, що велике угруповання військ, піднявшись верхів'ям русла річки Орчик, далі йшло Орчицьким шляхом уверх до річки Коломак. Літописець С. Величко, до речі, згадує цю дорогу у нотатках за 1693 р.: тоді кримські ординці «повернули ... від Полтави до Сторожевої могили, а від Сторожевої через Орчик, Берестову та Оріль назад до Криму»⁴¹.

Другого дня козаки та стрільці переправилися на правий берег і розбили кілька вагенбургів: ліворуч зупинилися гетьманці («Це в 3 верстах⁴² від нашого попереднього табору»⁴³). Якщо при цьому взяти нову відстань до Полтави (35 км + 7 км⁴⁴), то вийде 42 км. Напряму це і є відстань від окраїн колишнього полкового міста до луку (між нинішнім селом Стінкою та Чутовим). У тодішніх реаліях поселення-острог Коломак стояло на правому березі річки. Отже, до нього ще треба було прямувати кілометрів 20⁴⁵.

На карті стрілкою позначено брід Буцького (за дослідженнями А. Шутя).

Мікротопонім Буцьківське (Боцьківське) зафіксований сучасними дослідниками на лівому березі Коломака на дальній околиці Чутового (виїзд у бік Полтави⁴⁶, за спорудами колишнього відгодівельного радгоспу⁴⁷). «Брід Буцького – досить мілке (по кісточці людини), особливо у кінці липня, місце на річці Коломаку, – повідомила директор Чутівського районного краєзнавчого музею Г. Бафталовська. – Протяжність броду по течії близько 25 метрів. За останні 10 років він заріс очеретом»⁴⁸.

Місцевий співробітник Чутівського краєзнавчого музею Андрій Шуть локалізував колишній хутір Буцьків у районі споруд лікарні. О. Шинкаренко визначив брід Буцького у селищі Коломаці, у районі «сучасного цукрового заводу»,

⁴¹ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 405.

⁴² 6480 м.

⁴³ Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 145.

⁴⁴ 3 версти (6480 м.).

⁴⁵ В. Мамалага у статті «Спроба локалізації місця проведення Коломацької ради 1687 р.» (*Сіверщина в історії України*. 2017. Випуск 10. С. 125), йдучи за П. Гордоном, слушно вказує на те, що острог Коломак не міг бути за 4 милі від Любівки; тому, на його думку, йдучи у напрямку до цього пункту, пройшовши берегом 2 милі, «поворот від р. Коломаку військо зробило приблизно в районі північної околиці смт Коломак» (с. 125). Загалом, схвалюючи це міркування, ми водночас зауважуємо, що П. Гордон нічого при цьому не згадує про коломацьке поселення. А отже, воно не було на їхньому шляху. Найімовірніше, армія пішла оминаючи його, вийшовши лісовою дорогою на шлях Охтирка-Коломак.

⁴⁶ Дослідження співробітника Чутівського краєзнавчого музею Андрія Андрійовича Шутя.

⁴⁷ Юхно І. У пошуках істини. *Зоря Полтавщини*. 2017. 25 липня. URL: <http://www.old.zorya.poltava.ua/2017/07/25/u-poshukah-istyny-2/>.

⁴⁸ Лист Галини Бафталовської до Сергія Павленка (11 червня 2020 р.). Приватний архів автора.

оскільки «в цьому місці татари завжди переходили річку Коломак»⁴⁹. Однак це припущення не підтверджене дослідженнями мікротопонімів населеного пункту та округи⁵⁰. Ще С. Величко, публікуючи підсумки розмежування кордону між полтавськими та коломацькими жителями (водночас між Гетьманщиною та Московією), зауважував біля Коломака у 1680 р. Страшний Брід, Гришкову долину, Коломацький ліс⁵¹.

Місце проведення ради біля козачого табору на рівному місці напередодні вранці щільно, у глибину по 6 чоловік, оточили російські вояки⁵² («полки ... Новгородського розряду боярина і воеводи Алексея Семеновича Шеина с товарищи, Резанског(о) розряду боярина і воеводи кн(я)зя Володимира Дмитриевича Долгоуково с товарищи»⁵³). Віддалік стояла у готовності московська кавалерія⁵⁴.

У центрі виборного майдану облаштували церковний намет⁵⁵. О 10 годині до

⁴⁹ Шинкаренко О. А. Поле коломацької козацької ради 1687 року. *Гетьман Мазепа: історична постать у контексті процесів українського державотворення: збірник статей за матеріалами всеукраїнської наукової конференції «Гетьман Мазепа: історична постать у контексті процесів українського державотворення», присвяченої 330-річчю обрання Івана Мазепи гетьманом України*. Харків: ТО Ексклюзив, 2017. С. 53.

⁵⁰ Зазначимо, що О. Шинкаренко «прив'язує» Коломацьку раду до нинішнього Коломака дещо підтасованими аргументами. Зокрема, він довільно трактує щоденник П. Гордона, який чітко пише про те, що І. Самойлович молився у похідній церкві (у дослідника ж вона стала коломацькою Успіння Богородиці – с. 51). Автор посилається дуже часто на літопис коломацької церкви «Писчая книга», який, імовірно, є творінням-компіляцією з доступних історичних праць місцевого священика XIX ст. з додаванням його власних гіпотез та трактувань історичної події. Наприклад, О. Шинкаренко зазначає: «По закінченні привітань і поздоровлень гетьман Мазепа зі своєю свитою провів В. Голіцина до половини дороги в напрямку села Перекоп, до нинішнього хутора Бровки, де проходив військовий кордон Росії з Гетьманщиною. Про цю подію детально розповідає і шотландський генерал Патрік Гордон» (с. 54–55). Насправді нічого такого у П. Гордона нема: «Після вітань вони сіли на коней і поїхали у табір, причому гетьман проводжав боярина до половини шляху» (Гордон П. Дневник. С. 150). Згідно з «Писчею книгою», пише О. Шинкаренко, «дивитися на раду прийшли все козацьке військо, коломачани, мешканці близьких і далеких сіл (з Валківщини, Чутівщини, Красного Кута)» (с. 54). За цим описом складається таке враження, що на вибори запросили як глядачів жителів зі слобідських полків, які не підлягали юрисдикції Гетьманщини. Зрозуміло, що їх туди ніхто не кликав і не запрошував, оскільки у цьому не було ніякої потреби.

Важливо наголосити й на такій важливій деталі. Коломацька рада проходила на території Гетьманщини. Московське військо прибуло в супроводі козацьких полків до кордону тодішньої Московії (у її підпорядкуванні були й слобідські полки, але з меншими правами самоврядування). Поселення Коломак зі своїми землями справді було довгий час спірною територією між Батурином та московськими урядовцями. Та все ж, попри розмежування та тодішні судові розгляди, як зазначав С. Величко, «а Коломацькому місту землі, сілних покосів і всіляких угідь униз по ріці Коломак... в довжину за виміром – чотири верстви дев'ятсот сажень, упоперек – по версті, а в інших місцях по пів версти і менше» (Т. 2. С. 285). Отже, від Коломаку до кордону з Гетьманщиною було близько 7 кілометрів. У Коломацькому лісі стояло 42 пасіки полтавчан (Величко С. Т. 2. С. 285). Полтавський полковник Іван Іскра у другій половині XVII ст. поряд із спірним прикордонням заснував село Іскрівку, щоб закріпити ці землі у складі свого полку та Гетьманщини. Неподалік зайняли землі суддя Полтавського полку Петро Буцький, полковник цього ж полку у 1680–1682 рр. Леонтій Черняк (його син, теж полтавський полковник, Іван Черняк у 1712 р. на батьковій спадщині заснував Черняківку, у якій, за Генеральним слідством про маєстність Полтавського полку 1729–1730 рр., було вже «дворов 144»). Отже, козацькій армії не було ніякого сенсу переходити кордон, іти додаткові версти, аби зайняти Коломак та проводити аж за ним (!!!) вибори. Зрозуміло, що так могло бути, якби військо поверталось, скажімо, з Харкова чи іншого міста. Натомість шлях союзницьких військ до Буцького броду на Коломаці більш-менш добре описаний П. Гордоном: полки піднімалися в напрямку до Любівки, Охтирки практично прямолінійно по річці Орчик.

⁵¹ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 285.

⁵² Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 149.

⁵³ 27 июля (4 августа) 1687 г. Отписка государственным царственным большим печатам и государственным великим посольским дел оберегателя, ближнего боярина и наместника новгородского воеводы князя В. В. Голицына российским царям Иоанну и Петру Алексеевичам и царевне Софье Алексеевне / Публикация О. Алмазова. *Український археографічний щорічник*. Київ: Українські Пропілеї, 2018. Випуск 21/22. Т. 24/25. С. 718.

⁵⁴ Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 149.

⁵⁵ Там же.

цього місця прибули бояри Олексій Шеїн, Володимир Долгоруков, Костянтин Щербатов, окольничий Данило Борятинський, ближній окольничий Венедикт Змеєв, думний дворянин Іван Леонтієв, думний генерал Аггей Шепелєв, стольник та воєвода Борис Мещерський, думний дяк Омелян Українцев⁵⁶, а також «ближній боярин и большого полку дворовой воевода, и царственніа болшія печати и государственных великих посолских дѣл оберегатель и намѣстник новгородский князь»⁵⁷ Василь Голіцин. На невеличкому столі, вкритому дорогим килимом, перед ними були викладені символи гетьманської влади⁵⁸. Очевидно, до виборів гетьмана були допущені лише старшина, значні товариші, виборні представники сотень. П. Гордон у щоденнику повідомляв, що козаки, «800 на конях і 1200 піших», які протягом години стояли в полі, були запрошені у коло біля намету⁵⁹. Найповажніші з них разом із російським командуванням зайшли з клейнодами до похідної церкви і чверть години молилися. Повернувшись на майдан, старшини повернули атрибути влади на стіл.

«Тоді генералісимум, – писав свідок події П. Гордон, – ставши на лавку, оголосив козакам, що царі дарували їм вільне право, згідно з давнім звичаєм, обрати собі гетьмана, і кожний з них повинен мати на виборах вільний голос; через це він просить їх оголосити свою волю. Спершу було недовге мовчання, потім хтось поблизу назвав ім'я Мазепа, що було підхоплено й понеслося далі, так що ніби всі кричали «Мазепу в гетьмани!» Деякі призивали за Борковського, але їх скоро заглушили. Крики повторилися, і на питання генералісимума головним козакам, кого вони бажають собі гетьманом, була одностайна відповідь: «Мазепу!» Тоді думний дяк, або канцлер, стоячи на лавці, зачитав гучним голосом присягу, яку їм треба було прийняти; також була пред'явлена книга зі статтями, що вони обіцяли підписати, як і гетьман, – прийняти присягу; до її його привели звичним порядком, і він повторяв за канцлером. Потім піднесли книгу зі статтями, котру гетьман і всі присутні вожді підписали»⁶⁰.

Мазепа не був настільки одіозний, неприйнятний для козацької спільноти, щоб його персону викликала спротив, гостре заперечення. Старшина не потрапив за роки праці на Лівобережжі в жоден резонансний конфлікт, про який би знали усі. Його дипломатичний хист та здібності були не на видноті. Однак про І. Мазепу як захисника українських інтересів на виборах київського митрополита та передачі Київської митрополії, у справі приєднання слобідських полків, посьожських сіл більшість, зокрема сотенна старшина, знала. Генеральний осавул до того ж часто їздив у полки, зустрічаючись від імені І. Самойловича з полковниками, сотниками для розв'язання тих чи інших проблем. Хоча він і мав реноме наближеного гетьмана, та, однак, не зловживав своїм статусом і не нажив у Батурині та за його межами непримиренних ворогів. Тобто він загалом влаштував не тільки В. Голіцина-латиніста, який знав добре його як здібного батуринського дипломата і вбачав у ньому освіченого однодумця, а й був компромісною фігурою і для козаків. Серед козацьких старшин не знайшлося такої резонансної особистості-полководця, яка б затьмарила своїми подвигами та авторитетом інших. Навпаки, після усунення команди Самойловича полчани поскидали своїх очільників (у Гадяцькому полку в той самий час вбили полкового осавула Кияшка, у Прилуцькому полку – полковника Лазаря Горленка⁶¹). У Київському полку на Коломаку відправили у відставку як полкових, так і сотенних старшин (замість них очолювали козацькі підрозділи наказні сотники⁶²).

⁵⁶ Статф., данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. УІМ. Кн. 1. С. 50.

⁵⁷ Там само. С. 49–50.

⁵⁸ Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 149.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Там же. С. 149–150.

⁶¹ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 345.

⁶² Статф., данніе гетману Івану Мазепѣ на Коломаку року 1687, іюля 25 дня. С. 65.

Генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, схоже, мав якусь надію, що козаки своїми голосами підтримають його кандидатуру. Напевне, частина лідерів заколоту й вела агітацію за нього у супереч побажанням В. Голіцина. Саме тому виборці вигукнули і його прізвище. Проте орієнтири головного московського урядовця були визначальними для загалу старшини, яка побоювалася втратити досягнуті домовленості щодо своїх урядів. Тому ця кандидатура не знайшла загальної підтримки. Не сприяло успіху В. Дуніна-Борковського і те, що на Коломаку не було Чернігівського полку.

Відомо, що у зв'язку з цим останній «оказывал свое в том неудовольствие и роптание», бо «против их прав и узаконениев то было учинено, и им в том царского объявления не сделано»⁶³. За гетьманським проханням у Чернігів 3 грудня 1687 р. була направлена царська грамота, у якій полковнику, старшині та козакам наказано «подданному нашему, Войска Запорожского обеих сторон Днепра гетману, Ивану Степановичу Мазепе, в наших государских и во всяких делах послушание и повиновение отдавать, яко было при прежних гетманах»⁶⁴. Подібна грамота⁶⁵ надійшла й у Прилуцький полк⁶⁶. Ця кореспонденція засвідчує, що в Чернігові або В. Дунін-Борковський, або його наближені висловлювали невдоволення результатами Коломацької ради. Напевне, у генерального обозного від депресії та смутку через зазнану поразку подальше розслідування Батурином витоки опозиційності Чернігівського полку загострилися болячки.

«Их Царского Пресвѣтлого Величества войск Запорожских обозный Василий Борковський, приехавши по Воскресеніи Христовом з Батурина в Чернѣгов, – писав у книзі «Руно орошенное» (1697 р.) відомий церковний діяч і сучасник І. Мазепи Д. Туптало, – так захорѣл и опухл (йдеться про 1687 р. – С. П.), же не мог сам о себѣ на одрѣ повернутися, и з одра не мог востати. А гды долго так хоровал, прислан был к нему з Батурина от их Царского пресветлого Величества Гетмана доктор з розными лѣкарствами. Так же из Литвы доктора зискано, и не могли доктори тыи отнюдѣ жадной помощи дати хорому»⁶⁷.

28 липня новообраний гетьман запросив до себе на банкет впливових бояр, російських генералів⁶⁸. Тринадцять з них отримали подарунки⁶⁹. Напевне, їх під-

⁶³ Вторичное представление гетманское об озорничествах козацких (3 декабря 1687 г.) *Ригельман О. И.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. С. 500.

⁶⁴ Грамота царская, присланная на вторительное гетманское представление в полк Черниговский к полковнику Лизогубу (3 декабря 1687 г.). Там же. С. 501.

⁶⁵ 1688, лютого 12(2). Прилуки. Лист прилуцького полковника Івана Стороженка до гетьмана Івана Мазепи / Публікація Ю. Мицика. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. Документ № 2. С. 12–13.

⁶⁶ Там само.

* Через певний час до генерального обозного завітав ієродиякон Іллінського монастиря Феофіл, який, «видячи его тяжко болящаго», радив старшині звернутися сердечно до образу чудотворного Пресвятої Богородиці. І хоч В. Дунін-Борковський образився на прибулого, мовляв, «всегда ейофѣруюся», але все ж послухався поради. «А Пан обозный по отходѣ діяконовом, воздохнув от сердца ко Пресвятѣй Богородици, и зараз повернувся на одрѣ на другой бок. Потом другой зараз, и третий раз повернулся, и здалось ему легко. Потом дѣвчину малую предстоящую призвавши, речет: подай мнѣ черевки и подними мене. А дѣвчина, подавши черевки, принялася за него, и встав само себѣ и почав ходити по свѣтлиці, а дѣвчина, злякавшись, побѣгла до Панеи, и сказала же щось Пану сталося, схопившись з ложка, ходит по свѣтлиці. А Панѣ собѣ злякавшись, прибігла до Пана, мовячи: що тобѣ Пани дѣється, ляж не турбуйся. И, плачучи, удержует его. А он мовит: дайте мнѣ покой, видьте, що естем здоров Благодатію Пресвятой Богородици нашей Илинской, которой яко на иных многих видѣлем ласку, так тепер и на собѣ дознаю. И послав в Монастырь, жебы молебн отправлено пред чудотворною Иконою Пресвятой Богородици, и зостал здоровым, хвалячи Бога и Матер Божию» (*Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 167–168). Д. Туптало при цьому згадав, що генеральний обозний власним коштом виготовив до чудотворного та зіцілюючого образу золоту корону, прикрашену коштовностями, а також дорогу оправу.

⁶⁷ Туптало Д. Руно орошенное. Чернигов, 1697 [Туптало Д. Руно орошенное (підготовка тексту, передмова та коментарі О. Тарасенка). *Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 167].

⁶⁸ Гордон П. Дневник. 1684–1689. С. 150.

⁶⁹ Там же.

готував для вручення ще І. Самойлович згідно з традиційним протоколом завершення військової кампанії, але у нових реаліях цю місію виконав новий правитель Гетьманщини. Здравниці на честь Мазепи супроводжувалися п'ятьма гарматними залпами⁷⁰. Наступного дня гетьман вирушив з козаками⁷¹ з місця коломацького базування у напрямку Батурина. Полки отримали офіційний дозвіл повертатися додому.

References

- Almazov, O. (2018). 27 yuliia (4 avhusta) 1687 h. Otpyska hosudarstvennye tsarstvennye bolshye pechaty y hosudarstvennykh velykykh posolskykh del oberehatelia, blyzhneho boiaryna y namestnyka novhorodskoho vovody kniazia V. V. Holytsyna rossiyskym tsariam Yoannu y Petru Alekseevycham y tsarevne Sofe Alekseevne. [July, 27 (August, 4) 1687. The reply of the state royal large seals and state great ambassadorial affairs of the guardian, near boyar and deputy of the Novgorod voivode prince V. V. Golitsyn to the Russian tsars Ioann and Peter Alekseyevich and princess Sophia Alekseyevna]. *Ukrainskyi arkhoeohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian Archaeographic Yearbook*. Vol. 24/25. Kyiv, Ukraine: Ukrainski Propilei.
- Butych, I. (2002). *Universalny Ivana Mazepy. 1687–1709*. [The Universals of Ivan Mazepa]. Vol. 1. Kyiv, Lviv, Ukraine: NTSh.
- Butych, I. (2007). *Heneralne slidstvo pro maietnosti Poltavskoho polku 1729–1730*. [General investigation of the estate of the Poltava regiment 1729–1730]. Poltava, Ukraine: VAT «Vydavnytstvo «Poltava».
- Butych, I., Rynsevykh, V., Teslenko, I. (2004). *Universalny ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687)*. [The Universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoylovych (1657–1687)] Kyiv, Ukraine: Lviv: NTSh.
- Velychko, S. (1991). *Litopys [Chronicle]*. Vol. 2. Kyiv, Ukraine: Dnipro.
- Vyhylev, A. (1979). *Ystoriia otechestvennoi pochty*. [The History of National Post]. Vol. 2. Moscow, USSR: Sviaz.
- Hordon, P. (2009). *Dnevnyk. 1684–1689*. *Perevod s anhiyskoho, statia y pryemchaniia D. H. Fedosova [Diary. 1684–1689]*. Moscow, Russia: Nauka.
- Kovalenko, O. (1996). *Pavlo Polubotok – polityk i liudyna*. [Pavlo Polubotok: a politician and a person]. Chernihiv: Desnianska pravda.
- Kryvosheia, V. (1997). *Ukrainska kozatska starshyna. Chastyna I. Uriadnyky hetmanskoï administratsii [Ukrainian Cossack Starshyna. Part I. The officials of the hetmans administration]*. Kyiv, Ukraine: PVKP «Ukrtypproekt».
- Lazarevskyi, A. (1899). *Ocherky, zametky y dokumenty po ystoriï Malorossyi [Essays, notes and documents on the history of Malorossiya]*. Vol. V. Kyiv, Ukraine: Typohrafiia unyversyteta Sv. Vladymyra.
- Litopys Samovydtisia. (1971). *Pidhotuvav Ya. Dzyra [The Chronicle of the Eyewitness]*. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Mamalaha, V. (2017). *Sproba lokalizatsii mistisia provedennia Kolomatskoi rady 1687 r.* [An attempt to localize the venue of the Kolomak Council in 1687]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, Issue 10.
- Masliichuk, V. (2014). *Ivan Mazepa i Slobidska Ukraina [Ivan Mazepa and Sloboda Ukraine]*. Ukraine: Kharkivskyi pryvatnyi muzei miskoi sadyby.
- Mytsyk, Yu. (2020). 1688, liutoho 12(2). *Pryluky. Lyst prylytskoho polkovnyka Ivana Storozhenka do hetmana Ivana Mazepy [1688, February, 12 (2). Pryluky. The letter of Pryluky colonel Ivan Storozhenko to Hetman Ivan Mazepa]*. *Siverianskyi*

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Там же.

litopys – Siverian Chronicle. 2.

Modzalevskyi, V. (1908). *Malorossyyskyi rodoslovnyk* [The pedigree of Malorossiia]. Vol. 1. Kyiv, Ukraine: Typohrafiia t-va H. L. Frontskevycha.

Odarenko, S. (2018). *Ymovirnist pryiniattia Ivanom Mazepoiu hetmanstva v 1687 r. na Chutivshchyni* [The possibility of Ivan Mazepas receival of the position of hetman in 1687 in the Chutiv region]. Chutivshchyna: vid davnyiny do sohodennia: Zb. nauk. Prats. Poltava, Ukraine: TOV «ASMI».

Pavlenko, S. (2004). *Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybychnyky* [Surroundings of hetman Ivan Mazepa: associates and supporters]. Kyiv, Ukraine: Vydavnychiy dim «KM Akademiia».

Rihelman, O. (1994). *Litopysna opovid pro Malu Rosiiu ta yii narod i kozakiv uzahali* [The annalistic narration about Little Russia and its people and the Cossacks in general]. Kyiv, Ukraine: Lybid.

Tuptalo D. Runo oroshennoe. Chernigov, 1697 [Tuptalo, D. The Irrigated Fleece. Chernihiv, 1697]. O. Tarasenko (Ed.) (2009). *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 4.

Universalnyy Pavla Polubotka (1722–1723). (2008). V. Rynsevykh (Ed.). Kyiv, Ukraine.

Usenko, V. (2018). *Brid Butskoho v istorii Ukrainy* [Butsky ford in the history of Ukraine]. Chutivshchyna: vid davnyiny do sohodennia: Zb. nauk. prats. Poltava, Ukraine: TOV «ASMIS».

Shynkarenko, O. (2017). *Pole kolomatskoi kozatskoi rady 1687 roku* [The field of the Kolomak Cossack Council of 1687]. Hetman Mazepa: istorychna postat u konteksti protsesiv ukrainskoho derzhavotvorennia: zbirnyk statei za materialamy vseukrainskoi naukovoï konferentsii «Hetman Mazepa: istorychna postat u konteksti protsesiv ukrainskoho derzhavotvorennia», prysviachenoi 330-richchii obrannia Ivana Mazepy hetmanom Ukrainy. Kharkiv, Ukraine: TO Ekskliuzyv.

Yukhno, I. (2017). *U poshukakh istyny* [Seeking the truth]. *Zoria Poltavshchyny*. Retrieved from <https://www.old.zorya.poltava.ua/2017/07/25/u-p>.

Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Pavlenko Serhii O. – managing editor of the scientific journal «Siverian Chronicle». (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com

THE KOLOMAK COUNCIL OF JULY 25, 1687 AND ITS VENUE

The purpose of the research is to study the realities of the Kolomak Council of July 25, 1687, to discover the main participants in the election of the hetman, as well as to identify the location of the participants in the important event. The methods of the research, which were selected in accordance with the purpose, are based on the principle of historicism. The methods of historiographical analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective and comparative methods are applied. Scientific novelty. Based on the analysis of the collected sources it is stated for the first time that the most active participants in the overthrow of the hetman took the leading officers' governments on July 24 as a reward for supporting the next day the nominee by V. Golitsyn, the candidate for the mace of General Osavul, Ivan Mazepa. The candidate for the highest post in the autonomy and his patron, the chief official of Muscovy, did not influence the distribution of colonel positions and general governments among the opposition. The publication refuted the research version about the holding of the Kolomak Council in the village Kolomak in Kharkiv region. The arguments presented in the study provide additional evidence in favor of the fact that the place of election

of I. Mazepa as hetman was one of the valleys near Chutovy in the Poltava region. **Conclusions.** The Kolomak Council was held under the supervision of Muscovy's chief government official, Vasily Golitsyn. It did not elect the opposition leader, but the man whom the commander-in-chief of the Russian army, the head of the Ambassadorial Order, had known for many years as a skilled diplomat. The new hetman did not select his team of starshyna officers, so from the first days of his rule he had problems with the appointed government officials, who looked more at Moscow than at him. The venue of the Kolomak Council could not be in the Okhtyrka Regiment, which was not under the control of the Hetmanate. The microtoponym Butsky ford is clearly recorded in the documentation of the starshyna of the Poltava Butsky Regiment. Hetman's troops constantly gathered before the crossing in a shallow place on the river Kolomak in the Chutiv region, and went on campaigns, both at the end of the 17th century and at the beginning of the 18th century.

Keywords: Kolomak Council, Hetman, Vasily Golitsyn, starshyna officers, Butsky ford, Patrick Gordon.

Дата подання: 30 серпня 2020 р.

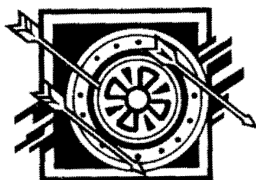
Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко С. Коломацька рада 25 липня 1687 р. та місце її проведення. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 128–140. DOI: 10.5281/zenodo.4120891.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2020). Kolomatska rada 25 lypnia 1687 r. ta mistse yii provedennia [The Kolomak Council of July 25, 1687 and its venue]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 128–140. DOI: 10.5281/zenodo.4120891.

3 ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

НЕВІДОМЕ ОПОВІДАННЯ ЄВГЕНА ОНАЦЬКОГО

(Підготував до друку та прокоментував о. Ю. Мицик)

Ім'я визначного політичного діяча й дипломата УНР Євгена Онацького (1894–1979) лише в самостійній Україні стало повертатися з забуття¹. Коротко нагадаємо про його життєвий шлях. Він належав до славного й давнього козацького роду, народився в Глухові в сім'ї Дометія Онацького, відомого українського громадського діяча, історика й географа. У 1904 р. сім'я переїхала до Кам'янця-Подільського, де він закінчив гімназію з срібною медаллю. У 1912–1917 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету, брав активну участь у студентському русі, в українських визвольних змаганнях 1917–1921 рр. (член Центральної Ради, дипломат). У зв'язку з поразкою УНР залишився на еміграції в Італії, де очолив пресове бюро української дипломатичної місії, а зблизившись з Євгеном Коновальцем, став одним з найближчих його співробітників, а незабаром представником ОУН в Італії. У 1936–1943 рр. викладав українську мову у Вищому Східному Інституті в Неаполі та Римському університеті, видав українсько-італійський словник. У 1943 р. був арештований гітлерівцями за його критичне ставлення до націонал-соціалізму і ув'язнювався в Італії та Німеччині. 1947 р. Онацький емігрував до Аргентини (Буенос-Айрес), де займався політичною, журналістською, видавничою та науковою діяльністю. Найважливішою роботою на полі науки є його 16-томна «Українська мала енциклопедія», яка вийшла друком у 1957–1976 рр. У 1964 р. через проблеми з зором відходить від активного громадського життя, а потім після тяжкої хвороби помер 27 жовтня 1979 р. і був похований в Буенос-Айресі.

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) у Києві знаходиться невеликий фонд Онацьких. Серед його матеріалів міститься невеликий (на 4-х сторінках) рукопис його оповідання «Мазепинці» (1918 р.). Воно, очевидно, є незавершеним і побудоване у формі дискусії між українським самостійником та малоросом та яскраво представляє погляд на гетьмана Івана Мазепу як на патріота України, а не зрадника, як твердила й твердить (!) російська історіографія. Твір цікавий і тим, що свідчить про тяглість поглядів українських патріотів на Мазепу як мінімум від Тараса Шевченка і які були розвинуті сучасною українською історіографією. Нижче наводимо це оповідання повністю, незначно поправивши мову оригіналу. Два слова написано нерозбірливо і це місце позначене: (...)***.

Євген Онацький. «Мазепинці».

«Мазепинці.

Біда мені з цими «малоросами»*)

– Атож...Мазепинець. А що?

– Та хіба ж вам не сором в такому признаватися?

– Сором?.. Чому сором? Це може вам сором так запитувати, а я пишаюся такою назвою, а не соромлюся.

¹ Найповнішим з досліджень сучасних українських авторів є книга чернігівської історикині Тамари Демченко: Демченко Т. Здобуття батьківщини: Життя та творчість Євгена Онацького. Чернігів, 2016.

– Та Мазепа ж був зрадник і ви пишастесь йменням зрадника?

– Мазепа – зрадник? Кому він зрадив?.. Це вже, вибачайте на слові, ви починаєте щось таке плести... Та чи ви знаєте українську історію?..

– Українську історію? Та на що вона здалася, досить з мене і руської!..

– Отож, бачте, тією «руською історією» з вас і пре. Не так історією, як її спеціальною підробкою, котрою годували таких, як ви, по наших школах та гімназіях... Навчать Бог зна чому, набрешуть повні вуха про «Россію» та «Малороссію», а воно й потому носить ся з ними (?) як... там щось так про писану торбу згадується, та я забув, як там т...

– Не знаю, про яку це ви торбу згадуєте... А що ж хибного було в тій історії, котрій нас вчили?

– Що хибного? Та все... Оте перше, що Мазепа-зрадник, а друге чи не вчили вас часом тому, що Петро, цар московський, був «Великий».

) Чи не тому вони «малороси» – що не (...))

– Аякже ж... Так «Петро I Великий»...

– Отже, бачте, а ви так і вивчили. А того й не знаєте, що в тій фразі два слова пропущені: «Петро I – великий український кат». А ви вивчили без цих двох останніх слів, та й і теє..

Мій бесідник трохи збентежився.

– Це ви вже починаєте Бог зна що верзти.

– Постійте-но, постійте, куди це ви?

– Та що ж вас слухати, коли ви щось таке плещете, що і слухати не гоже...

– А ви хіба не знаєте про ті знущання, які Петро цей самий завдавав українському народові?

– Та таки не знаю.

– Ну так спершу спитайтеся, та повчіться, а по тому вже й сердьтеся.

– Та я не без того... Аби ви не лаялися...

– Ну я вже не буду лаятися, а буду вам говорити самі-но факти, котрі записані кров'ю нашою, українською, на скрижалях історії та в пам'яті народній, в його піснях та думах....

Ви ж знаєте, певно, що Петро московський заходився воювати з шведами за гнилі петербурзькі болота.. Вони нам українцям були так потрібні, як я не знаю що, а між тим Петро цей самий потягнув і наших людей битися проти шведів. Наші люде в старі часи любили воювати, але тоді коли знали, за що б'ються і для чого б'ються, а тут приходилося Бог зна куди, Бог зна за чим, та ще й до того, все потрібне для походу треба було козакові справити самому. Сам він мусив хоч з тебе душа геть, придбати і коня, і зброю, і припасу, і всього – хіба ж це легко було?

Треба додати й те, що наші люде звикли до сонця, до тепла, зими у нас хоча й бувають, та не дуже жорстокі, а тут приходиться йти кудись на північ, в холодні сніги, в темні ліси, не диво, що сила козацтва гинула там не так від ворога, як від хвороб та незвички до клімату.

Та і тим, котрі зоставалися на Україні, приходилося не дуже легко, задумав Петро московський будувати на Україні різні фортеці, в котрих би сиділи залоги московські, на всяк випадок... коли б часом «хохли» чого там не заколобродили... І на будовання тих фортець, в першу чергу київської, послав таки наших козаків, і з-під палки начальства московського почали люде самі на себе в'язниці ставити...

Московські війська з наших людей, з їхньої одежі та мови сміялися, кепкували, проходу не давали, дівчат та молодичь зачіпали.... Почали добиратися і до старшин українських, почали ходити чутки про арешти та про висилки... Здавалося утискам і кінця краю не буде, приходив кінець вільностям України,

що по договорі 1654 р. з'єдналася з Московщиною як вільна з вільною, як рівна з рівною, – та від того договору вже й сліду не залишалося... Поволі та потроху зламали той договір московці і все більше та більше на Україну руку покладали. Почав народ хвилюватися, незадоволення все наростало. А тим часом Карло, король шведський, знай б'є та й б'є московців, бере місто за містом...

От і спала Мазепі на голову думка, що добре було би злучитися з Карлом і при його допомозі зробити таки врешті Україну вільною від московської неволі... А як не з'єднаєшся з шведами, то, чого доброго, (...) *разом з ними ні за що, ні про що... Так склалися обставини, що гріх було не спробувати... І він спробував... Чи це ви звете зрадою? А ми звемо зрадниками не тих, хто востаннє, з небезпекою для свого життя, хотів повернути народові українському несправедливо загарбану волю, а тих, хто в той тяжкий момент, за «лакомство нещасне», за чини та жалованя, не піддержав свого гетьмана і його дійсно народної справи в той момент.

Мазепа програв... І Петро московський повів на Україні далі свою політику. Де ділися його обіцянки народу українському?..

– Які обіцянки?

– А як Мазепа повстав, то Петро скрізь свої маніхвести порозсилав, що Мазепа ворог народний, що Мазепа продався полякам, що тільки під Москвою може буде Україні добре, що він поверне народові всі його права і вольності, які він мав за Богдана Хмельницького, та які московське правительство потроху поодміняло... Словом, те саме, що завжди в таких [...]

лягало [...] економічним, а в 1720 р. Петро [...] наказу, щоби ніяких нових книжок на Україні, окрім церковних, не друкувати, але і ці церковні перед тим як друкувати, треба було виправлять, щоб в них не залишилося нічого українського, а все було б на «общепонятном», щоб «ніякої жниці» і особливої мови (себто української) не було». Так Петро поклав початок ганебної русифікації, – тим поклав на український народ тавро несвідомості та неучтва...

– Та це дійсно, що Петро гнітив українців...

– Отож бачите, не дарма ж наш славний кобзар Тарас Шевченко проклинав того «великого» московського царя:

– «Із города, із Глухова

Полки виступали

З заступами на лінію ¹⁾...

О Боже мій милосердний!

О царю поганий.

Царю проклятий, неситий

Гаспиде лукавий!

Що ти зробив з козаками?

Болота засипав

Благородними кістками;

Поставив столицю».

1) Копати шаньці, окопи.

(НБУВ. – ІР. – Ф.227. – № 2. – Автограф)

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of

the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytskyk2002@ukr.net

Дата подання: 21 серпня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик Ю. Невідоме оповідання Євгена Онацького. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 141–144.

Цитування за стандартом APA

Mytskyk, Yu. (2020). Nevidome opovidannia Yevhena Onatskoho [Unknown story by Yevhen Onatsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 141–144.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ.

Дмитро Гордієнко

Рецензія

Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2019. 312 с.

DOI: 10.5281/zenodo.4120937

© Д. Гордієнко, 2020. CC BY 4.0

Постать В'ячеслава Липинського в українській соціогуманітаристиці znana і незнана водночас. Суперечливо він постає і в монографії І. Гирича. Уже у вступі дослідник наголошує, що постать В. Липинського стала в українській «національній суспільній думці ХХ ст. постаттю першої величини» (с. 7), чому проте не відповідає його представлення в українській історіографії. Липинський більше відомий на еміграції, де створений і діє Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського у Філадельфії (США), що, зокрема, поставив за мету своєї діяльності видання повної творчої спадщини мислителя. В Україні його затьмарив ідеолог українського націоналізму – Дмитро Донцов, більш зрозумілий широким масам, ніж «реаліст» В. Липинський. Та попри те, що «ці дві теорії взаємно виключали одна одну» (с. 245), саме останній, «першим запропонував питання самостійної України визначити альфою і омегою політичної боротьби українців за національне визволення» (с. 7).

Назва книги, як показує автор, взята з кредо самого Липинського, який у соціальну основу українського поступу поставив не інтелігента, а продуцента, відтак відмовився від професорської кафедри, ствердивши у листі до Д. Дорошенка, що він «хлібороб і жовнір» (с. 40). Така позиція мислителя різко контрастувала з українською та загалом європейською громадсько-політичною дійсністю того часу, де провід вели професори, зокрема в українському русі – професор Михайло Грушевський, з яким і Липинський підтримував тривалі тісні стосунки, розкриті в окремому підрозділі монографії. Світогляд більше поєднував Липинського з Євгеном Чикаленком, на думку якого «лише дрібний і середній власник буде зацікавлений у перемозі Української революції, підтримуватиме українську державу, національну культуру, а також творитиме матеріальну базу, економічну основу процвітання України» (с. 120). Лише в еміграції вчений посяде кафедру історії української державності в Українському науковому інституті в Берліні. Проте суперечливо звучить теза автора, що здобутки УНІ в Берліні «були незначними», водночас цей Інститут «реально спричинився до розвитку державницької школи в українській історіографії» і навіть «в часах Другої світової війни УНІ залишався поважним науковим центром зі знаною і розлогою бібліотекою» (с. 185).

Попри наявність ґрунтовних праць, наприклад В. Масненка та О. Яся, як історик, історіософ В. Липинський в Україні ще мало znаний, а його історичні праці

переважно залишаються об'єктами історіографічних досліджень, не переходячи в розряд історіографічних джерел. Унікальність його як історика полягає в тому, що «справжнього «наукового приготування» він не отримав, бо, так і не скінчивши історичного факультету університету, поринув у дослідницьку працю» (с. 22). Історія для Липинського «не була архівальним чинником, лише підставою для творення майбутнього суспільства» (с. 38). Книга І. Гирича подає цілісну постать українського мислителя, в якому «одночасно жили науковець і політик» (с. 153). Хоча автор і зазначає, що дослідження хронологічно обмежується переважно революцією 1917–1921 рр., фактично воно охоплює весь період життя й діяльності Липинського. За визначенням самого автора, монографія має науково-популярний характер і покликана подати образ вченого широким колам українських читачів.

Липинський як політик та історик чітко заявив себе у перипетіях появи видання «Історії України» Миколи Аркаса, яку сприйняв цілком позитивно, «розцінюючи її як сильний націоналізуючий чинник» (с. 35) і яка стала причиною першого його конфлікту з М. Грушевським. При підготовці другого видання «Історії» Аркаса він чітко окреслив своє бачення вимог до подібного видання: «1) бути не науковим підручником для інтелігента, а популярним викладом української історії для священика, чиновника, напівінтелігента, хуторянина...; 2) бути за змістом не підбіркою фактів, а викладом провідної ідеї, оскільки філософія історії важливіша за документалізм...; 3) оцінювати події з точки зору інтересів не селянства, а «середнього панства» – козацької старшини» (с. 37). Остання теза фактично лягла в основу брошури «Шляхта на Україні» (1909), яку І. Гирич відносить до «ключових українських історіософських книжок ХХ ст.» (с. 38), на жаль, все ще мало зної в українській історіографії. Таким чином, якщо для Грушевського альфою й омегою історії був народ, Липинський поставив в основу своєї історіософії українську шляхту, яку з 1920-х років визначав у категоріях «провідної верстви» та «суспільної еліти». Проте, як слушно наголошує автор, хибно протиставляти державницьку концепцію Липинського народницькій Грушевського. Фактично вони доповнювали одна одну, і в еміграції обидна напрямки будуть однаково покликатись на Грушевського, що й розкривається І. Гиричем в окремих підрозділах.

Як український літератор та історик В. Липинський дебютував дослідженням про Данила Братковського, в статті якого, на думку І. Гирича, історик вбачав «своє альтер его, попередника двохсотрічної давнини» (с. 56). Вагомою заслугою автора, все ще не сприйнятою українською гуманітаристикою, є «повернення» в українську літературу та культуру постаті Бронеслава Залеського – «польськомовного українського поета», польського Гоголя української культури. Саме Липинський, як показує І. Гирич, одним із перших стверджував ідею, «що мова твору не завжди свідчить про політичні та національні уподобання автора» (с. 59).

Сьогодні у частини українських істориків викликає несприйняття вживання «Україна» чи «Середньовічна Україна» щодо періоду, раніше окресленого як «Київська Русь». Подібну полеміку В. Липинський витримав з відомим польським істориком О. Яблонівським щодо доцільності вживання «Україна» в ранньомодерному періоді, до ХІХ ст., чітко виразивши свої погляди у статті «Україна чи Русь?» Подальший розвиток історіографії ствердив слушність позиції вченого, що дає обнадійливі перспективи поширення хороніма «Україна» й на інші, давніші періоди української історії, зокрема середньовічний, не лише в дидактичній, а й науковій історіографії.

З історичних праць В. Липинського І. Гирич до найвизначніших відносить досить знану в сучасній українській історіографії «Україну на переломі», а також менш відомий альманах «Z dziejów Ukrainy», розрахований «на польськомовного, але свідомого своєї причетності до українського народу, читача» (с. 81). Власне у цьому альманасі й була вперше опублікована «Україна на переломі» в оригінальному польському варіанті «Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy». «Україна на переломі» (Відень, 1920) – найвідоміша історична праця Липинського, і саме її

І. Гирич кладе в основу державницької школи української історіографії (Н. Полонська-Василенко такою підставовою книгою називала «Українську історію: Старинні і середні віки» С. Томашівського).

Своє кредо та чітку історіософську оцінку Козацької революції середини XVII ст. В. Липинський виклав у великій статті про київського полковника Михайла Кричевського: «Для нас людей XX сторіччя, які сліпо вірять у творчу всемогутність парламентських промов ... нам може здатися незрозумілою ця добровільна данина з власної крові найкращих своїх синів, котру тоді склав наш народ у жертві за свою свободу, за визволення. Але не гадаймо принаймні, що ця жертва пішла намарне. Бо якщо ми сьогодні існуємо як окремий народ, то завдячуємо ми це Великій революції 1648 року» (с. 86). Тому важливою є думка І. Гирича, що «минуле не кінчається у далеких віках, воно повторюється в іншій формі у сучасному. І для цього нинішнього часу і писав цей твір (про М. Кричевського. – *Д. Г.*) видатний історик і політик» (с. 88). Варто наголосити, що монографія Липинського все ще залишається найґрунтовнішим дослідженням, присвяченим М. Кричевському.

Прикметно, що політичні переконання Липинського сформувалися не в родині, а в школі. З родини він вийшов переконаним «русофілом» та поляком за мовою й релігією. І лише у 8-му класі Першої київської гімназії різко захопився ідеєю незалежності України. Надалі у його постаті чітко відбилась характерна риса українського інтелігента: хворий на сухоти, несприйнятий широкими масами українського населення, незрозумілий, навіть відчужений у власній родині. Відтак, «вразлива вдача історика збільшувала його душевні страждання, провокувала загострення старих хвороб». Тому, як наголошує І. Гирич, «за таких умов науково-публіцистична праця ставала справжнім подвигом» (с. 24).

Липинський відомий насамперед як творець теорії українського аристократизму – провідної верстви, як державотворчого елементу нації. Менше акцентується постать мислителя як фундатора українського консерватизму, загалом все ще мало представленого в українській політиці та політичній думці. При цьому, як зазначив І. Гирич, він протиставляв консерватизм демократії. Однак консерватизм не заперечує демократичну форму правління, чому яскравим прикладом є Великобританія. Прикметно, що й сам Липинський часто проводив паралелі між Україною та Великобританією, наприклад, між Козацькою революцією та нормандським завоюванням Англії Вільгельмом Завойовником, відтак устрій держави Богдана Хмельницького мислитель розглядав як демократичну монархію. Власне він під демократією «розумів обов'язок майновитої верстви стосовно народу» (с. 99). Тут ідеться про заперечення республіканської форми правління на противагу монархічній. Тому, порівнюючи державницькі концепції Грушевського та Липинського, дослідник приходить до висновку, що різниця між ними полягала у баченні форми правління: демократи відстоювали республіканську, гетьманці – монархічну форму правління. Й саме Липинський «вичарував» ідею про позитивну і справедливу українську монархічну владу гетьмана і запалив нею сотні тисяч людей» (с. 9). З іншого боку, ця певна термінологічна невизначеність зумовлена недостатньою розробленістю в українській соціогуманітаристичній політичній концепції лібералізму, консерватизму, власне демократії, що переважно сприймається в рамках соціал-демократії. Звідси й певна суперечність у вживанні терміна «демократія» як в українській публіцистиці Липинського та його доби, особливо відмінно в до- та постреволуційну добу, так і в монографії І. Гирича. Відтак перспективним для розвитку української суспільно-політичної думки є запропонований автором термін «консервативний демократизм» (с. 140 і наст.), творцем та теоретиком якого і був В. Липинський.

Новітня історія України підтвердила думку Липинського, за якою «не натовп є головним у історичних подіях і сучасній політиці, а меншість, яка завжди керувала і керуватиме у майбутньому державами і суспільствами», як і підтвердилась теза мислителя, «що народні маси частіше руйнують великі справи окремих історич-

них одиниць» (с. 8). Учений заперечував віднесення до української нації винятково симпатиків лівих сил і його позиція та аргументи залишаються актуальними й на сьогодні, коли лунають гасла на кшталт: «Україна – без олігархів», при цьому під останніми розуміється бізнес-еліта, а не власне олігархи. Привертає увагу й позиція Липинського у мовному питанні, який надавав великої ваги вживанню літературної української мови. «Краще за будь-кого з етнічних українців він розумів політичну вагу українського мовлення і почувався вкрай дискомфортно, коли, як, наприклад, в гуртку М. Требінської, йому доводилося розмовляти по-російському. Характерно, що ні С. Єфремов, ні Ф. Матушевський такого відчуття не пережили» (с. 35). У листі до О. Назарука мислитель зізнавався, що він – поляк володіє українською мовою «в тисячу раз краще, ніж члени Центральної Ради» (с. 102). І саме Липинський першим чітко порушив питання потреби формування політичної української нації, поклавши в основу територіальний, а не етнічний принцип, адже й сам він за етнічним походженням був поляком, та ще й католиком. Не «Україна для українців», а «Україна для її громадян» було гаслом Липинського. Таким чином, мислитель висунув тезу свідомого вибору громадянами своєї національності. «Не кров та мова є головними ознаками національної приналежності, а передусім власний свідомий вибір своєї національності» (с. 61). Тим самим Липинський запропонував ідею класового миру, що різко суперечило популярному на початку ХХ ст. марксизму з його «відвічною» боротьбою та антагонізмом класів. На жаль, українська інтелігенція не почула його і далі, особливо в літературі, творила образ українця як представника пригніченого, упослідженого класу – селянства.

Рецензована монографія та інші праці І. Гирича яскраво показують, що сьогодні перед українцями часто-густо стоять ті самі виклики, що й сто років тому, що Росія використовує ті самі методи для дискримінації української ідеї. Сто років тому Москва таврувала все українське «німецьким/пруським проєктом», з чим мусив боротись Липинський, сьогодні – американським. Як тоді, так і сьогодні рятують чужі/російські інтереси в Україні самі ж «малороси».

Проте, як відомо, вершиною політичної філософії В. Липинського є трактат «Листи до братів-хліборобів» – підставовий твір українського консерватизму. За загальнокультурним значенням І. Гирич ставить цю працю на рівень з «Кобзарем» Тараса Шевченка, творчістю Івана Франка та «Історією України-Руси» Михайла Грушевського (с. 267), хоча по популярності він все ще програє переліченим творам.

На відміну від лібералізму чи особливо соціал-демократії, «корпус текстів» консерватизму становлять праці практичних політиків. Досвід В. Липинського в реальній політиці незначний: він зводиться до перебування на посаді посла Української Держави в Австро-Угорщині. Тим самим його творчий доробок, а, отже, й сама традиція українського консерватизму є унікальним прикладом в історії європейської політичної думки. За висловом І. Гирича, «Листи...» – «це твір мислителя, якому відкрилася Божа істина, закрита широкому загалові» (с. 271). Однак, дискусійно звучить теза автора, що бути раціональним, реалістичним було однією з найбільших образ для Липинського (с. 283). Український мислитель, подібно до Берка, спирався на колективний досвід – досвід Української революції. Лише його талант зміг вловити «втрачені сподівання» українців і сприяти розгортанню гетьманського руху як найпотужнішого руху української еміграції у міжвоєнній Європі та Америці. Однак уже 1927 р. дійшло до розриву між Липинським та Скоропадським, що, безумовно, був неминучим між теоретиком та образом втілення теорії. З іншого боку, «корпус» західного консерватизму творять насамперед мемуари провідних політиків консервативного спрямування, в Україні ж, за відсутності політиків-консерваторів, а, отже, і їхніх мемуарів, роль консервативного корпусу становлять біографічні студії. Тим самим монографія І. Гирича не лише розкриває постать творця українського консерватизму, а й сама є ваговим джерелом українського консерватизму, хоча й написана виразним республіканцем.

Монографія І. Гирича порушує й важливу проблему полірелігійної єдності української нації та культури. При цьому йдеться не лише про українців – вірних різних конфесій християнського віровизнання, а й мусульман, караїмів, власне українських неоязичників тощо. І тут приклад українця-католика Липинського є показовим і вартим уваги у пошуку міжрелігійного консенсусу в Україні.

Книга є актуальною й сучасною. Адже, як наголошує автор, після Революції гідності, «коли ми говоримо, що одночасно належимо до певного етносу, є політичними українцями, належимо до європейської спільноти та громадян світу, то слідуємо шляхом, який нам провістив В. Липинський» (с. 164). Актуальною залишається головна теза Липинського, що лише у власній державі сформується українська нація та повноцінно розвиватиметься українська культура. З іншого боку, І. Гирич наголошує, що незасвоєним в Україні залишається заклик Липинського до шанобливого ставлення до власного минулого. Тут варто додати, що не лише знищені могили українських князів та гетьманів (їх нищили окупанти), плюндруються могили захисників України від російської агресії, розпочатої 2014 р., українці не просто вживають протилежні оцінки до одного й того ж героя минулого, а й нехтують багатьма з них, особливо локального масштабу. Як наслідок, маємо по кілька університетів імені Тараса Шевченка чи Івана Франка, натомість не маємо жодного вишу імені В'ячеслава Липинського чи Пантелеймона Куліша.

Більшість сучасників не зрозуміли Липинського, для них він так і залишився українським донкіхотом, а на Батьківщині саме його ім'я довго було під забороною. На сьогодні настав час не просто повернути й гідно вшанувати ім'я мислителя, а й зрозуміти творчу спадщину, пориви, думки та ідеї цього лицаря української державності, сприяти чому й покликана монографія І. Гирича.

Книга написана на широкому тлі тогочасної доби, сповнена різноманітних деталей, контекстів, образів, постатей, що дає змогу зануритись в епоху та оточення В. Липинського, побачити панорамний образ життя і творчості українського мислителя. Якщо Липинський повертав українцям їхню національну еліту, аристократію, І. Гирич повертає українцям їхню інтелектуальну еліту, зокрема творця українського консерватизму В. Липинського. Якщо Липинський повертав українську історіографію в «нормальне річище європейської історії», І. Гирич повертає українську суспільно-політичну думку в річище європейських ідейно-політичних течій.

Дата подання: 16 серпня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко Д. Рецензія : Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2019. 312 с. Сіверянський літопис. 2020. №5. С. 145–149. DOI: 10.5281/zenodo.4120937.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2020). *Retsenziia : Hyrych I. Viacheslav Lypynskyi: khliborob i zhovnir (Spivvidnoshennia demokratychnoho i konservatyvnoho v yoho istoriosofii)*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2019. 312 s. [Recension : Hyrych, I. (2019). Viacheslav Lypynsky: farmer and soldier (The ratio of democratic and conservative in his historiosophy). Kyiv, Ukraine: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 145–149. DOI: 10.5281/zenodo.4120937.

Віталій Шуміло

Рецензія

**ЧЕРНЕНКО О. Є. ПАМ'ЯТКИ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ ПІВНІЧНОГО
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ XI–XIII СТ. ЧЕРНІГІВ: SCRIPTORIUM, 2019. 226 С., ІЛ.**

DOI: 10.5281/zenodo.4120952

© В. Шуміло, 2020. CC BY 4.0

Навесні 2020 р. у чернігівському видавництві SCRIPTORIUM вийшла книга-каталог кандидата історичних наук, знаного чернігівського археолога Олени Черненко «Пам'ятки монументальної архітектури північного Лівобережжя України XI–XIII ст.». Редактором та упорядником книги став Олег Ярошенко. Каталог є результатом багаторічних археологічних досліджень авторки, досвідом упорядкування пам'яток, створених за часів існування Чернігово-Сіверського князівства, та їх особливостей. Описані пам'ятки, за висловом дослідниці, є «символом спадкоємності тисячолітньої традиції та основою формування в регіоні особливого культурного середовища».

Каталог складається з докладних описів вісімнадцяти археологічних пам'яток північного Лівобережжя України, зокрема чернігівських Благовіщенської церкви, Борисоглібського собору, воріт «Князівського двору», воріт перед Спасо-Преображенським собором, «Михайлівської» церкви, Спасо-Преображенського собору, терему однокамерного, терему під Борисоглібським собором, церкви на «Верхньому замку», церкви-усипальниці, Іллїнської церкви, П'ятницької церкви, церкви по вулиці Сіверянській, а також Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському, церкви Святого Михайла (Юрієва Божниця, Старгородська божниця) міста Остер та церкви на Дитинці міста Путівль.

Опис кожної пам'ятки містить її охоронний номер, докладний опис із зазначенням розмірів, імена першовідкривателів, головних дослідників та їхніх найважливіших тез щодо пам'ятки, зокрема, до її датування. До описів додаються переліки архівних джерел та літератури. Зібрання цих відомостей в одному каталозі здійснено вперше, що є, безсумнівно, важливою віхою в розвитку чернігівської та – взагалі – української археології. Лаконічність та точність викладу демонструють академічний рівень книги-каталогу та роблять її незамінною для дослідників українських археологічних пам'яток.

Каталог містить багатий ілюстративний матеріал: креслення пам'яток, кольорові світлинні їхнього зовнішнього вигляду та внутрішнього обладнання, мозаїчних підлог, плінфи, ліпних прикрас, листів покрівлі, реконструкції деяких будівель, прориси знаків на плінфі та деяких фрескових та вітражних зображень. Ілюстративний матеріал становить більше половини каталогу та є дуже цінним надбанням авторки.

Каталог призначений для науковців: істориків, археологів, культурологів – усіх, хто цікавиться минулим України. Він стане в нагоді молодим науковцям під час вивчення давнини нашого краю та країни, екскурсоводам – для здобуття найточнішої інформації про пам'ятки та пов'язані з ними наукові гіпотези. Книга буде цікавою всім читачам, хто цікавиться історією.

Вихід у світ каталогу О. Є. Черненко є визначною подією в житті чернігівської історичної науки. Щиро вітаємо авторку та упорядника з гідним плодом їхньої праці та бажаємо подальших успіхів у науковій роботі.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло В. Рецензія : Черненко О. Є. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя України XI–XIII ст. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. 226 с., іл. Сіверянський літопис. 2020. №5. С. 150–151. DOI: 10.5281/zenodo.4120952.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2020). Retsenziia : Chernenko O. Ye. Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnoho Livoberezhzhia Ukrainy XI–XIII st. Chernihiv: SCRIPTORIUM, 2019. 226 s., il. [Recension : Chernenko, O. (2019). Monuments of monumental architecture of the Northern Left Bank of Ukraine of the XI–XIII centuries. Chernihiv, Ukraine: SCRIPTORIUM]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 150–151. DOI: 10.5281/zenodo.4120952.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Науковий журнал

Комп'ютерна верстка О.П. Журко.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку __. __. 2020 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 10,00. Обл.-вид. арк. 14,00. Тираж 300 прим. Зам. 0077.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
тел. (0462) 972-664